

વિભાગ

1

અધ્યેતાનો વિકાસ

એકમ-1 વૃદ્ધિ અને વિકાસની લાક્ષણિકતાઓ

એકમ-2 વ્યક્તિત્વ વિકાસ

એકમ-3 જ્ઞાનાત્મક અને ભાષાકીય વિકાસ

એકમ-4 અધ્યેતાની વ્યક્તિગત ભિન્નતા

લેખક

ડૉ. રાજુભાઈ એલ. પારંપી

અસોસિએટ પ્રોફેસર,
સર્વોદય કોલેજ ઓફ એજ્યુકેશન, તેરોલ
સ્ટેશન, જી. પંચમહાલ

પરામર્શક (વિષય)

ડૉ. હિરલકુમાર એમ. બારોટ

આસિસ્ટન્ટ પ્રોફેસર,
કોલેજ ઓફ એજ્યુકેશન,
ઉભોઈ, વડોદરા.

પરામર્શક (ભાષા)

ડૉ. શામળભાઈ એલ. સોલંકી

અસોસિએટ પ્રોફેસર,
એ. જી. ટીચર્સ કોલેજ, અમદાવાદ

સંપાદન અને સંયોજન

નિયામકશી (શિક્ષણશાખ વિભાગ)

ડૉ. બાબાસાહેબ ઓપન યુનિવર્સિટી.

અમદાવાદ.

સંયોજન સહાય

આસિસ્ટન્ટ પ્રોફેસર,

ડૉ. બાબાસાહેબ ઓપન યુનિવર્સિટી.

અમદાવાદ.

દસ્તખત

કુલસચિવ, ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકર ઓપન યુનિવર્સિટી,
“જ્યોતિર્મય પરિસર”, શ્રી બાલાજી મંદિરની સામે, સરખેજ-ગાંધીનગર હાઇવે,
અમદાવાદ-382481

© સર્વહક સ્વાધીન આ પુસ્તિકાના લખાણ યા તેના કોઈપણ ભાગને
ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકર ઓપન યુનિવર્સિટી, અમદાવાદની લેખિત સંમતિ વગર
ભિભિયોગ્રાફી દ્વારા યા અન્ય કોઈપણ રીતે પુનઃમુદ્રિત કરવાની મનાઈ છે.

વિભાગ

2

અધ્યેતાનો અને વિકાસનું મનોવિજ્ઞાન

એકમ-5 અધ્યયન પ્રતિક્રિયા

એકમ-6 વૈયક્તિક અધ્યયન માટેની ટેકનોલોજી

એકમ-7 અધ્યયન શૈલી

એકમ-8 ઝડપી અને ધીમી ગતિએ શિક્ષણ

લેખક

ડૉ. હિરલકુમાર એમ. બારોટ

આસિસ્ટન્ટ પ્રોફેસર,
કોલેજ ઓફ એજ્યુકેશન,
ડભોઈ, વડોદરા.

પરામર્શક (વિષય)

ડૉ. રાજુભાઈ એલ. પારંગી

અસોસિએટ પ્રોફેસર,
સર્વોદય કોલેજ ઓફ એજ્યુકેશન, તેરોલ
સ્ટેશન, જી. પંચમહાલ

પરામર્શક (ભાષા)

ડૉ. શામળભાઈ એલ. સોલંકી

અસોસિએટ પ્રોફેસર,
એ. જી. ટીચર્સ કોલેજ, અમદાવાદ

સંપાદન અને સંયોજન

નિયામકશી (શિક્ષણશાખ વિભાગ)

ડૉ. બાબાસાહેબ ઓપન યુનિવર્સિટી.

અમદાવાદ.

સંયોજન સહાય

આસિસ્ટન્ટ પ્રોફેસર,

ડૉ. બાબાસાહેબ ઓપન યુનિવર્સિટી.

અમદાવાદ.

દસ્તખત

કુલસચિવ, ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકર ઓપન યુનિવર્સિટી,
“જ્યોતિર્મય પરિસર”, શ્રી બાલાજી મંદિરની સામે, સરખેજ-ગાંધીનગર હાઇવે,
અમદાવાદ-382481

© સર્વહક સ્વાધીન આ પુસ્તિકાના લખાણ યા તેના કોઈપણ ભાગને
ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકર ઓપન યુનિવર્સિટી, અમદાવાદની લેખિત સંમતિ વગર
ભિભિયોગ્રાફી દ્વારા યા અન્ય કોઈપણ રીતે પુનઃમુદ્રિત કરવાની મનાઈ છે.

વિભાગ

3

અધ્યેતા માહિતીના સંસ્કરણાકર્તા તરીકે

એકમ-9 માહિતીના સ્વરૂપો

એકમ-10 અધ્યેતના મનોવૈજ્ઞાનિક લક્ષણો

એકમ-11 અધ્યેતાનું સામાજિક મનોવિજ્ઞાન

એકમ-12 અધ્યેતાની સમસ્યાઓ

લેખક

ડૉ. શામળભાઈ એલ. સોલંકી એસોસિએટ પ્રોફેસર,
એ. જી. ટીચર્સ કોલેજ, અમદાવાદ

પરામર્શક (વિષય)

ડૉ. રાજુભાઈ એલ. પારગી એસોસિએટ પ્રોફેસર,
સર્વોચ્ચ કોલેજ ઓફ એજ્યુકેશન, તેરોલ
સ્ટેશન, જી. પંચમહાલ

પરામર્શક (ભાષા)

ડૉ. હિરલકુમાર એમ. બારોટ આસિસ્ટન્ટ પ્રોફેસર,
કોલેજ ઓફ એજ્યુકેશન,
ડાબોઈ, વડોદરા.

સંપાદન અને સંયોજન

નિયામકશી (શિક્ષણશાખ વિભાગ)

ડૉ. બાબાસાહેબ ઓપન યુનિવર્સિટી.

અમદાવાદ.

સંયોજન સહાય

આસિસ્ટન્ટ પ્રોફેસર,
ડૉ. બાબાસાહેબ ઓપન યુનિવર્સિટી.

અમદાવાદ.

: પ્રકાશક :

કુલસચિવ, ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકર ઓપન યુનિવર્સિટી,
“જ્યોતિર્મય પરિસર”, શ્રી બાલાજી મંદિરની સામે, સરખેજ-ગાંધીનગર હાઇવે,
અમદાવાદ-382481

© સર્વહક સ્વાધીન આ પુસ્તકના લખાણ યા તેના કોઈપણ ભાગને
ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકર ઓપન યુનિવર્સિટી, અમદાવાદની લેખિત સંમતિ વગર
ભિભિયોગ્રાફી દ્વારા યા અન્ય કોઈપણ રીતે પુનઃમુદ્રિત કરવાની મનાઈ છે.

વિભાગ

4

અધ્યેતાને સલાહ અને માર્ગદર્શન

એકમ-13 અધ્યેતાને સલાહ અને માર્ગદર્શન

એકમ-14 માર્ગદર્શનની જરૂરિયાત

એકમ-15 સલાહદર્શન સેવાનું મોડલ

એકમ-16 વિશેષ જરૂરિયાતવાળા બાળકો

લેખક

ડૉ. શામળભાઈ એલ. સોલંકી એસોસિએટ પ્રોફેસર,
એ. જી. ટીચર્સ કોલેજ, અમદાવાદ

પરામર્શક (વિષય)

ડૉ. રાજુભાઈ એલ. પારગી એસોસિએટ પ્રોફેસર,
સર્વોચ્ચ કોલેજ ઓફ એજ્યુકેશન, તેરોલ
સ્ટેશન, જી. પંચમહાલ

પરામર્શક (ભાષા)

ડૉ. હિરલકુમાર એમ. બારોટ આસિસ્ટન્ટ પ્રોફેસર,
કોલેજ ઓફ એજ્યુકેશન,
ડાબોઈ, વડોદરા.

સંપાદન અને સંયોજન

નિયામકશી (શિક્ષણશાખ વિભાગ)

ડૉ. બાબાસાહેબ ઓપન યુનિવર્સિટી.

અમદાવાદ.

સંયોજન સહાય

આસિસ્ટન્ટ પ્રોફેસર,
ડૉ. બાબાસાહેબ ઓપન યુનિવર્સિટી.

અમદાવાદ.

: પ્રકાશક :

કુલસચિવ, ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકર ઓપન યુનિવર્સિટી,
“જ્યોતિર્મય પરિસર”, શ્રી બાલાજી મંદિરની સામે, સરખેજ-ગાંધીનગર હાઇવે,
અમદાવાદ-382481

© સર્વહક સ્વાધીન આ પુસ્તકના લખાણ યા તેના કોઈપણ ભાગને
ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકર ઓપન યુનિવર્સિટી, અમદાવાદની લેખિત સંમતિ વગર
ભિભિયોગ્રાફી દ્વારા યા અન્ય કોઈપણ રીતે પુનઃમુદ્રિત કરવાની મનાઈ છે.

વિભાગ

1

ભારતીય સમાજ અને શિક્ષણ

એકમ-1 ભારતીય સમાજ અને શિક્ષણ

એકમ-2 ભારતીય સમાજનું શૈક્ષણિક તત્ત્વજ્ઞાન

એકમ-3 ભારતીય શિક્ષણ અને લોકશાહી

એકમ-4 ભારતીય શિક્ષણમાં અસમાનતાનું સ્વરૂપ

લેખક

ડૉ. વાધજીભાઈ વી. બારૈયા નિવૃત્ત એસોસિએટ પ્રોફેસર,
આણંદ એજ્યુકેશન કોલેજ, આણંદ

પરામર્શક (વિષય)

ડૉ. બીજલ આર. મિસ્ટ્રી આસિસ્ટન્ટ પ્રોફેસર,
આણંદ એજ્યુકેશન કોલેજ,
આણંદ.

પરામર્શક (ભાષા)

ડૉ. દિવ્યેશભાઈ એમ. પટેલ આસિસ્ટન્ટ પ્રોફેસર,
વૈદ્ય શ્રી એમ. એમ. પટેલ કોલેજ ઓફ
એજ્યુકેશન, અમદાવાદ

સંપાદન અને સંયોજન

નિયામકશી (શિક્ષણશાસ્ત્ર વિભાગ)

ડૉ. બાબાસાહેબ ઓપન યુનિવર્સિટી.

અમદાવાદ.

સંયોજન સહાય

આસિસ્ટન્ટ પ્રોફેસર,
ડૉ. બાબાસાહેબ ઓપન યુનિવર્સિટી.

અમદાવાદ.

: પ્રકાશક :

કુલસચિવ, ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકર ઓપન યુનિવર્સિટી,
“જ્યોતિર્મય પરિસર”, શ્રી બાલાજી મંદિરની સામે, સરખેજ-ગાંધીનગર હાઇવે,
અમદાવાદ-382481

© સર્વહક સ્વાધીન આ પુસ્તકના લખાણ યા તેના કોઈપણ ભાગને
ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકર ઓપન યુનિવર્સિટી, અમદાવાદની લેખિત સંમતિ વગર
ભિભિયોગ્રાફી દ્વારા યા અન્ય કોઈપણ રીતે પુનઃમુદ્રિત કરવાની મનાઈ છે.

વિભાગ

2

સામાજિકીકરણ અને વैશ્વિકીકરણ

એકમ-5 સામાજિકીકરણ

એકમ-6 સામાજિકીકરણની પ્રક્રિયા

એકમ-7 વैશ્વિકીકરણ

એકમ-8 શિક્ષણમાં વैશ્વિકીકરણ

લેખક

ડૉ. વાધજીભાઈ વી. બારૈયા નિવૃત્ત એસોસિએટ પ્રોફેસર,
આણંદ એજ્યુકેશન કોલેજ, આણંદ

પરામર્શક (વિષય)

ડૉ. બીજલ આર. મિસ્ટ્રી આસિસ્ટન્ટ પ્રોફેસર,
આણંદ એજ્યુકેશન કોલેજ,
આણંદ.

પરામર્શક (ભાષા)

ડૉ. દિવ્યેશભાઈ એમ. પટેલ આસિસ્ટન્ટ પ્રોફેસર,
વૈદ્ય શ્રી એમ. એમ. પટેલ કોલેજ ઓફ
એજ્યુકેશન, અમદાવાદ

સંપાદન અને સંયોજન

નિયામકશી (શિક્ષણશાસ્ત્ર વિભાગ)

ડૉ. બાબાસાહેબ ઓપન યુનિવર્સિટી.

અમદાવાદ.

સંયોજન સહાય

આસિસ્ટન્ટ પ્રોફેસર,
ડૉ. બાબાસાહેબ ઓપન યુનિવર્સિટી.

અમદાવાદ.

: પ્રકાશક :

કુલસચિવ, ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકર ઓપન યુનિવર્સિટી,
“જ્યોતિર્મય પરિસર”, શ્રી બાલાજી મંદિરની સામે, સરખેજ-ગાંધીનગર હાઇવે,
અમદાવાદ-382481

© સર્વહક સ્વાધીન આ પુસ્તકના લખાણ યા તેના કોઈપણ ભાગને
ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકર ઓપન યુનિવર્સિટી, અમદાવાદની લેખિત સંમતિ વગર
ભિભિયોગ્રાફી દ્વારા યા અન્ય કોઈપણ રીતે પુનઃમુદ્રિત કરવાની મનાઈ છે.

વિભાગ

3

વર્તમાન ભારતમાં શિક્ષણના પરિમાણો

એકમ-9 ખાનગીકરણ

એકમ-10 શિક્ષણમાં ખાનગીકરણનું સ્વરૂપ

એકમ-11 માનવ અધિકારોનું શિક્ષણ

એકમ-12 માનવ અધિકારોનું શિક્ષણ

લેખક

ડૉ. વાધજીભાઈ વી. બારૈયા નિવૃત્ત એસોસિએટ પ્રોફેસર,
આણંદ એજ્યુકેશન કોલેજ, આણંદ

પરામર્શક (વિષય)

ડૉ. બીજલ આર. મિસ્ટ્રી આસિસ્ટન્ટ પ્રોફેસર,
આણંદ એજ્યુકેશન કોલેજ,
આણંદ.

પરામર્શક (ભાષા)

ડૉ. દિવ્યેશભાઈ એમ. પટેલ આસિસ્ટન્ટ પ્રોફેસર,
વૈદ્ય શ્રી એમ. એમ. પટેલ કોલેજ ઓફ
એજ્યુકેશન, અમદાવાદ

સંપાદન અને સંયોજન

નિયામકશી (શિક્ષણશાસ્ત્ર વિભાગ)

ડૉ. બાબાસાહેબ ઓપન યુનિવર્સિટી.

અમદાવાદ.

સંયોજન સહાય

આસિસ્ટન્ટ પ્રોફેસર,
ડૉ. બાબાસાહેબ ઓપન યુનિવર્સિટી.

અમદાવાદ.

: પ્રકાશક :

કુલસચિવ, ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકર ઓપન યુનિવર્સિટી,
“જ્યોતિર્મય પરિસર”, શ્રી બાલાજી મંદિરની સામે, સરખેજ-ગાંધીનગર હાઇવે,
અમદાવાદ-382481

© સર્વહક સ્વાધીન આ પુસ્તકના લખાણ યા તેના કોઈપણ ભાગને
ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકર ઓપન યુનિવર્સિટી, અમદાવાદની લેખિત સંમતિ વગર
ભિભિયોગ્રાફી દ્વારા યા અન્ય કોઈપણ રીતે પુનઃમુદ્રિત કરવાની મનાઈ છે.

વિભાગ

4

સામાજિક પરિવર્તન અને શિક્ષણ

એકમ-13 સામાજિક પરિવર્તન અને શિક્ષણ

એકમ-14 સામાજિક પરિવર્તન અને શિક્ષણ

એકમ-15 સામાજિક પરિવર્તનની પ્રક્રિયા

એકમ-16 સામાજિક પરિવર્તનમાં ગાંધીજીનો ફાળો

લેખક

ડૉ. વાધજીભાઈ વી. બારૈયા નિવૃત્ત એસોસિએટ પ્રોફેસર,
આણંદ એજ્યુકેશન કોલેજ, આણંદ

પરામર્શક (વિષય)

ડૉ. બીજલ આર. મિસ્ટ્રી આસિસ્ટન્ટ પ્રોફેસર,
આણંદ એજ્યુકેશન કોલેજ,
આણંદ.

પરામર્શક (ભાષા)

ડૉ. દિવ્યેશભાઈ એમ. પટેલ આસિસ્ટન્ટ પ્રોફેસર,
વૈદ્ય શ્રી એમ. એમ. પટેલ કોલેજ ઓફ
એજ્યુકેશન, અમદાવાદ

સંપાદન અને સંયોજન

નિયામકશી (શિક્ષણશાસ્ત્ર વિભાગ)

ડૉ. બાબાસાહેબ ઓપન યુનિવર્સિટી.

અમદાવાદ.

સંયોજન સહાય

આસિસ્ટન્ટ પ્રોફેસર,
ડૉ. બાબાસાહેબ ઓપન યુનિવર્સિટી.

અમદાવાદ.

: પ્રકાશક :

કુલસચિવ, ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકર ઓપન યુનિવર્સિટી,
“જ્યોતિર્મય પરિસર”, શ્રી બાલાજી મંદિરની સામે, સરખેજ-ગાંધીનગર હાઇવે,
અમદાવાદ-382481

© સર્વહક સ્વાધીન આ પુસ્તકના લખાણ યા તેના કોઈપણ ભાગને
ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકર ઓપન યુનિવર્સિટી, અમદાવાદની લેખિત સંમતિ વગર
ભિભિયોગ્રાફી દ્વારા યા અન્ય કોઈપણ રીતે પુનઃમુદ્રિત કરવાની મનાઈ છે.

વિભાગ

1

એકમ-1 શિક્ષક-શિક્ષણ

એકમ-2 શિક્ષક-શિક્ષણની ઐતિહાસિક ભૂમિકા

એકમ-3 શિક્ષક-શિક્ષણના પ્રકારો

લેખક

ડૉ. સોનલ પટેલ

એસોસિએટ પ્રોફેસર,
ગૂજરાત વિદ્યાપીઠ, અમદાવાદ.

પરામર્શક (વિષય)

ડૉ. રામજીભાઈ એન. પટેલ

એસોસિએટ પ્રોફેસર,
અમ. એડ્. કોલેજ, વહુ

પરામર્શક (ભાષા)

આસિસ્ટન્ટ પ્રોફેસર,

ડૉ. બાબાસાહેબ ઓપન યુનિવર્સિટી.

અમદાવાદ.

સંપાદન અને સંયોજન

નિયામકશી (શિક્ષણશાસ્ત્ર વિભાગ)

ડૉ. બાબાસાહેબ ઓપન યુનિવર્સિટી.

અમદાવાદ.

સંયોજન સહાય

આસિસ્ટન્ટ પ્રોફેસર,

ડૉ. બાબાસાહેબ ઓપન યુનિવર્સિટી.

અમદાવાદ.

દસ્તખત :

કુલસચિવ, ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકર ઓપન યુનિવર્સિટી,
“જ્યોતિર્મય પરિસર”, શ્રી બાલાજી મંદિરની સામે, સરખેજ-ગાંધીનગર હાઇવે,
અમદાવાદ-382481

© સર્વહક સ્વાધીન આ પુસ્તિકાના લખાણ યા તેના કોઈપણ ભાગને
ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકર ઓપન યુનિવર્સિટી, અમદાવાદની લેખિત સંમતિ વગર
ભિભિયોગ્રાફી દ્વારા યા અન્ય કોઈપણ રીતે પુનઃમુદ્રિત કરવાની મનાઈ છે.

વિભાગ

2

એકમ-4 શિક્ષક-પ્રશિક્ષણમાં શિક્ષકોની ભૂમિકા

એકમ-5 શિક્ષક-શિક્ષણમાં આચાર્યોની ભૂમિકા

એકમ-6 શિક્ષક-શિક્ષણ સંબંધિત સમસ્યાઓ અને પ્રશ્નો

એકમ-7 શિક્ષક-શિક્ષણમાં અધ્યયન-અધ્યાપન

લેખક

ડૉ. સોનલ પટેલ

એસોસિએટ પ્રોફેસર,
ગૂજરાત વિદ્યાપીઠ, અમદાવાદ.

પરામર્શક (વિષય)

ડૉ. રામજીભાઈ એન. પટેલ

એસોસિએટ પ્રોફેસર,
અમ. એડ્. કોલેજ, વહુ

પરામર્શક (ભાષા)

આસિસ્ટન્ટ પ્રોફેસર,

ડૉ. બાબાસાહેબ ઓપન યુનિવર્સિટી.

અમદાવાદ.

સંપાદન અને સંયોજન

નિયામકશી (શિક્ષણશાસ્ત્ર વિભાગ)

ડૉ. બાબાસાહેબ ઓપન યુનિવર્સિટી.

અમદાવાદ.

સંયોજન સહાય

આસિસ્ટન્ટ પ્રોફેસર,

ડૉ. બાબાસાહેબ ઓપન યુનિવર્સિટી.

અમદાવાદ.

દસ્તખત :

કુલસચિવ, ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકર ઓપન યુનિવર્સિટી,
“જ્યોતિર્મય પરિસર”, શ્રી બાલાજી મંદિરની સામે, સરખેજ-ગાંધીનગર હાઇવે,
અમદાવાદ-382481

© સર્વહક સ્વાધીન આ પુસ્તિકાના લખાણ યા તેના કોઈપણ ભાગને
ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકર ઓપન યુનિવર્સિટી, અમદાવાદની લેખિત સંમતિ વગર
ભિભિયોગ્રાફી દ્વારા યા અન્ય કોઈપણ રીતે પુનઃમુદ્રિત કરવાની મનાઈ છે.

વિભાગ

3

એકમ-8 ભારતમાં શિક્ષક-પ્રશિક્ષણને સંબંધિત બંધારણા

એકમ-9 ભારતમાં શિક્ષણ માટેનું નીતિ ઘડતર

એકમ-10 ભારતમાં શિક્ષક-શિક્ષણને સંબંધિત બંધારણા નીતિ ઘડતર અને પ્રતિનિધિ સંસ્થાઓ

લેખક

ડૉ. રામજીભાઈ એન. પટેલ એસોસિએટ પ્રોફેસર,
એમ. એડ્. કોલેજ, વહુ

પરામર્શક (વિષય)

ડૉ. સોનલ પટેલ એસોસિએટ પ્રોફેસર,
ગુજરાત વિદ્યાપીઠ, અમદાવાદ.

પરામર્શક (ભાષા)

આસિસ્ટન્ટ પ્રોફેસર,
ડૉ. બાબાસાહેબ ઓપન યુનિવર્સિટી.
અમદાવાદ.

સંપાદન અને સંયોજન

નિયામકશી (શિક્ષણશાસ્ત્ર વિભાગ)
ડૉ. બાબાસાહેબ ઓપન યુનિવર્સિટી.
અમદાવાદ.

સંયોજન સહાય

આસિસ્ટન્ટ પ્રોફેસર,
ડૉ. બાબાસાહેબ ઓપન યુનિવર્સિટી.
અમદાવાદ.

દસ્તખત :

કુલસચિવ, ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકર ઓપન યુનિવર્સિટી,
“જ્યોતિર્મય પરિસર”, શ્રી બાલાજી મંદિરની સામે, સરખેજ-ગાંધીનગર હાઇવે,
અમદાવાદ-382481

© સર્વહક સ્વાધીન આ પુસ્તિકાના લખાણ યા તેના કોઈપણ ભાગને
ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકર ઓપન યુનિવર્સિટી, અમદાવાદની લેખિત સંમતિ વગર
ભિભિયોગ્રાફી દ્વારા યા અન્ય કોઈપણ રીતે પુનઃમુદ્રિત કરવાની મનાઈ છે.

વિભાગ

4

એકમ-11 અધ્યયન એક વ્યવસાય

એકમ-12 બ્રેઇન સ્ટોર્મિંગ

એકમ-13 ભારતમાં સેવાકાલીન શિક્ષણ-પ્રશિક્ષણ સંકલ્પના, માળખું, પ્રકારો

લેખક

ડૉ. રામજીભાઈ એન. પટેલ એસોસિએટ પ્રોફેસર,
એમ. એડ્. કોલેજ, વહુ

પરામર્શક (વિષય)

ડૉ. સોનલ પટેલ એસોસિએટ પ્રોફેસર,
ગુજરાત વિદ્યાપીઠ, અમદાવાદ.

પરામર્શક (ભાષા)

આસિસ્ટન્ટ પ્રોફેસર,
ડૉ. બાબાસાહેબ ઓપન યુનિવર્સિટી.
અમદાવાદ.

સંપાદન અને સંયોજન

નિયામકશી (શિક્ષણશાસ્ત્ર વિભાગ)
ડૉ. બાબાસાહેબ ઓપન યુનિવર્સિટી.
અમદાવાદ.

સંયોજન સહાય

આસિસ્ટન્ટ પ્રોફેસર,
ડૉ. બાબાસાહેબ ઓપન યુનિવર્સિટી.
અમદાવાદ.

દસ્તખત :

કુલસચિવ, ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકર ઓપન યુનિવર્સિટી,
“જ્યોતિર્મય પરિસર”, શ્રી બાલાજી મંદિરની સામે, સરખેજ-ગાંધીનગર હાઇવે,
અમદાવાદ-382481

© સર્વહક સ્વાધીન આ પુસ્તિકાના લખાણ યા તેના કોઈપણ ભાગને
ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકર ઓપન યુનિવર્સિટી, અમદાવાદની લેખિત સંમતિ વગર
ભિભિયોગ્રાફી દ્વારા યા અન્ય કોઈપણ રીતે પુનઃમુદ્રિત કરવાની મનાઈ છે.

વિભાગ

1

ભારતમાં પ્રાથમિક શિક્ષણનો વિકાસ અને સમસ્યાઓ-1

એકમ-1 ભારતમાં પ્રાથમિક શિક્ષણનો વિકાસ

એકમ-2 પ્રાથમિક શિક્ષણની સમસ્યાઓ-1

એકમ-3 પ્રાથમિક શિક્ષણની સમસ્યાઓ-2

એકમ-4 પ્રાથમિક શિક્ષણની સમસ્યાઓ-3

લેખક

ડૉ. વાધજીભાઈ વી. બારૈયા

નિવૃત્ત એસોસિએટ પ્રોફેસર,
આણંદ એજ્યુકેશન કોલેજ, આણંદ

પરામર્શક (વિષય)

આસિસ્ટન્ટ પ્રોફેસર,
ડૉ. બાબાસાહેબ ઓપન યુનિવર્સિટી.
અમદાવાદ.

પરામર્શક (ભાષા)

ડૉ. દિવ્યેશભાઈ એમ. પટેલ

આસિસ્ટન્ટ પ્રોફેસર,
વૈદ્ય શ્રી એમ. એમ. પટેલ કોલેજ ઓફ
એજ્યુકેશન, અમદાવાદ

સંપાદન અને સંયોજન

નિયામકશી (શિક્ષણશાસ્ત્ર વિભાગ)
ડૉ. બાબાસાહેબ ઓપન યુનિવર્સિટી.
અમદાવાદ.

સંયોજન સહાય

આસિસ્ટન્ટ પ્રોફેસર,
ડૉ. બાબાસાહેબ ઓપન યુનિવર્સિટી.
અમદાવાદ.

દસ્તખત :

કુલસચિવ, ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકર ઓપન યુનિવર્સિટી,
“જ્યોતિર્મય પરિસર”, શ્રી બાલાજી મંદિરની સામે, સરખેજ-ગાંધીનગર હાઇવે,
અમદાવાદ-382481

© સર્વહક સ્વાધીન આ પુસ્તિકાના લખાણ યા તેના કોઈપણ ભાગને
ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકર ઓપન યુનિવર્સિટી, અમદાવાદની લેખિત સંમતિ વગર
ભિભિયોગ્રાફી દ્વારા યા અન્ય કોઈપણ રીતે પુનઃમુદ્રિત કરવાની મનાઈ છે.

વિભાગ

2

ભારતમાં પ્રાથમિક શિક્ષણનો વિકાસ અને સમસ્યાઓ-2

એકમ-5 પ્રાથમિક શિક્ષણની અન્ય સમસ્યાઓ

એકમ-6 ભારતીય સમાજમાં સ્ત્રીઓની સમસ્યાઓ અને ઉપાયો

એકમ-7 ભારતમાં માધ્યમિક શિક્ષણનો વિકાસ

એકમ-8 શાળા સંકુલ

લેખક

ડૉ. વાધજીભાઈ વી. બારૈયા

નિવૃત્ત એસોસિએટ પ્રોફેસર,
આણંદ એજ્યુકેશન કોલેજ, આણંદ

પરામર્શક (વિષય)

આસિસ્ટન્ટ પ્રોફેસર,
ડૉ. બાબાસાહેબ ઓપન યુનિવર્સિટી.
અમદાવાદ.

પરામર્શક (ભાષા)

ડૉ. દિવ્યેશભાઈ એમ. પટેલ

આસિસ્ટન્ટ પ્રોફેસર,
વૈદ્ય શ્રી એમ. એમ. પટેલ કોલેજ ઓફ
એજ્યુકેશન, અમદાવાદ

સંપાદન અને સંયોજન

નિયામકશી (શિક્ષણશાસ્ત્ર વિભાગ)
ડૉ. બાબાસાહેબ ઓપન યુનિવર્સિટી.
અમદાવાદ.

સંયોજન સહાય

આસિસ્ટન્ટ પ્રોફેસર,
ડૉ. બાબાસાહેબ ઓપન યુનિવર્સિટી.
અમદાવાદ.

દસ્તખત :

કુલસચિવ, ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકર ઓપન યુનિવર્સિટી,
“જ્યોતિર્મય પરિસર”, શ્રી બાલાજી મંદિરની સામે, સરખેજ-ગાંધીનગર હાઇવે,
અમદાવાદ-382481

© સર્વહક સ્વાધીન આ પુસ્તિકાના લખાણ યા તેના કોઈપણ ભાગને
ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકર ઓપન યુનિવર્સિટી, અમદાવાદની લેખિત સંમતિ વગર
ભિભિયોગ્રાફી દ્વારા યા અન્ય કોઈપણ રીતે પુનઃમુદ્રિત કરવાની મનાઈ છે.

વિભાગ

3

ભારતમાં માધ્યમિક શિક્ષણનો વિકાસ

એકમ-9 ભારતમાં માધ્યમિક શિક્ષણનો વિકાસ - 2

એકમ-10 છેવાડાના બાળકો માટે નીતિ વિષયક માળખાની રચના

એકમ-11 બાળકનો સામાજિક વિકાસ

એકમ-12 માધ્યમિક શિક્ષણમાં વિવિધ સંસ્થાઓનો ફાળો

લેખક

ડૉ. વાધજીભાઈ વી. બારૈયા

નિવૃત્ત એસોસિએટ પ્રોફેસર,
આણંદ એજ્યુકેશન કોલેજ, આણંદ

પરામર્શક (વિષય)

આસિસ્ટન્ટ પ્રોફેસર,
ડૉ. બાબાસાહેબ ઓપન યુનિવર્સિટી.
અમદાવાદ.

પરામર્શક (ભાષા)

ડૉ. દિવ્યેશભાઈ એમ. પટેલ

આસિસ્ટન્ટ પ્રોફેસર,
વૈદ્ય શ્રી એમ. એમ. પટેલ કોલેજ ઓફ
એજ્યુકેશન, અમદાવાદ

સંપાદન અને સંયોજન

નિયામકશી (શિક્ષણશાસ્ત્ર વિભાગ)
ડૉ. બાબાસાહેબ ઓપન યુનિવર્સિટી.
અમદાવાદ.

સંયોજન સહાય

આસિસ્ટન્ટ પ્રોફેસર,
ડૉ. બાબાસાહેબ ઓપન યુનિવર્સિટી.
અમદાવાદ.

દસ્તખત :

કુલસચિવ, ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકર ઓપન યુનિવર્સિટી,
“જ્યોતિર્મય પરિસર”, શ્રી બાલાજી મંદિરની સામે, સરખેજ-ગાંધીનગર હાઇવે,
અમદાવાદ-382481

© સર્વહક સ્વાધીન આ પુસ્તિકાના લખાણ યા તેના કોઈપણ ભાગને
ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકર ઓપન યુનિવર્સિટી, અમદાવાદની લેખિત સંમતિ વગર
ભિભિયોગ્રાફી દ્વારા યા અન્ય કોઈપણ રીતે પુનઃમુદ્રિત કરવાની મનાઈ છે.

વિભાગ

4

ભારતીય સમાજમાં શિક્ષણનું માળખું

એકમ-13 પ્રાથમિક શિક્ષણ સુધારવામાં વિવિધ સંસ્થાઓનો ફાળો

એકમ-14 ગુજરાત શૈક્ષણિક સંશોધન અને તાલીમ પરિષદ

એકમ-15 વર્તમાન શિક્ષણનું માળખું

એકમ-16 રાષ્ટ્રીય અભ્યાસરૂપનું માળખું

લેખક

ડૉ. વાધજીભાઈ વી. બારૈયા

નિવૃત્ત એસોસિએટ પ્રોફેસર,
આણંદ એજ્યુકેશન કોલેજ, આણંદ

પરામર્શક (વિષય)

આસિસ્ટન્ટ પ્રોફેસર,
ડૉ. બાબાસાહેબ ઓપન યુનિવર્સિટી.
અમદાવાદ.

પરામર્શક (ભાષા)

ડૉ. દિવ્યેશભાઈ એમ. પટેલ

આસિસ્ટન્ટ પ્રોફેસર,
વૈદ્ય શ્રી એમ. એમ. પટેલ કોલેજ ઓફ
એજ્યુકેશન, અમદાવાદ

સંપાદન અને સંયોજન

નિયામકશી (શિક્ષણશાસ્ત્ર વિભાગ)
ડૉ. બાબાસાહેબ ઓપન યુનિવર્સિટી.
અમદાવાદ.

સંયોજન સહાય

આસિસ્ટન્ટ પ્રોફેસર,
ડૉ. બાબાસાહેબ ઓપન યુનિવર્સિટી.
અમદાવાદ.

દસ્તખત :

કુલસચિવ, ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકર ઓપન યુનિવર્સિટી,
“જ્યોતિર્મય પરિસર”, શ્રી બાલાજી મંદિરની સામે, સરખેજ-ગાંધીનગર હાઇવે,
અમદાવાદ-382481

© સર્વહક સ્વાધીન આ પુસ્તિકાના લખાણ યા તેના કોઈપણ ભાગને
ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકર ઓપન યુનિવર્સિટી, અમદાવાદની લેખિત સંમતિ વગર
ભિભિયોગ્રાફી દ્વારા યા અન્ય કોઈપણ રીતે પુનઃમુદ્રિત કરવાની મનાઈ છે.

ડॉ. बाबासाहेब आंबेडकर
ओपन युनिवर्सिटी

ES-111

विज्ञाननुं अध्यापन
(Teaching of Science)

विभाग

1

विज्ञान शिक्षणनुं स्वरूप, नुतन प्रवाहो अने सहायक प्रवृत्तिओ

ऐकम-1 विज्ञान शिक्षण : भूमिका

ऐकम-2 विज्ञान शिक्षणमां नुतन प्रवाहो

ऐकम-3 विज्ञान शिक्षणमां सहायक प्रवृत्तिओ

ऐकम-4 विज्ञान शिक्षणनी प्रयोगशाला

લેખક

ડૉ. કેતન ગોહિલ

આસિસ્ટન્ટ પ્રોફેસર,
શ્રી સી. એચ. શાહ મૈત્રી વિદ્યાપીઠ
મહિલા કોલેજ ઓફ એજ્યુકેશન, સુરેન્દ્રનગર

પરામર્શક (વિષય)

ડૉ. રાજેશ રાઠોડ

આસિસ્ટન્ટ પ્રોફેસર,
આઈ. આઈ. ટી. ઈ., ગાંધીનગર.

પરામર્શક (ભાષા)

કુ. ઉમા ઠક્કર

આસિસ્ટન્ટ પ્રોફેસર,
વિગ્રન કોલેજ ઓફ એજ્યુકેશન, અમદાવાદ.

સંપાદન અને સંયોજન

નિયામકશ્રી (શિક્ષણશાખ વિભાગ)

ડૉ. બાબાસાહેબ ઓપન યુનિવર્સિટી.
અમદાવાદ.

સંયોજન સહાય

આસિસ્ટન્ટ પ્રોફેસર,
ડૉ. બાબાસાહેબ ઓપન યુનિવર્સિટી.
અમદાવાદ.

: પ્રકાશક :

કુલસચિવ, ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકર ઓપન યુનિવર્સિટી,
“જ્યોતિર્મય પરિસર”, શ્રી બાલાજી મંદિરની સામે, સરખેજ-ગાંધીનગર હાઇવે,
અમદાવાદ-382481

© સર્વહક સ્વાધીન આ પુસ્તિકાના લખાણ યા તેના કોઈપણ ભાગને
ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકર ઓપન યુનિવર્સિટી, અમદાવાદની લેખિત સંમતિ વગર
ભિભિયોગ્રાફી દ્વારા યા અન્ય કોઈપણ રીતે પુનઃમુદ્રિત કરવાની મનાઈ છે.

ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકર
ઓપન યુનિવર્સિટી

ES-111
વિજ્ઞાનનું અધ્યાપન
(Teaching of Science)

વિભાગ

2

વિજ્ઞાન શિક્ષણ અધ્યાપનનું આયોજન

એકમ-5 માઇક્રોટીચિંગ (Microteaching)

એકમ-6 સિમ્યુલેશન (Simulation)

એકમ-7 ઉદ્દેશ્ય અને હેતુઓ

એકમ-8 તાસ પાઠ / એકમ આયોજન

લેખક

ડૉ. હિતેશ એમ. સોલંકી

આસિસ્ટન્ટ પ્રોફેસર,
શ્રીમતી એમ. એમ. શાહ કોલેજ ઓફ
એજ્યુકેશન, વઠવાણ

પરામર્શક (વિષય)

ડૉ. રાજેશ રાઠોડ

આસિસ્ટન્ટ પ્રોફેસર,
આઈ. આઈ. ટી. ઈ., ગાંધીનગર.

પરામર્શક (ભાષા)

કુ. ઉમા ઠક્કર

આસિસ્ટન્ટ પ્રોફેસર,
વિજન કોલેજ ઓફ એજ્યુકેશન, અમદાવાદ.

સંપાદન અને સંયોજન

નિયામકશી (શિક્ષણશાખ વિભાગ)

ડૉ. બાબાસાહેબ ઓપન યુનિવર્સિટી.

અમદાવાદ.

સંયોજન સહાય

આસિસ્ટન્ટ પ્રોફેસર,

ડૉ. બાબાસાહેબ ઓપન યુનિવર્સિટી.

અમદાવાદ.

ડॉ. बाबासाहेब आंबेडकर
ओपन युनिवर्सिटी

ES-111
विज्ञाननुं अध्यापन
(Teaching of Science)

विभाग

3

विज्ञान शिक्षणी अध्यापन पद्धतिओ, अभिगमो अने प्रतिमानो

ऐकम-9 विज्ञान शिक्षणी अध्यापन पद्धतिओ-1

ऐकम-10 विज्ञान शिक्षणी अध्यापन पद्धतिओ-2

ऐकम-11 विज्ञान शिक्षणा अध्यापन अभिगमो

ऐकम-12 विज्ञान शिक्षणा अध्यापन प्रतिमानो

લેખક

કુ. ઉમા ઠક્કર

આસિસ્ટન્ટ પ્રોફેસર,
વિજન કોલેજ ઓફ એજ્યુકેશન, અમદાવાદ.

પરામર્શક (વિષય)

ડૉ. રાજેશ રાઠોડ

આસિસ્ટન્ટ પ્રોફેસર,
આઈ. આઈ. ટી. ઈ., ગાંધીનગર.

પરામર્શક (ભાષા)

ડૉ. કેતન ગોહિલ

આસિસ્ટન્ટ પ્રોફેસર,
શ્રી સી. એચ. શાહ મૈત્રી વિદ્યાપીઠ
મહિલા કોલેજ ઓફ એજ્યુકેશન, સુરેન્દ્રનગર

સંપાદન અને સંયોજન

નિયામકશ્રી (શિક્ષણશાખ વિભાગ)

ડૉ. બાબાસાહેબ ઓપન યુનિવર્સિટી.

અમદાવાદ.

સંયોજન સહાય

આસિસ્ટન્ટ પ્રોફેસર,

ડૉ. બાબાસાહેબ ઓપન યુનિવર્સિટી.

અમદાવાદ.

દસ્તખત :

કુલસચિવ, ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકર ઓપન યુનિવર્સિટી,
“જ્યોતિર્મય પરિસર”, શ્રી બાલાજી મંદિરની સામે, સરખેજ-ગાંધીનગર હાઇવે,
અમદાવાદ-382481

© સર્વહક સ્વાધીન આ પુસ્તિકાના લખાણ યા તેના કોઈપણ ભાગને
ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકર ઓપન યુનિવર્સિટી, અમદાવાદની લેખિત સંમતિ વગર
ભિભિયોગ્રાફી દ્વારા યા અન્ય કોઈપણ રીતે પુનઃમુદ્રિત કરવાની મનાઈ છે.

ડॉ. बाबासाहेब आंबेडकर
ओपन युनिवर्सिटी

ES-111
विज्ञाननुं अध्यापन
(Teaching of Science)

विभाग

4

विज्ञान शिक्षणमां मूल्यांकन, अनुबंध, निदान अने उपचार, शैक्षणिक साधनो अने क्रियात्मक संशोधन

ऐकम-13 विज्ञान शिक्षणमां मूल्यांकन, प्रक्षिप्त संरचना अने अनुबंध

ऐकम-14 विज्ञान शिक्षणमां निदानात्मक शिक्षण अने उपचारात्मक शिक्षण

ऐकम-15 विज्ञान शिक्षणाना अध्यापन माटे शैक्षणिक साधनो

ऐकम-16 विज्ञान शिक्षणमां क्रियात्मक संशोधन

લેખક

ડૉ. રાજેશ રાઠોડ

આસિસ્ટન્ટ પ્રોફેસર,

આઈ. આઈ. ટી. ઈ., ગાંધીનગર.

પરામર્શક (વિષય)

ડૉ. કેતન ગોહિલ

આસિસ્ટન્ટ પ્રોફેસર,

શ્રી સી. એચ. શાહ મૈત્રી વિદ્યાપીઠ

મહિલા કોલેજ ઓફ એજ્યુકેશન, સુરેન્દ્રનગર

પરામર્શક (ભાષા)

કુ. ઉમા ઠક્કર

આસિસ્ટન્ટ પ્રોફેસર,

વિજન કોલેજ ઓફ એજ્યુકેશન, અમદાવાદ.

સંપાદન અને સંયોજન

નિયામકશ્રી (શિક્ષણશાખ વિભાગ)

ડૉ. બાબાસાહેબ ઓપન યુનિવર્સિટી.

અમદાવાદ.

સંયોજન સહાય

આસિસ્ટન્ટ પ્રોફેસર,

ડૉ. બાબાસાહેબ ઓપન યુનિવર્સિટી.

અમદાવાદ.

નિયામકશ્રી :

કુલસચિવ, ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકર ઓપન યુનિવર્સિટી,
“જ્યોતિર્મય પરિસર”, શ્રી બાલાજી મંદિરની સામે, સરખેજ-ગાંધીનગર હાઇવે,
અમદાવાદ-382481

© સર્વહક સ્વાધીન આ પુસ્તિકાના લખાણ યા તેના કોઈપણ ભાગને
ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકર ઓપન યુનિવર્સિટી, અમદાવાદની લેખિત સંમતિ વગર
ભિભિયોગ્રાહી દ્વારા યા અન્ય કોઈપણ રીતે પુનઃમુદ્રિત કરવાની મનાઈ છે.

વિભાગ

1

ગણિત અને ગણિત શિક્ષણ

એકમ-1 ગણિત અને ગણિત શિક્ષણની સંકલ્પના

એકમ-2 ગણિતનું સ્વરૂપ

એકમ-3 ગણિત શિક્ષણના મૂલ્યો

એકમ-4 ગણિત શિક્ષણમાં અનુબંધ

લેખક

ડૉ. કીર્તિબેન માટલીવાલા

એસોસિએટ પ્રોફેસર,

ઇપાર્ટમેન્ટ ઓફ એજ્યુકેશન, દક્ષિણ ગુજરાત
યુનિવર્સિટી, સુરત.

પરામર્શક (વિષય)

ડૉ. રાજેશ આર. રાઠોડ

આસિસ્ટન્ટ પ્રોફેસર,

આઈ.આઈ.ટી.ઇ. ગાંધીનગર.

પરામર્શક (ભાષા)

ડૉ. વિરલ જાદવ

આસિસ્ટન્ટ પ્રોફેસર,

શ્રી પ્રકાશ કોલેજ ઓફ એજ્યુકેશન,

અમદાવાદ.

સંપાદન અને સંયોજન

નિયામકશી (શિક્ષણશાસ્ત્ર વિભાગ)

ડૉ. બાબાસાહેબ ઓપન યુનિવર્સિટી.

અમદાવાદ.

સંયોજન સહાય

આસિસ્ટન્ટ પ્રોફેસર,

ડૉ. બાબાસાહેબ ઓપન યુનિવર્સિટી.

અમદાવાદ.

ઃ પ્રકાશક : કુલસચિવ, ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકર ઓપન યુનિવર્સિટી, “જ્યોતિર્મય પરિસર”, શ્રી બાલાજી મંદિરની સામે, સરખેજ-ગાંધીનગર હાઇવે, અમદાવાદ-382481

© સર્વહક સ્વાધીન આ પુસ્તકના લખાણ યા તેના કોઈપણ ભાગને
ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકર ઓપન યુનિવર્સિટી, અમદાવાદની લેખિત સંમતિ વગર
ભિભિયોગ્રાફી દ્વારા યા અન્ય કોઈપણ રીતે પુનઃમુદ્રિત કરવાની મનાઈ છે.

વિભાગ

2

ગણિત શિક્ષણના હેતુઓ અને ગણિતમંડળ

એકમ-5 ગણિત શિક્ષણ અને વર્તનક્ષેત્રો

એકમ-6 NCF-2005 પ્રમાણે ગણિત શિક્ષણના હેતુઓ

એકમ-7 ગણિત શિક્ષણના હેતુઓ અને વર્તન પરિવર્તન

એકમ-8 ગણિત મંડળ

લેખક

ડૉ. સંજય એસ. પટેલ આસિસ્ટન્ટ પ્રોફેસર,
કોલેજ ઓફ એજ્યુકેશન, અમદાવાદ.

પરામર્શક (વિષય)

ડૉ. રાજેશ આર. રાઠોડ આસિસ્ટન્ટ પ્રોફેસર,
આઈ.આઈ.ટી.ઇ. ગાંધીનગર.

પરામર્શક (ભાષા)

ડૉ. વિરલ જાદવ આસિસ્ટન્ટ પ્રોફેસર,
શ્રી પ્રકાશ કોલેજ ઓફ એજ્યુકેશન,
અમદાવાદ.

સંપાદન અને સંયોજન

નિયામકશ્રી (શિક્ષણશાસ્ત્ર વિભાગ)

ડૉ. બાબાસાહેબ ઓપન યુનિવર્સિટી.

અમદાવાદ.

સંયોજન સહાય

આસિસ્ટન્ટ પ્રોફેસર,
ડૉ. બાબાસાહેબ ઓપન યુનિવર્સિટી.

અમદાવાદ.

: પ્રકાશક :

કુલસચિવ, ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકર ઓપન યુનિવર્સિટી,
“જ્યોતિર્મય પરિસર”, શ્રી બાલાજી મંદિરની સામે, સરખેજ-ગાંધીનગર હાઇવે,
અમદાવાદ-382481

© સર્વહક સ્વાધીન આ પુસ્તકના લખાણ યા તેના કોઈપણ ભાગને
ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકર ઓપન યુનિવર્સિટી, અમદાવાદની લેખિત સંમતિ વગર
ભિભિયોગ્રાફી દ્વારા યા અન્ય કોઈપણ રીતે પુનઃમુદ્રિત કરવાની મનાઈ છે.

વિભાગ

3

ગણિત શિક્ષણના સૂત્રો, પ્રયુક્તિઓ, પદ્ધતિઓ, શૈક્ષણિક સાધનો અને ગણિત પ્રયોગશાળા

એકમ-9 ગણિત શિક્ષણના સૂત્રો

એકમ-10 ગણિત શિક્ષણની પ્રયુક્તિઓ

એકમ-11 ગણિત શિક્ષણની પદ્ધતિઓ

એકમ-12 શૈક્ષણિક સાધનો અને ગણિત પ્રયોગશાળા

લેખક

ડૉ. કીર્તિબેન માટલીવાલા

એસોસિએટ પ્રોફેસર,

ઇપાર્ટમેન્ટ ઓફ એજ્યુકેશન, દક્ષિણ ગુજરાત
યુનિવર્સિટી, સુરત.

પરામર્શક (વિષય)

ડૉ. રાજેશ આર. રાઠોડ

આસિસ્ટન્ટ પ્રોફેસર,

આઈ.આઈ.ટી.ઇ. ગાંધીનગર.

પરામર્શક (ભાષા)

ડૉ. વિરલ જાદવ

આસિસ્ટન્ટ પ્રોફેસર,

શ્રી પ્રકાશ કોલેજ ઓફ એજ્યુકેશન,

અમદાવાદ.

સંપાદન અને સંયોજન

નિયામકશી (શિક્ષણશાસ્ત્ર વિભાગ)

ડૉ. બાબાસાહેબ ઓપન યુનિવર્સિટી.

અમદાવાદ.

સંયોજન સહાય

આસિસ્ટન્ટ પ્રોફેસર,

ડૉ. બાબાસાહેબ ઓપન યુનિવર્સિટી.

અમદાવાદ.

ઃ પ્રકાશક : કુલસચિવ, ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકર ઓપન યુનિવર્સિટી, “જ્યોતિર્મય પરિસર”, શ્રી બાલાજી મંદિરની સામે, સરખેજ-ગાંધીનગર હાઇવે, અમદાવાદ-382481

© સર્વહક સ્વાધીન આ પુસ્તકના લખાણ યા તેના કોઈપણ ભાગને
ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકર ઓપન યુનિવર્સિટી, અમદાવાદની લેખિત સંમતિ વગર
ભિભિયોગ્રાફી દ્વારા યા અન્ય કોઈપણ રીતે પુનઃમુદ્રિત કરવાની મનાઈ છે.

વિભાગ

4

ગણિત શિક્ષણમાં આયોજન તથા અધ્યયન-અધ્યાપન સામગ્રી

એકમ-13 પાઠ આયોજનનો અર્થ, મહત્વ અને સોપાનો

એકમ-14 આદર્શ પાઠ આયોજન

એકમ-15 પાઠ આયોજનના પ્રકાર

એકમ-16 અધ્યયન-અધ્યાપન સામગ્રી

લેખક

ડૉ. સંજય એસ. પટેલ આસિસ્ટન્ટ પ્રોફેસર,
કોલેજ ઓફ એજ્યુકેશન, અમદાવાદ.

પરામર્શક (વિષય)

ડૉ. રાજેશ આર. રાઠોડ આસિસ્ટન્ટ પ્રોફેસર,
આઈ.આઈ.ટી.ઇ. ગાંધીનગર.

પરામર્શક (ભાષા)

ડૉ. વિરલ જાદવ આસિસ્ટન્ટ પ્રોફેસર,
શ્રી પ્રકાશ કોલેજ ઓફ એજ્યુકેશન,
અમદાવાદ.

સંપાદન અને સંયોજન

નિયામકશ્રી (શિક્ષણશાસ્ત્ર વિભાગ)

ડૉ. બાબાસાહેબ ઓપન યુનિવર્સિટી.

અમદાવાદ.

સંયોજન સહાય

આસિસ્ટન્ટ પ્રોફેસર,
ડૉ. બાબાસાહેબ ઓપન યુનિવર્સિટી.

અમદાવાદ.

: પ્રકાશક :

કુલસચિવ, ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકર ઓપન યુનિવર્સિટી,
“જ્યોતિર્મય પરિસર”, શ્રી બાલાજી મંદિરની સામે, સરખેજ-ગાંધીનગર હાઇવે,
અમદાવાદ-382481

© સર્વહક સ્વાધીન આ પુસ્તકના લખાણ યા તેના કોઈપણ ભાગને
ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકર ઓપન યુનિવર્સિટી, અમદાવાદની લેખિત સંમતિ વગર
ભિભિયોગ્રાફી દ્વારા યા અન્ય કોઈપણ રીતે પુનઃમુદ્રિત કરવાની મનાઈ છે.

વિભાગ

1

પર્યાવરણ અને તેના ઘટકો

એકમ-1 પર્યાવરણ

એકમ-2 પર્યાવરણના વિવિધ ઘટકો અને ચક્રો

એકમ-3 પર્યાવરણ શિક્ષણ

એકમ-4 ઈકો કલબ

લેખક

ડૉ. વાધજીભાઈ વી. બારૈયા

નિવૃત્ત એસોસિએટ પ્રોફેસર,
આણંદ એજ્યુકેશન કોલેજ, આણંદ

પરામર્શક (વિષય)

આસિસ્ટન્ટ પ્રોફેસર,
ડૉ. બાબાસાહેબ ઓપન યુનિવર્સિટી.
અમદાવાદ.

પરામર્શક (ભાષા)

ડૉ. દિવ્યેશભાઈ એમ. પટેલ

આસિસ્ટન્ટ પ્રોફેસર,
વૈદ્ય શ્રી એમ. એમ. પટેલ કોલેજ ઓફ
એજ્યુકેશન, અમદાવાદ

સંપાદન અને સંયોજન

નિયામકશી (શિક્ષણશાસ્ત્ર વિભાગ)
ડૉ. બાબાસાહેબ ઓપન યુનિવર્સિટી.
અમદાવાદ.

સંયોજન સહાય

આસિસ્ટન્ટ પ્રોફેસર,
ડૉ. બાબાસાહેબ ઓપન યુનિવર્સિટી.
અમદાવાદ.

દસ્તખત :

કુલસચિવ, ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકર ઓપન યુનિવર્સિટી,
“જ્યોતિર્મય પરિસર”, શ્રી બાલાજી મંદિરની સામે, સરખેજ-ગાંધીનગર હાઇવે,
અમદાવાદ-382481

© સર્વહક સ્વાધીન આ પુસ્તિકાના લખાણ યા તેના કોઈપણ ભાગને
ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકર ઓપન યુનિવર્સિટી, અમદાવાદની લેખિત સંમતિ વગર
ભિભિયોગ્રાફી દ્વારા યા અન્ય કોઈપણ રીતે પુનઃમુદ્રિત કરવાની મનાઈ છે.

વિભાગ

2

પ્રદૂષણ અને તેના સ્તરો

એકમ-5 પ્રદૂષણ-1

એકમ-6 પ્રદૂષણ-2

એકમ-7 ગલોબલ વોર્મિંગ

એકમ-8 ઓઝોન સ્તર

લેખક

ડૉ. વાધજીભાઈ વી. બારૈયા

નિવૃત્ત એસોસિએટ પ્રોફેસર,
આણંદ એજ્યુકેશન કોલેજ, આણંદ

પરામર્શક (વિષય)

આસિસ્ટન્ટ પ્રોફેસર,
ડૉ. બાબાસાહેબ ઓપન યુનિવર્સિટી.
અમદાવાદ.

પરામર્શક (ભાષા)

ડૉ. દિવ્યેશભાઈ એમ. પટેલ

આસિસ્ટન્ટ પ્રોફેસર,
વૈદ્ય શ્રી એમ. એમ. પટેલ કોલેજ ઓફ
એજ્યુકેશન, અમદાવાદ

સંપાદન અને સંયોજન

નિયામકશી (શિક્ષણશાસ્ત્ર વિભાગ)
ડૉ. બાબાસાહેબ ઓપન યુનિવર્સિટી.
અમદાવાદ.

સંયોજન સહાય

આસિસ્ટન્ટ પ્રોફેસર,
ડૉ. બાબાસાહેબ ઓપન યુનિવર્સિટી.
અમદાવાદ.

દસ્તખત :

કુલસચિવ, ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકર ઓપન યુનિવર્સિટી,
“જ્યોતિર્મય પરિસર”, શ્રી બાલાજી મંદિરની સામે, સરખેજ-ગાંધીનગર હાઇવે,
અમદાવાદ-382481

© સર્વહક સ્વાધીન આ પુસ્તિકાના લખાણ યા તેના કોઈપણ ભાગને
ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકર ઓપન યુનિવર્સિટી, અમદાવાદની લેખિત સંમતિ વગર
ભિભિયોગ્રાફી દ્વારા યા અન્ય કોઈપણ રીતે પુનઃમુદ્રિત કરવાની મનાઈ છે.

વિભાગ

3

પર્યાવરણની જળવણી અને ભૂમિકા

એકમ-9 વન નાબૂદી

એકમ-10 જંગલ જળવણી

એકમ-11 પર્યાવરણ સંરક્ષણમાં શાળાની ભૂમિકા

એકમ-12 સમૂહ માધ્યમોની ભૂમિકા

લેખક

ડૉ. વાધજીભાઈ વી. બારૈયા

નિવૃત્ત એસોસિએટ પ્રોફેસર,
આણંદ એજ્યુકેશન કોલેજ, આણંદ

પરામર્શક (વિષય)

આસિસ્ટન્ટ પ્રોફેસર,
ડૉ. બાબાસાહેબ ઓપન યુનિવર્સિટી.
અમદાવાદ.

પરામર્શક (ભાષા)

ડૉ. દિવ્યેશભાઈ એમ. પટેલ

આસિસ્ટન્ટ પ્રોફેસર,
વૈદ્ય શ્રી એમ. એમ. પટેલ કોલેજ ઓફ
એજ્યુકેશન, અમદાવાદ

સંપાદન અને સંયોજન

નિયામકશી (શિક્ષણશાસ્ત્ર વિભાગ)
ડૉ. બાબાસાહેબ ઓપન યુનિવર્સિટી.
અમદાવાદ.

સંયોજન સહાય

આસિસ્ટન્ટ પ્રોફેસર,
ડૉ. બાબાસાહેબ ઓપન યુનિવર્સિટી.
અમદાવાદ.

દસ્તખત :

કુલસચિવ, ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકર ઓપન યુનિવર્સિટી,
“જ્યોતિર્મય પરિસર”, શ્રી બાલાજી મંદિરની સામે, સરખેજ-ગાંધીનગર હાઇવે,
અમદાવાદ-382481

© સર્વહક સ્વાધીન આ પુસ્તિકાના લખાણ યા તેના કોઈપણ ભાગને
ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકર ઓપન યુનિવર્સિટી, અમદાવાદની લેખિત સંમતિ વગર
ભિભિયોગ્રાફી દ્વારા યા અન્ય કોઈપણ રીતે પુનઃમુદ્રિત કરવાની મનાઈ છે.

વિભાગ

4

વિવિધ સંગઠનોની ભૂમિકા

એકમ-13 સરકારી અને બિનસરકારી સંગઠનોની ભૂમિકા

એકમ-14 જૈવિય વૈવિધ્ય

એકમ-15 પર્યાવરણ અને ટકાઉ વિકાસ

એકમ-16 સ્થાનિક સમસ્યાઓ

લેખક

ડૉ. વાધજીભાઈ વી. બારૈયા

નિવૃત્ત એસોસિએટ પ્રોફેસર,
આણંદ એજ્યુકેશન કોલેજ, આણંદ

પરામર્શક (વિષય)

આસિસ્ટન્ટ પ્રોફેસર,
ડૉ. બાબાસાહેબ ઓપન યુનિવર્સિટી.
અમદાવાદ.

પરામર્શક (ભાષા)

ડૉ. દિવ્યેશભાઈ એમ. પટેલ

આસિસ્ટન્ટ પ્રોફેસર,
વૈદ્ય શ્રી એમ. એમ. પટેલ કોલેજ ઓફ
એજ્યુકેશન, અમદાવાદ

સંપાદન અને સંયોજન

નિયામકશી (શિક્ષણશાસ્ત્ર વિભાગ)
ડૉ. બાબાસાહેબ ઓપન યુનિવર્સિટી.
અમદાવાદ.

સંયોજન સહાય

આસિસ્ટન્ટ પ્રોફેસર,
ડૉ. બાબાસાહેબ ઓપન યુનિવર્સિટી.
અમદાવાદ.

દસ્તખત :

કુલસચિવ, ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકર ઓપન યુનિવર્સિટી,
“જ્યોતિર્મય પરિસર”, શ્રી બાલાજી મંદિરની સામે, સરખેજ-ગાંધીનગર હાઇવે,
અમદાવાદ-382481

© સર્વહક સ્વાધીન આ પુસ્તિકાના લખાણ યા તેના કોઈપણ ભાગને
ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકર ઓપન યુનિવર્સિટી, અમદાવાદની લેખિત સંમતિ વગર
ભિભિયોગ્રાફી દ્વારા યા અન્ય કોઈપણ રીતે પુનઃમુદ્રિત કરવાની મનાઈ છે.

વિભાગ

1

સલાહ માર્ગદર્શન

એકમ-1 માર્ગદર્શન

એકમ-2 સલાહ

એકમ-3 સલાહકાર

એકમ-4 સામાજિકતામિતિ

લેખક

ડૉ. વાધજીભાઈ વી. બારૈયા

નિવૃત્ત એસોસિએટ પ્રોફેસર,
આણંદ એજ્યુકેશન કોલેજ, આણંદ

પરામર્શક (વિષય)

આસિસ્ટન્ટ પ્રોફેસર,
ડૉ. બાબાસાહેબ ઓપન યુનિવર્સિટી.
અમદાવાદ.

પરામર્શક (ભાષા)

ડૉ. દિવ્યેશભાઈ એમ. પટેલ

આસિસ્ટન્ટ પ્રોફેસર,
વૈદ્ય શ્રી એમ. એમ. પટેલ કોલેજ ઓફ
એજ્યુકેશન, અમદાવાદ

સંપાદન અને સંયોજન

નિયામકશી (શિક્ષણશાસ્ત્ર વિભાગ)
ડૉ. બાબાસાહેબ ઓપન યુનિવર્સિટી.
અમદાવાદ.

સંયોજન સહાય

આસિસ્ટન્ટ પ્રોફેસર,
ડૉ. બાબાસાહેબ ઓપન યુનિવર્સિટી.
અમદાવાદ.

દસ્તખત :

કુલસચિવ, ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકર ઓપન યુનિવર્સિટી,
“જ્યોતિર્મય પરિસર”, શ્રી બાલાજી મંદિરની સામે, સરખેજ-ગાંધીનગર હાઇવે,
અમદાવાદ-382481

© સર્વહક સ્વાધીન આ પુસ્તિકાના લખાણ યા તેના કોઈપણ ભાગને
ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકર ઓપન યુનિવર્સિટી, અમદાવાદની લેખિત સંમતિ વગર
ભિભિયોગ્રાફી દ્વારા યા અન્ય કોઈપણ રીતે પુનઃમુદ્રિત કરવાની મનાઈ છે.

વિભાગ

2

શાળાકીય સલાહ માર્ગદર્શન

એકમ-5 મનોવૈજ્ઞાનિક કસોટી

એકમ-6 મુલાકાત

એકમ-7 શાળામાં સલાહ માર્ગદર્શન

એકમ-8 સંગ્રહિત પ્રગતિપત્રક

લેખક

ડૉ. વાધજીભાઈ વી. બારૈયા

નિવૃત્ત એસોસિએટ પ્રોફેસર,
આણંદ એજ્યુકેશન કોલેજ, આણંદ

પરામર્શક (વિષય)

આસિસ્ટન્ટ પ્રોફેસર,
ડૉ. બાબાસાહેબ ઓપન યુનિવર્સિટી.
અમદાવાદ.

પરામર્શક (ભાષા)

ડૉ. દિવ્યેશભાઈ એમ. પટેલ

આસિસ્ટન્ટ પ્રોફેસર,
વૈદ્ય શ્રી એમ. એમ. પટેલ કોલેજ ઓફ
એજ્યુકેશન, અમદાવાદ

સંપાદન અને સંયોજન

નિયામકશી (શિક્ષણશાસ્ત્ર વિભાગ)
ડૉ. બાબાસાહેબ ઓપન યુનિવર્સિટી.
અમદાવાદ.

સંયોજન સહાય

આસિસ્ટન્ટ પ્રોફેસર,
ડૉ. બાબાસાહેબ ઓપન યુનિવર્સિટી.
અમદાવાદ.

દસ્તખત :

કુલસચિવ, ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકર ઓપન યુનિવર્સિટી,
“જ્યોતિર્મય પરિસર”, શ્રી બાલાજી મંદિરની સામે, સરખેજ-ગાંધીનગર હાઇવે,
અમદાવાદ-382481

© સર્વહક સ્વાધીન આ પુસ્તિકાના લખાણ યા તેના કોઈપણ ભાગને
ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકર ઓપન યુનિવર્સિટી, અમદાવાદની લેખિત સંમતિ વગર
ભિભિયોગ્રાફી દ્વારા યા અન્ય કોઈપણ રીતે પુનઃમુદ્રિત કરવાની મનાઈ છે.

વિભાગ

3

સર્વગ્રાહી મૂલ્યાંકન અને માર્ગદર્શન

એકમ-9 કમમાપદંડ

એકમ-10 કારકિર્દી માર્ગદર્શન

એકમ-11 સમૂહ માર્ગદર્શન

એકમ-12 સમૂહ માર્ગદર્શન

લેખક

ડૉ. વાધજીભાઈ વી. બારૈયા

નિવૃત્ત એસોસિએટ પ્રોફેસર,
આણંદ એજ્યુકેશન કોલેજ, આણંદ

પરામર્શક (વિષય)

આસિસ્ટન્ટ પ્રોફેસર,
ડૉ. બાબાસાહેબ ઓપન યુનિવર્સિટી.
અમદાવાદ.

પરામર્શક (ભાષા)

ડૉ. દિવ્યેશભાઈ એમ. પટેલ

આસિસ્ટન્ટ પ્રોફેસર,
વૈદ્ય શ્રી એમ. એમ. પટેલ કોલેજ ઓફ
એજ્યુકેશન, અમદાવાદ

સંપાદન અને સંયોજન

નિયામકશી (શિક્ષણશાસ્ત્ર વિભાગ)
ડૉ. બાબાસાહેબ ઓપન યુનિવર્સિટી.
અમદાવાદ.

સંયોજન સહાય

આસિસ્ટન્ટ પ્રોફેસર,
ડૉ. બાબાસાહેબ ઓપન યુનિવર્સિટી.
અમદાવાદ.

દસ્તખત :

કુલસચિવ, ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકર ઓપન યુનિવર્સિટી,
“જ્યોતિર્મય પરિસર”, શ્રી બાલાજી મંદિરની સામે, સરખેજ-ગાંધીનગર હાઇવે,
અમદાવાદ-382481

© સર્વહક સ્વાધીન આ પુસ્તિકાના લખાણ યા તેના કોઈપણ ભાગને
ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકર ઓપન યુનિવર્સિટી, અમદાવાદની લેખિત સંમતિ વગર
ભિભિયોગ્રાફી દ્વારા યા અન્ય કોઈપણ રીતે પુનઃમુદ્રિત કરવાની મનાઈ છે.

વિભાગ

4

વ્યક્તિગત માર્ગદર્શન

એકમ-13 પ્રસંગનોંધ

એકમ-14 વ્યક્તિ અભ્યાસ

એકમ-15 વિદ્યાર્થી ઓળખ અને અભિરૂચિ માપન

એકમ-16 માર્ગદર્શનમાં વિવિધ વ્યક્તિઓનો ફાળો

લેખક

ડૉ. વાધજીભાઈ વી. બારૈયા

નિવૃત્ત એસોસિએટ પ્રોફેસર,
આણંદ એજ્યુકેશન કોલેજ, આણંદ

પરામર્શક (વિષય)

આસિસ્ટન્ટ પ્રોફેસર,
ડૉ. બાબાસાહેબ ઓપન યુનિવર્સિટી.
અમદાવાદ.

પરામર્શક (ભાષા)

ડૉ. દિવ્યેશભાઈ એમ. પટેલ

આસિસ્ટન્ટ પ્રોફેસર,
વૈદ્ય શ્રી એમ. એમ. પટેલ કોલેજ ઓફ
એજ્યુકેશન, અમદાવાદ

સંપાદન અને સંયોજન

નિયામકશી (શિક્ષણશાસ્ત્ર વિભાગ)
ડૉ. બાબાસાહેબ ઓપન યુનિવર્સિટી.
અમદાવાદ.

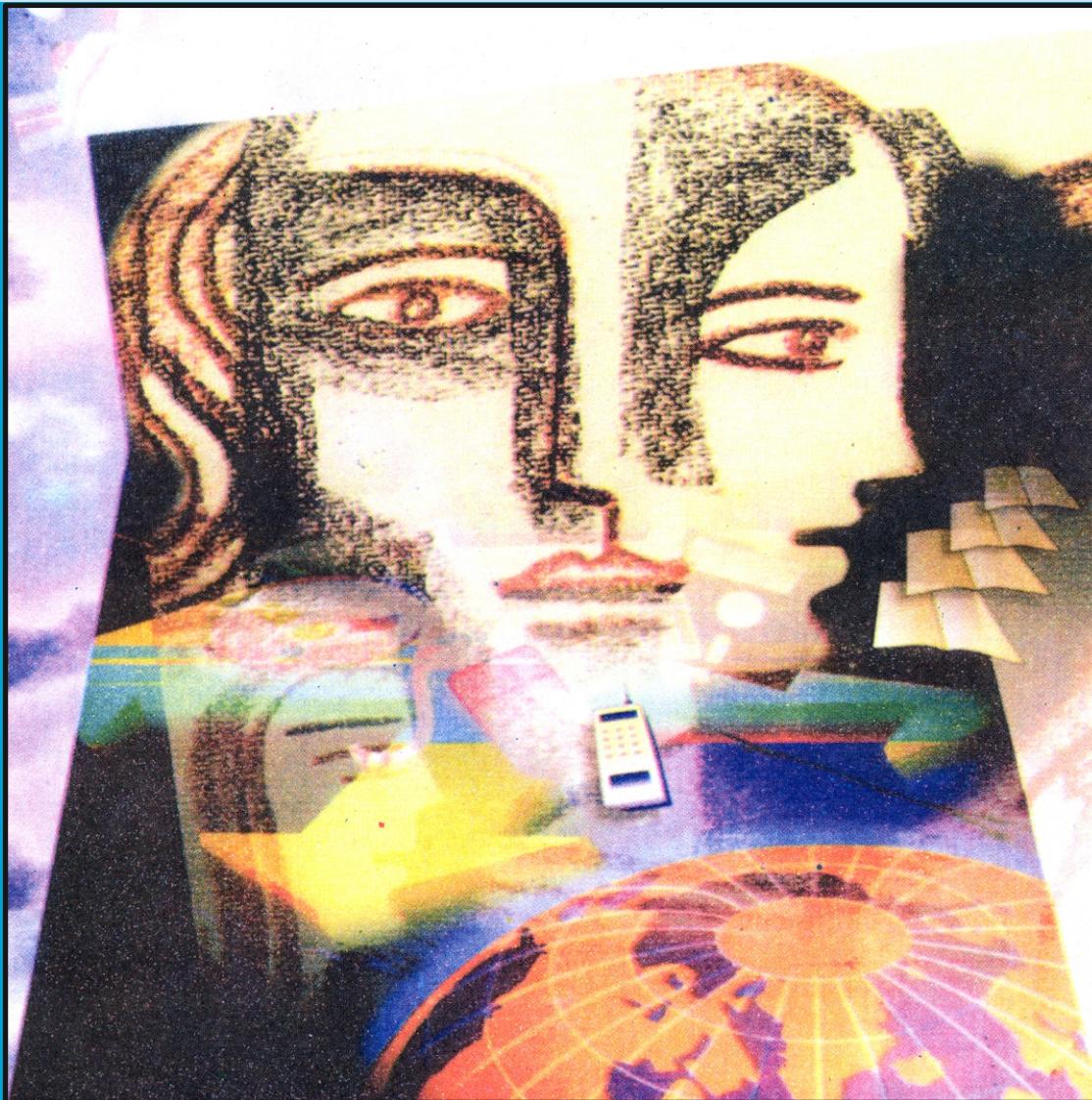
સંયોજન સહાય

આસિસ્ટન્ટ પ્રોફેસર,
ડૉ. બાબાસાહેબ ઓપન યુનિવર્સિટી.
અમદાવાદ.

દસ્તખત :

કુલસચિવ, ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકર ઓપન યુનિવર્સિટી,
“જ્યોતિર્મય પરિસર”, શ્રી બાલાજી મંદિરની સામે, સરખેજ-ગાંધીનગર હાઇવે,
અમદાવાદ-382481

© સર્વહક સ્વાધીન આ પુસ્તિકાના લખાણ યા તેના કોઈપણ ભાગને
ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકર ઓપન યુનિવર્સિટી, અમદાવાદની લેખિત સંમતિ વગર
ભિભિયોગ્રાફી દ્વારા યા અન્ય કોઈપણ રીતે પુનઃમુદ્રિત કરવાની મનાઈ છે.

EXPERTS COMMITTEE

Prof. V. Prakasham (Chairperson)
Dept. of Correspondence Courses
Central Institute of English &
Foreign Languages, Hyderabad.

Mr. Ashok Tiwari
Dept. of English
University of Rajasthan
Jaipur.

Prof. B.N. Patnaik
Dept. of Humanities & Social Sciences
I.I.T., Kanpur.

Dr. Soumini Panagaat
Dept. of Correspondence Courses
Andhra University
Visakhapatnam

Prof. R.S. Sharma
Dept. of English
Banaras Hindu University
Varanasi.

Dr. A.L. Khanna
Dept. of English
Rajdhani College
Delhi University, Delhi.

COURSE WRITER

Mr. R.K. Khanna
Retd. Delhi University

EDITOR

Dr. Anju Sahgal Gupta
IGNOU, New Delhi

Dr. Grace Jacob
University of Pune, Pune.

Dr. Mukti Sanyal
Delhi University

COURSE COORDINATORS

Dr. Anju Sahgal Gupta
IGNOU, New Delhi

Dr. Ranganath Nandyal
IGNOU, New Delhi

PRODUCTION

Ms. P. Gupta, CE
Camera Ready Copy prepared by: Sh. A.S.V. Venkateswar, PA, IGNOU

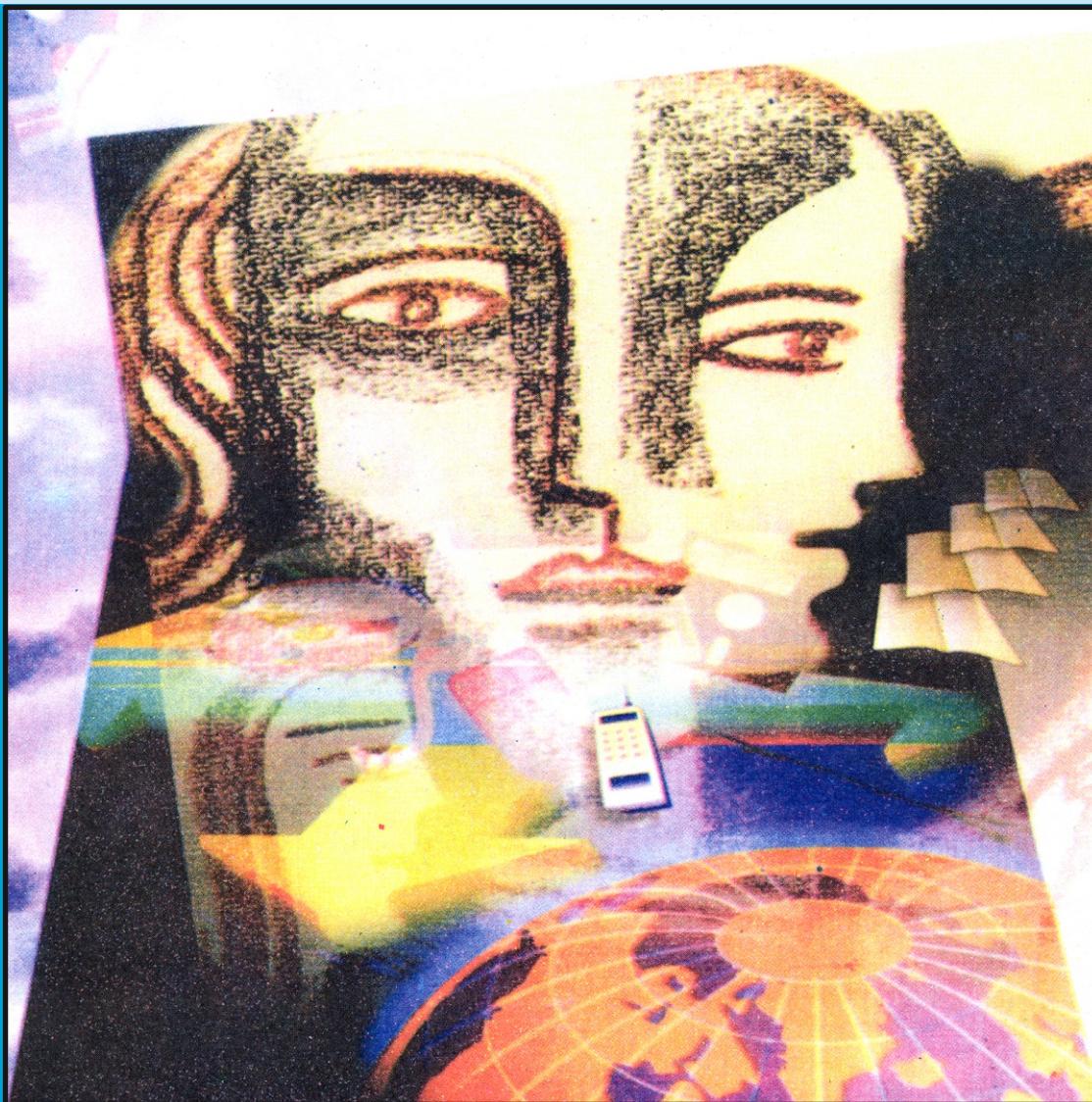
September, 1999

© Indira Gandhi National Open University
ISBN-81-7605-696-0

All rights reserved. No part of this work may be reproduced in any form, by mimeograph or any other means, without permission in writing from the Indira Gandhi National Open University.

Further information about the Indira Gandhi National Open University courses may be obtained from the University's office at Maidan Garhi, New Delhi-110 068.

Printed and published on behalf of the Indira Gandhi National Open University by Prof. V.R. Jagannathan, Director, SOH.

EXPERTS COMMITTEE

Prof. V. Prakasham (Chairperson)
Dept. of Correspondence Courses
Central Institute of English &
Foreign Languages, Hyderabad.

Mr. Ashok Tiwari
Dept. of English
University of Rajasthan
Jaipur.

Prof. B.N. Patnaik
Dept. of Humanities & Social Sciences
I.I.T., Kanpur.

Dr. Soumini Panagaat
Dept. of Correspondence Courses
Andhra University
Visakhapatnam

Prof. R.S. Sharma
Dept. of English
Banaras Hindu University
Varanasi.

Dr. A.L. Khanna
Dept. of English
Rajdhani College
Delhi University, Delhi.

COURSE PREPARATION

Ms. Usha Nagpal
University of Delhi

Units 1&3

ASP-1

Unit 2

COURSE COORDINATION EDITING

Dr. Anju Sahgal Gupta
IGNOU, New Delhi

Dr. Anju Sahgal Gupta
IGNOU

Dr. Ranganath Nandyal
IGNOU, New Delhi

Prof. R.K. Grover
IGNOU

PRODUCTION

Ms. P. Gupta, CE
Camera Ready Copy prepared by: Sh. A.S.V. Venkateswar, PA, IGNOU

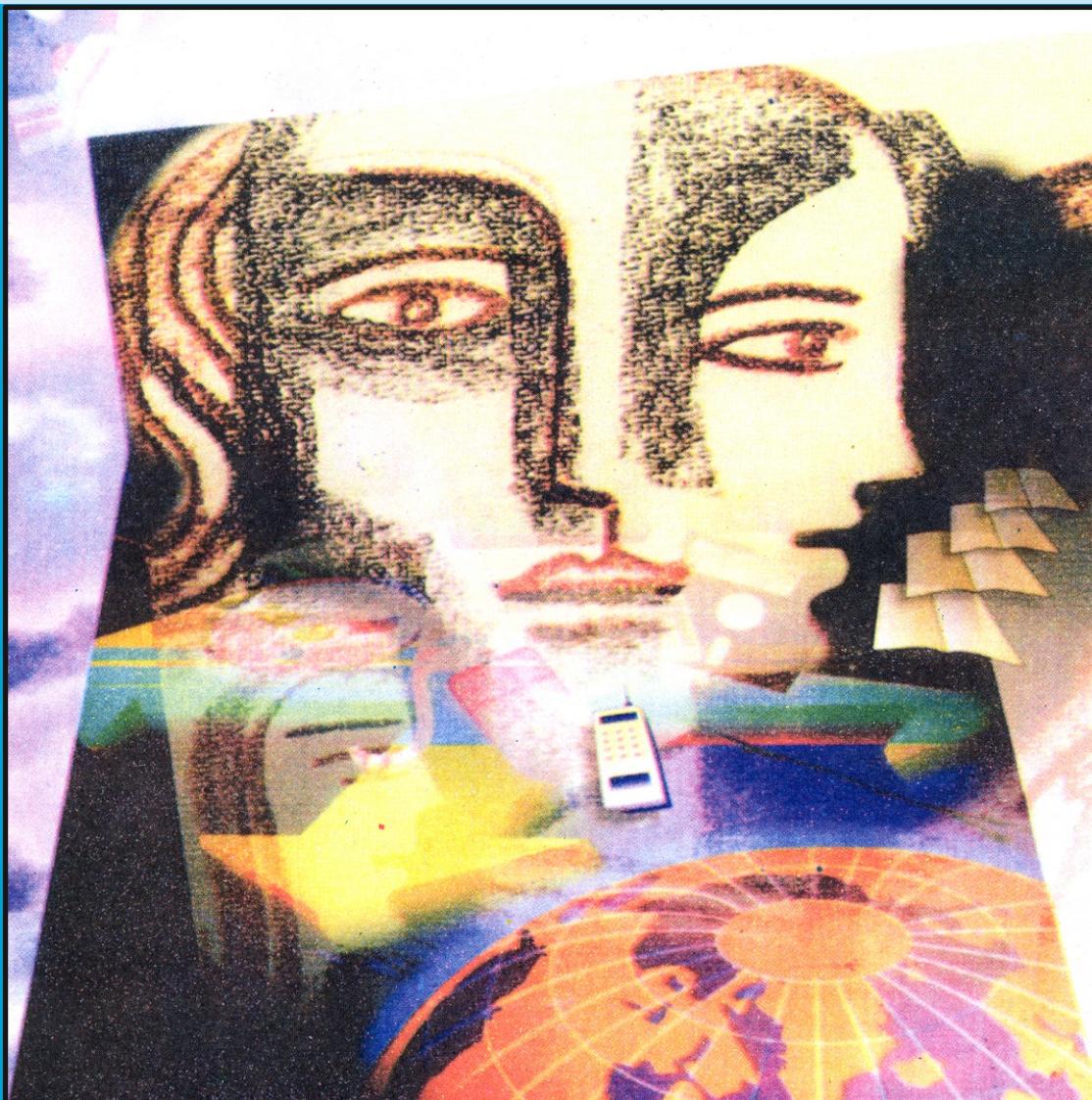
September, 1999

© Indira Gandhi National Open University
ISBN-81-7605-633-2

All rights reserved. No part of this work may be reproduced in any form, by mimeograph or any other means, without permission in writing from the Indira Gandhi National Open University.

Further information about the Indira Gandhi National Open University courses may be obtained from the University's office at Maidan Garhi, New Delhi-110 068.

Printed and published on behalf of the Indira Gandhi National Open University by Prof. V.R.
Jagannathan, Director, SOH.

Expert Committee

Prof. V. Prakasham (*Chairperson*)
Dept. of Correspondence Courses
Central Institute of English &
Foreign Language, Hyderabad.

Mr. Ashok Tiwari
Dept. of English
University of Rajasthan
Jaipur.

Prof. B.N. Patnaik
Dept. of Humanities & Social
Sciences
I.I.T., Kanpur

Dr. Soumili Panagaat
Dept. of Correspondence
Courses
Andhra University
Visakhapatnam.

Prof. R.S. Sharma
Dept. of English
Banaras Hindu University
Varanasi.

Dr. A.L. Khanna
Dept. of English
Rajdhani College
Delhi University, Delhi

Course Writer

Professor P.P. Sah
Indian Institute of
Technology, Kanpur

Editor

Dr. Anju Sahgal Gupta
IGNOU
New Delhi

Course Coordinators

Dr. Anju Sahgal Gupta
IGNOU
New Delhi

Dr. Ranganath Nandyal
IGNOU, New Delhi

Production

Ms. P. Gupta, Copy Editor

March, 1999

© *Indira Gandhi National Open University, 1998*

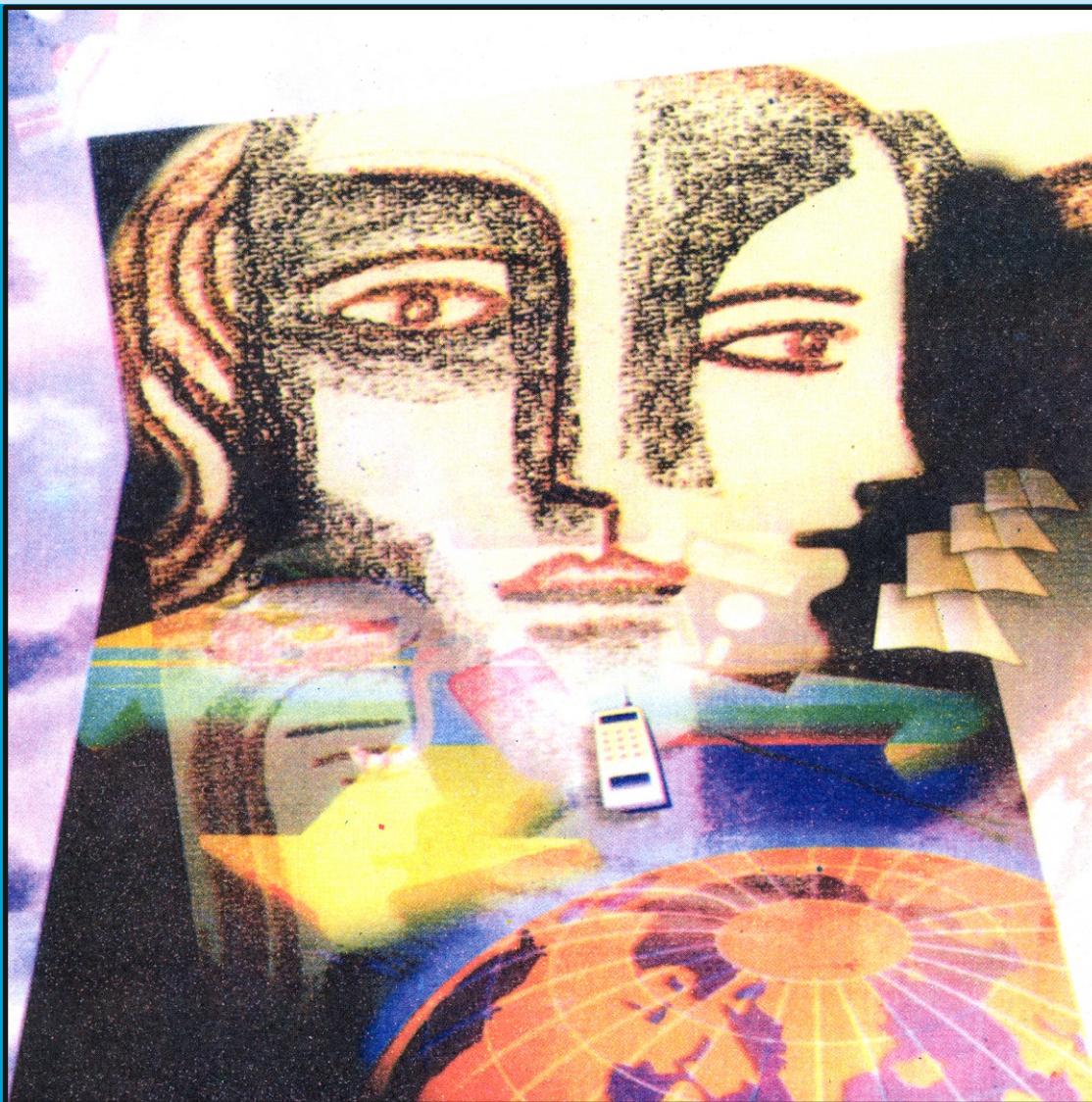
ISBN-81-7605-558-1

All rights reserved. No part of this work may be reproduced in any form, by mimeograph or any other means, without permission in writing from the Indira Gandhi National Open University.

Further information about the Indira Gandhi National Open University courses may be obtained from the University Office at Maidan Garhi, New Delhi-110068.

Printed and published on behalf of the Indira Gandhi National Open University, New Delhi, by Prof V.R. Jugannathan, Director, SOH.

Laser typesetted by Mtronics Printographics, 1092/1 Mehrauli, New Delhi-110030

Business Communication : Oral Skills

4

EXPERTS COMMITTEE

Prof. V. Prakasham (Chairperson)
Dept. of Correspondence Courses
Central Institute of English &
Foreign Languages, Hyderabad.

Mr. Ashok Tiwari
Dept. of English
University of Rajasthan
Jaipur.

Prof. B.N. Patnaik
Dept. of Humanities & Social Sciences
I.I.T., Kanpur.

Dr. Soumini Panagaat
Dept. of Correspondence Courses
Andhra University
Visakhapatnam

Prof. R.S. Sharma
Dept. of English
Banaras Hindu University
Varanasi.

Dr. A.L. Khanna
Dept. of English
Rajdhani College
Delhi University, Delhi.

COURSE WRITER

Dr. S.C. Sood
University of Delhi (Units 34, 35, 37, 38)

EDITOR

Dr. Anju Sahgal Gupta
IGNOU, New Delhi

Dr. Mukti Sanyal
University of Delhi (Unit 36)

Dr. Pushpinder Syal (Unit 39)
University of Panjab

COURSE COORDINATORS

Dr. Anju Sahgal Gupta
IGNOU, New Delhi

Dr. Ranganath Nandyal
IGNOU, New Delhi

PRODUCTION

Ms. P. Gupta, CE
Camera Ready Copy prepared by: Sh. A.S.V. Venkateswar, PA, IGNOU

September, 1999

© Indira Gandhi National Open University
ISBN-81-7605-688-X

All rights reserved. No part of this work may be reproduced in any form, by mimeograph or any other means, without permission in writing from the Indira Gandhi National Open University.

Further information, about the Indira Gandhi National Open University courses may be obtained from the University's office at Maidan Garhi, New Delhi-110 068.

Printed and published on behalf of the Indira Gandhi National Open University by Prof. V.R.
Jagannathan, Director, SOH.

BAOU
Education
for all

ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકર ઓપન યુનિવર્સિટી
(ગુજરાત સરકાર દ્વારા સ્થાપિત)

પ્રથમ વર્ષ બી.કોમ

BCFACN103

નાણાકીય હિસાબી પદ્ધતિ

ભાગ-૧

લેખન :

પ્રોફેસર અને નિયામક, સ્ક્લાર ઓફ કોમર્સ એન્ડ મેનેજમેન્ટ,
ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકર ઓપન યુનિવર્સિટી, અમદાવાદ.

ડૉ. દીપક રાસ્તે

એસોસિએટ પ્રોફેસર,
શ્રી સહજાનંદ વાણિજ્ય મહાવિદ્યાલય, અમદાવાદ.

ડૉ. સંદીપ મુંગરા

આસિસ્ટન્ટ પ્રોફેસર,
જી. કે. એન્ડ સી. કે. બોસમિયા આઈસ એન્ડ કોમર્સ કોલેજ,
જેતપુર, જી. રાજકોટ.

ડૉ. શૈલેજા પરમાર

આસિસ્ટન્ટ પ્રોફેસર,
શ્રીમતી એમ. પી. પટેલ કોલેજ ઓફ કોમર્સ, કડી, મહેસૂણા.

પરામર્શક(વિષય) :

ડૉ. નિલેશ સુચક

એસોસિએટ પ્રોફેસર & ચાર્ટર્ડ એકાઉન્ટન્ટ
આર. જી. ટીબ્રવાલ કોમર્સ કોલેજ, વસ્ત્રાપુર, અમદાવાદ.

ડૉ. દીપક રાસ્તે

એસોસિએટ પ્રોફેસર,
શ્રી સહજાનંદ વાણિજ્ય મહાવિદ્યાલય, અમદાવાદ.

ડૉ. મર્ગુન જોધી

વાઇસ-પ્રિન્સિપાલ, જી.એલ.એસ. કોમર્સ કોલેજ, અમદાવાદ.

પરામર્શક(ભાષા) :

આસિસ્ટન્ટ પ્રોફેસર (ગુજરાતી વિભાગ)

ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકર ઓપન યુનિવર્સિટી, અમદાવાદ.

સંપાદન :

નિયામક, સ્ક્લાર ઓફ કોમર્સ એન્ડ મેનેજમેન્ટ,
ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકર ઓપન યુનિવર્સિટી, અમદાવાદ.

પ્રકાશક :

કાર્યકારી કુલસચિવ,
ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકર ઓપન યુનિવર્સિટી, અમદાવાદ.

આવૃત્તિ :

જૂન 2017 પ્રથમ આવૃત્તિ (નવો અભ્યાસક્રમ)

જૂન 2018 દ્વિતીય આવૃત્તિ

જૂન 2019 તૃતીય આવૃત્તિ

જૂન 2020 ચતુર્થ આવૃત્તિ (સંવધિત આવૃત્તિ)

978-81-938309-0-1

સર્વાધિકાર સુરક્ષિત

આ પાઠ્યપુસ્તક ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકર ઓપન યુનિવર્સિટીના ઉપક્રમે વિદ્યાર્થીલક્ષી સ્વઅધ્યયન હેતુથી;
દ્વારાત્મી શિક્ષણના ઉક્ષેણે કેન્દ્રમાં રાખી તૈયાર કરવામાં આવેલ છે. જેના સર્વાધિકાર સુરક્ષિત છે. આ અભ્યાસ-
સામગ્રીનો કોઈપણ સ્વરૂપમાં ધંધાધારી ઉપયોગ કરતાં પહેલાં ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકર ઓપન યુનિવર્સિટીની
દેખિત પરવાનગી લેવાની રહેશે.

પ્રથમ વર્ષ બી.કોમ
BCFACN103
નાણાકીય હિસાબી પદ્ધતિ
ભાગ-૨

લેખન :	<u>ડૉ. જ્યોતિશ પટેલ</u>	પ્રોફેસર અને નિયામક, સ્ક્રલ ઓફ કોમર્સ એન્ડ મેનેજમેન્ટ, ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકર ઓપન યુનિવર્સિટી, અમદાવાદ.				
	ડૉ. જ્યોતિશ પટેલ	આસિસ્ટન્ટ પ્રોફેસર, ગુજરાત કોમર્સ કોલેજ, અમદાવાદ.				
	ડૉ. સંદીપ મુંગારા	આસિસ્ટન્ટ પ્રોફેસર, જી. કે. એન્ડ સી. કે. બોસમિયા આર્ટ્સ એન્ડ કોમર્સ કોલેજ, જેતપુર, જી. રાજકોટ.				
	ડૉ. શૈલેજા પરમાર	આસિસ્ટન્ટ પ્રોફેસર, શ્રીમતી એમ. પી. પટેલ કોલેજ ઓફ કોમર્સ, કડી, મહેસાણા.				
પરામર્શક(વિષય) :	ડૉ. નિલેશ સુચક	એસોસિએટ પ્રોફેસર & ચાર્ટર્ડ એકાઉન્ટન્ટ આર. જી. ટીબ્રેવાલ કોમર્સ કોલેજ, વસ્ત્રાપુર, અમદાવાદ.				
	ડૉ. દીપક રાસ્તે	એસોસિએટ પ્રોફેસર, શ્રી સહજાનંદ વાણિજ્ય મહાવિદ્યાલય, અમદાવાદ.				
	ડૉ. મર્ઝન જોખી	વાઇસ-પ્રિન્સિપાલ, જી.એલ.એસ. કોમર્સ કોલેજ, અમદાવાદ.				
પરામર્શક(ભાષા) :	<u>અંગ્રેઝિયન્દ્રી</u>	આસિસ્ટન્ટ પ્રોફેસર (ગુજરાતી વિભાગ) ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકર ઓપન યુનિવર્સિટી, અમદાવાદ.				
સંપાદન :	<u>ડૉ. જ્યોતિશ પટેલ</u>	નિયામક, સ્ક્રલ ઓફ કોમર્સ એન્ડ મેનેજમેન્ટ, ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકર ઓપન યુનિવર્સિટી, અમદાવાદ.				
પ્રકાશક :	<u>નિયામક</u>	કાર્યકારી કુલસચિવ, ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકર ઓપન યુનિવર્સિટી, અમદાવાદ.				
આવૃત્તિ :	<table border="1" style="width: 100%; border-collapse: collapse;"> <tr> <td style="text-align: center; padding: 2px;">જૂન 2017 પ્રથમ આવૃત્તિ (નવો અભ્યાસક્રમ)</td> </tr> <tr> <td style="text-align: center; padding: 2px;">જૂન 2018 દ્વિતીય આવૃત્તિ</td> </tr> <tr> <td style="text-align: center; padding: 2px;">જૂન 2019 તૃતીય આવૃત્તિ</td> </tr> <tr> <td style="text-align: center; padding: 2px;">જૂન 2020 ચતુર્થ આવૃત્તિ (સંવધિત આવૃત્તિ)</td> </tr> </table>		જૂન 2017 પ્રથમ આવૃત્તિ (નવો અભ્યાસક્રમ)	જૂન 2018 દ્વિતીય આવૃત્તિ	જૂન 2019 તૃતીય આવૃત્તિ	જૂન 2020 ચતુર્થ આવૃત્તિ (સંવધિત આવૃત્તિ)
જૂન 2017 પ્રથમ આવૃત્તિ (નવો અભ્યાસક્રમ)						
જૂન 2018 દ્વિતીય આવૃત્તિ						
જૂન 2019 તૃતીય આવૃત્તિ						
જૂન 2020 ચતુર્થ આવૃત્તિ (સંવધિત આવૃત્તિ)						

978-81-938309-0-1

સર્વોધિકાર સુરક્ષિત

આ પાઠ્યપુસ્તક ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકર ઓપન યુનિવર્સિટીના ઉપક્રમે વિદ્યાર્થીલક્ષી સ્વઅધ્યન હેતુથી;
દૂરવર્તી શિક્ષણના ઉકેલને કેન્દ્રમાં રાખી તૈયાર કરવામાં આવેલ છે. જેના સર્વોધિકાર સુરક્ષિત છે. આ અભ્યાસ-
સામગ્રીનો ડોઈપણ સ્વરૂપમાં ધંધાધારી ઉપયોગ કરતાં પહેલાં ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકર ઓપન યુનિવર્સિટીની
લેખિત પરવાનગી લેવાની રહેશે.

પ્રથમ વર્ષ બી.કોમ

BCFACN103

નાણાકીય હિસાબી પદ્ધતિ

ભાગ-૩

લેખન : પ્રોફેસર અને નિયામક, સ્કૂલ ઓફ કોમર્સ એન્ડ મેનેજમેન્ટ,
ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકર ઓપન યુનિવર્સિટી, અમદાવાદ.

ડૉ. મનોજ દવે એસોસિએટ પ્રોફેસર,
શ્રી પી.ડી.એમ. માલવિયા કોલેજ ઓફ કોમર્સ, રાજકોટ.

ડૉ. દીપક રાસ્તે એસોસિએટ પ્રોફેસર,
શ્રી સહજાનંદ વાળ્ણીજ્ય મહાવિદ્યાલય, અમદાવાદ.

ડૉ. શંકરસિંહ સોઢા એસોસિએટ પ્રોફેસર,
ગુજરાત યુનિવર્સિટી, અમદાવાદ.

ડૉ. સંદિપ મુંગારા આસિસ્ટન્ટ પ્રોફેસર,
શ્રી જી.કે. એન્ડ સી. કે. બોસમિયા આર્ટ્સ એન્ડ કોમર્સ
કોલેજ, જેતપુર.

પરામર્શક(વિષય) : પ્રોફેસર અને નિયામક, સ્કૂલ ઓફ કોમર્સ & મેનેજમેન્ટ
ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકર ઓપન યુનિવર્સિટી, અમદાવાદ.

ડૉ. નિલેશ સૂચક એસોસિએટ પ્રોફેસર અને ચાર્ટર્ડ એકાઉન્ટન્ટ,
આર. જી. ટીબરવાલ કોમર્સ કોલેજ, અમદાવાદ.
ડૉ. મર્ઝન જોખી વાઈડ પ્રિન્સીપાલ, ફેકલ્ટી ઓફ કોમર્સ,
જી.એલ.એસ. યુનિવર્સિટી, અમદાવાદ.

પરામર્શક(ભાષા) : પ્રોફેસર (ગુજરાતી વિભાગ)
ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકર ઓપન યુનિવર્સિટી, અમદાવાદ.

સંપાદન : પ્રોફેસર & નિયામક, સ્કૂલ ઓફ કોમર્સ એન્ડ મેનેજમેન્ટ,
ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકર ઓપન યુનિવર્સિટી, અમદાવાદ.

પ્રકાશક : કાર્યકારી કુલસચિવ,
ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકર ઓપન યુનિવર્સિટી, અમદાવાદ.

આવૃત્તિ : જૂન 2020 પ્રથમ આવૃત્તિ (નવો અભ્યાસક્રમ)

"978-81-941578-7-8"

સર્વાધિકાર સુરક્ષિત

આ પાઠ્યપુસ્તક ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકર ઓપન યુનિવર્સિટીના ઉપકરે વિદ્યાર્થીલક્ષી સ્વચ્છયન હેતુથી;
દૂરવર્તી શિક્ષણના ઉદ્દેશને કેન્દ્રમાં રાખી તૈયાર કરવામાં આવેલ છે. જેના સર્વાધિકાર સુરક્ષિત છે. આ અભ્યાસ-
સામગ્રીનો કોઈપણ સ્વરૂપમાં ધંધાધારી ઉપયોગ કરતાં પહેલાં ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકર ઓપન યુનિવર્સિટીની
લેખિત પરવાનગી લેવાની રહેશે.

ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકર ઓપન યુનિવર્સિટી
(ગુજરાત સરકાર દ્વારા સ્થાપિત)

પ્રથમ વર્ષ બી.કોમ
BCBOMN 104
ધંધકીય વ્યવસ્થા અને સંચાલન

લેખક :	પ્રો. એચ. સી સરદાર	પ્રોફેસર, સ્ક્રલ ઓફ કોમર્સ, ગુજરાત યુનિવર્સિટી, અમદાવાદ.
	પ્રો. નમૃતા ઠક્કર	ઈ/ચાર્જ પ્રિન્સિપાલ, ચાણકાય વિદ્યાપીઠ લોટસ કોલોની, બુજ -કચ્છ.
	ડૉ. કમલ ખારેચા	એસોસિએટ પ્રોફેસર, તોલાણી કોમર્સ કોલેજ, આદીપુર.
	શ્રી એસ. એ. કુંદનપૂરવાલા	એસોસિએટ પ્રોફેસર, જી. બી. ઠક્કર કોમર્સ કોલેજ, બુજ.
પરામર્શક (વિષય) :		પ્રોફેસર અને નિયામક ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકર ઓપન યુનિવર્સિટી, અમદાવાદ. પ્રિન્સિપાલ, સી. સી. શેઠ કોલેજ ઓફ કોમર્સ, અમદાવાદ. એસોસિએટ પ્રોફેસર, વિવેકાનંદ કોલેજ ઓફ કોમર્સ, અમદાવાદ.
પરામર્શક (ભાષા) :		પ્રોફેસર (ગુજરાતી) ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકર ઓપન યુનિવર્સિટી, અમદાવાદ. આસિસ્ટન્ટ પ્રોફેસર (ગુજરાતી) ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકર ઓપન યુનિવર્સિટી, અમદાવાદ.
સંયોજક :		પ્રોફેસર અને નિયામક ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકર ઓપન યુનિવર્સિટી, અમદાવાદ. આસિસ્ટન્ટ પ્રોફેસર (મેનેજમેન્ટ), ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકર ઓપન યુનિવર્સિટી, અમદાવાદ.
સહ સંયોજક :		
પ્રકાશક :		કાર્યકારી કુલસચિવ ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકર ઓપન યુનિવર્સિટી અમદાવાદ - 382 481.
આવૃત્તિ :	જૂન 2020 પ્રથમ આવૃત્તિ (નવો અભ્યાસક્રમ)	

સર્વાધિકાર સુરક્ષિત

આ પાઠ્યપુસ્તક ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકર ઓપન યુનિવર્સિટીના ઉપક્રમે વિદ્યાર્થીલક્ષી સ્વઅધ્યયન હેતુથી;
દ્રવત્તી શિક્ષણના ઉદ્દેશને કેન્દ્રમાં રાખી તૈયાર કરવામાં આવેલ છે. જેના સર્વાધિકાર સુરક્ષિત છે. આ અભ્યાસ-
સામગ્રીનો કોઈપણ સ્વરૂપમાં ધંધાધારી ઉપયોગ કરતાં પહેલાં ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકર ઓપન યુનિવર્સિટીની
લેખિત પરવાનગી લેવાની રહેશે.

ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકર ઓપન યુનિવર્સિટી
(ગુજરાત સરકાર દ્વારા સ્થાપિત)

પ્રથમ વર્ષ બી.કોમ
BCBOMN 104
ધંધકીય વ્યવસ્થા અને સંચાલન

લેખક :	પ્રો. એચ. સી સરદાર	પ્રોફેસર, સ્ક્રલ ઓફ કોમર્સ, ગુજરાત યુનિવર્સિટી, અમદાવાદ.
	પ્રો. નમૃતા ઠક્કર	ઈ/ચાર્જ પ્રિન્સિપાલ, ચાણકય વિદ્યાપીઠ લોટસ કોલોની, બુજ -કચ્છ.
	ડૉ. કમલ ખારેચા	એસોસિએટ પ્રોફેસર, તોલાણી કોમર્સ કોલેજ, આદીપુર.
	શ્રી એસ. એ. કુંદનપૂરવાલા	એસોસિએટ પ્રોફેસર, જી. બી. ઠક્કર કોમર્સ કોલેજ, બુજ.
પરામર્શક (વિષય) :		પ્રોફેસર અને નિયામક ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકર ઓપન યુનિવર્સિટી, અમદાવાદ. પ્રિન્સિપાલ, સી. સી. શેઠ કોલેજ ઓફ કોમર્સ, અમદાવાદ. એસોસિએટ પ્રોફેસર, વિવેકાનંદ કોલેજ ઓફ કોમર્સ, અમદાવાદ.
પરામર્શક (ભાષા) :		પ્રોફેસર (ગુજરાતી) ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકર ઓપન યુનિવર્સિટી, અમદાવાદ. આસિસ્ટન્ટ પ્રોફેસર (ગુજરાતી) ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકર ઓપન યુનિવર્સિટી, અમદાવાદ.
સંયોજક :		પ્રોફેસર અને નિયામક ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકર ઓપન યુનિવર્સિટી, અમદાવાદ. આસિસ્ટન્ટ પ્રોફેસર (મેનેજમેન્ટ), ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકર ઓપન યુનિવર્સિટી, અમદાવાદ.
સહ સંયોજક :		
પ્રકાશક :		કાર્યકારી કુલસચિવ ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકર ઓપન યુનિવર્સિટી અમદાવાદ - 382 481.
આવૃત્તિ :	જૂન 2020 પ્રથમ આવૃત્તિ (નવો અભ્યાસક્રમ)	

સર્વાધિકાર સુરક્ષિત

આ પાઠ્યપુસ્તક ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકર ઓપન યુનિવર્સિટીના ઉપક્રમે વિદ્યાર્થીલક્ષી સ્વઅધ્યયન હેતુથી;
દ્રવત્તી શિક્ષણના ઉદ્દેશને કેન્દ્રમાં રાખી તૈયાર કરવામાં આવેલ છે. જેના સર્વાધિકાર સુરક્ષિત છે. આ અભ્યાસ-
સામગ્રીનો કોઈપણ સ્વરૂપમાં ધંધાધારી ઉપયોગ કરતાં પહેલાં ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકર ઓપન યુનિવર્સિટીની
લેખિત પરવાનગી લેવાની રહેશે.

ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકર ઓપન યુનિવર્સિટી
(ગુજરાત સરકાર દ્વારા સ્થાપિત)

પ્રથમ વર્ષ બી.કોમ
BCBOMN 104
ધંધકીય વ્યવસ્થા અને સંચાલન

લેખક :	પ્રો. એચ. સી સરદાર	પ્રોફેસર, સ્ક્રલ ઓફ કોમર્સ, ગુજરાત યુનિવર્સિટી, અમદાવાદ.
	પ્રો. નમૃતા ઠક્કર	ઈ/ચાર્જ પ્રિન્સિપાલ, ચાણકય વિદ્યાપીઠ લોટસ કોલોની, બુજ -કચ્છ.
	ડૉ. કમલ ખારેચા	એસોસિએટ પ્રોફેસર, તોલાણી કોમર્સ કોલેજ, આદીપુર.
	શ્રી એસ. એ. કુંદનપૂરવાલા	એસોસિએટ પ્રોફેસર, જી. બી. ઠક્કર કોમર્સ કોલેજ, બુજ.
પરામર્શક (વિષય) :		પ્રોફેસર અને નિયામક ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકર ઓપન યુનિવર્સિટી, અમદાવાદ. પ્રિન્સિપાલ, સી. સી. શેઠ કોલેજ ઓફ કોમર્સ, અમદાવાદ. એસોસિએટ પ્રોફેસર, વિવેકાનંદ કોલેજ ઓફ કોમર્સ, અમદાવાદ.
પરામર્શક (ભાષા) :		પ્રોફેસર (ગુજરાતી) ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકર ઓપન યુનિવર્સિટી, અમદાવાદ. આસિસ્ટન્ટ પ્રોફેસર (ગુજરાતી) ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકર ઓપન યુનિવર્સિટી, અમદાવાદ.
સંયોજક :		પ્રોફેસર અને નિયામક ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકર ઓપન યુનિવર્સિટી, અમદાવાદ. આસિસ્ટન્ટ પ્રોફેસર (મેનેજમેન્ટ), ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકર ઓપન યુનિવર્સિટી, અમદાવાદ.
સહ સંયોજક :		
પ્રકાશક :		કાર્યકારી કુલસચિવ ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકર ઓપન યુનિવર્સિટી અમદાવાદ - 382 481.
આવૃત્તિ :	જૂન 2020 પ્રથમ આવૃત્તિ (નવો અભ્યાસક્રમ)	

સર્વાધિકાર સુરક્ષિત

આ પાઠ્યપુસ્તક ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકર ઓપન યુનિવર્સિટીના ઉપક્રમે વિદ્યાર્થીલક્ષી સ્વઅધ્યયન હેતુથી;
દ્રવત્તી શિક્ષણના ઉદ્દેશને કેન્દ્રમાં રાખી તૈયાર કરવામાં આવેલ છે. જેના સર્વાધિકાર સુરક્ષિત છે. આ અભ્યાસ-
સામગ્રીનો કોઈપણ સ્વરૂપમાં ધંધાધારી ઉપયોગ કરતાં પહેલાં ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકર ઓપન યુનિવર્સિટીની
લેખિત પરવાનગી લેવાની રહેશે.

ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકર ઓપન યુનિવર્સિટી
(ગુજરાત સરકાર દ્વારા સ્થાપિત)

પ્રથમ વર્ષ બી.કોમ

BCBMGN 108

ધંધકીય સંચાલન- 1

લેખક :	પ્ર. ધર્મન્દ્ર મિસ્ટ્રી ડૉ. નીદેશ. જોધી ડૉ. ડી. ડી. જોધી ડૉ. એચ. કે. ધુલિયા ડૉ. પલક શાહ	પ્રિન્સીપાલ, एમ.સી. શાહ કોમર્સ કોલેજ, અમદાવાદ. આસિસ્ટન્ટ પ્રોફેસર DPCBL આર્ટ્સ એન્ડ કોમર્સ કોલેજ, ધનસુરા. આસિસ્ટન્ટ પ્રોફેસર પી.ડી.પંડ્યા મહિલા કોમર્સ કોલેજ. અમદાવાદ. આસિસ્ટન્ટ પ્રોફેસર પી.ડી.પંડ્યા મહિલા કોમર્સ કોલેજ. અમદાવાદ. આસિસ્ટન્ટ પ્રોફેસર કે.કા શાસ્ત્રી ગવર્નેન્ટ કોલેજ, અમદાવાદ.
પરામર્શક (વિષય) :	[REDACTED]	પ્રોફેસર અને નિયામક, સ્ક્લાન્ડ ઓફ કોમર્સ એન્ડ મેનેજમેન્ટ ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકર ઓપન યુનિવર્સિટી, અમદાવાદ. પ્રોફેસર, સ્ક્લાન્ડ ઓફ કોમર્સ, ગુજરાત યુનિવર્સિટી, અમદાવાદ.
પરામર્શક (ભાષા) :	[REDACTED] [REDACTED]	પ્રિન્સીપાલ સી. સી. શેઠ કોલેજ ઓફ કોમર્સ, અમદાવાદ. એસોસિએટ પ્રોફેસર વિવેકાનંદ કોલેજ ઓફ કોમર્સ, અમદાવાદ. પ્રોફેસર (ગુજરાતી) ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકર ઓપન યુનિવર્સિટી, અમદાવાદ. આસિસ્ટન્ટ પ્રોફેસર (ગુજરાતી)
સંયોજક :	[REDACTED]	પ્રોફેસર અને નિયામક, સ્ક્લાન્ડ ઓફ કોમર્સ એન્ડ મેનેજમેન્ટ ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકર ઓપન યુનિવર્સિટી, અમદાવાદ.
સહ સંયોજક :	[REDACTED] [REDACTED]	બાબાસાહેબ આંબેડકર ઓપન યુનિવર્સિટી, અમદાવાદ.
પ્રકાશક :	[REDACTED]	કાર્યકારી કુલસચિવ ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકર ઓપન યુનિવર્સિટી અમદાવાદ – 382 481.
આવૃત્તિ :	જૂન 2020 પ્રથમ આવૃત્તિ (નવો અભ્યાસક્રમ)	

સર્વાધિકાર સુરક્ષિત

આ પાઠ્યપુસ્તક ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકર ઓપન યુનિવર્સિટીના ઉપક્રમે વિદ્યાર્થીલક્ષી સ્વઅધ્યયન હેતુથી;
દ્રવત્તી શિક્ષણના ઉદ્દેશને કેન્દ્રમાં રાખી તૈયાર કરવામાં આવેલ છે. જેના સર્વાધિકાર સુરક્ષિત છે. આ અભ્યાસ-
સામગ્રીનો કોઈપણ સ્વરૂપમાં ધંધાધારી ઉપયોગ કરતાં પહેલાં ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકર ઓપન યુનિવર્સિટીની
લેખિત પરવાનગી લેવાની રહેશે.

ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકર ઓપન યુનિવર્સિટી
(ગુજરાત સરકાર દ્વારા સ્થાપિત)

પ્રથમ વર્ષ બી.કોમ
BCBMGN 108
ધંધકીય સંચાલન- ।

લેખક :	પ્રી. ધર્મન્દ્ર મિસ્ટ્રી ડૉ. નીલેશ. જોધી ડૉ. ડી. ડી. જોધી ડૉ. એચ. કે. ધૂલિયા ડૉ. પલક શાહ	પ્રિન્સીપાલ, एમ.સી. શાહ કોમર્સ કોલેજ, અમદાવાદ. આસિસ્ટન્ટ પ્રોફેસર DPCBL આર્ટ્સ એન્ડ કોમર્સ કોલેજ, ધનસુરા. આસિસ્ટન્ટ પ્રોફેસર પી.ડી.પંડ્યા મહિલા કોમર્સ કોલેજ. અમદાવાદ. આસિસ્ટન્ટ પ્રોફેસર પી.ડી.પંડ્યા મહિલા કોમર્સ કોલેજ. અમદાવાદ. આસિસ્ટન્ટ પ્રોફેસર કે.કા શાસ્ત્રી ગવર્નેન્ટ કોલેજ, અમદાવાદ.
પરામર્શક (વિષય) :	[REDACTED]	પ્રોફેસર અને નિયામક, સ્ક્લલ ઓફ કોમર્સ એન્ડ મેનેજમેન્ટ ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકર ઓપન યુનિવર્સિટી, અમદાવાદ. પ્રોફેસર, સ્ક્લલ ઓફ કોમર્સ, ગુજરાત યુનિવર્સિટી, અમદાવાદ.
પરામર્શક (ભાષા) :	ડૉ. ધર્મન્દ્ર મિસ્ટ્રી ડૉ. એ. વી. દેવાણી	પ્રિન્સીપાલ સી. સી. શેઠ કોલેજ ઓફ કોમર્સ, અમદાવાદ. એસોસિએટ પ્રોફેસર વિવેકાનંદ કોલેજ ઓફ કોમર્સ, અમદાવાદ. પ્રોફેસર (ગુજરાતી) ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકર ઓપન યુનિવર્સિટી, અમદાવાદ. આસિસ્ટન્ટ પ્રોફેસર (ગુજરાતી)
સંયોજક :	[REDACTED]	પ્રોફેસર અને નિયામક, સ્ક્લલ ઓફ કોમર્સ એન્ડ મેનેજમેન્ટ ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકર ઓપન યુનિવર્સિટી, અમદાવાદ. આસિસ્ટન્ટ પ્રોફેસર (મેનેજમેન્ટ)
સહ સંયોજક :	[REDACTED]	ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકર ઓપન યુનિવર્સિટી, અમદાવાદ. આસિસ્ટન્ટ પ્રોફેસર (મેનેજમેન્ટ)
પ્રકાશક :	[REDACTED]	કાર્યકારી કુલસચિવ ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકર ઓપન યુનિવર્સિટી અમદાવાદ – 382 481.
આવૃત્તિ :	જૂન 2020 પ્રથમ આવૃત્તિ (નવો અભ્યાસક્રમ)	

સર્વાધિકાર સુરક્ષિત

આ પાઠ્યપુસ્તક ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકર ઓપન યુનિવર્સિટીના ઉપક્રમે વિદ્યાર્થીલક્ષી સ્વઅધ્યન હેતુથી;
દ્વારાત્તી શિક્ષણના ઉદ્દેશને કેન્દ્રમાં રાખી તૈયાર કરવામાં આવેલ છે. જેના સર્વાધિકાર સુરક્ષિત છે. આ અભ્યાસ-
સામગ્રીનો કોઈપણ સ્વરૂપમાં ધંધાધારી ઉપયોગ કરતાં પહેલાં ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકર ઓપન યુનિવર્સિટીની
લેખિત પરવાનગી લેવાની રહેશે.

ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકર ઓપન યુનિવર્સિટી (ગુજરાત સરકાર દ્વારા સ્થાપિત)

પ્રથમ વર્ષ બી.કોમ
BCBMGN 108
ધંધકીય સંચાલન- ।

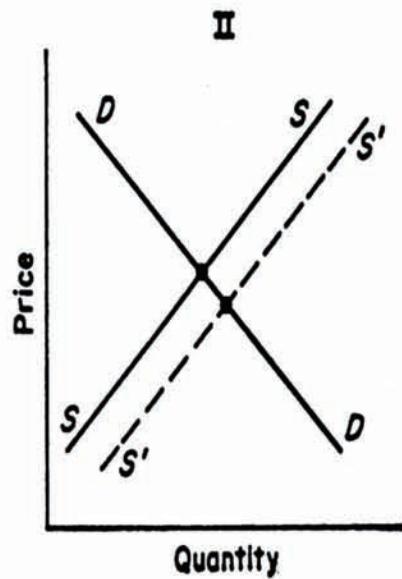
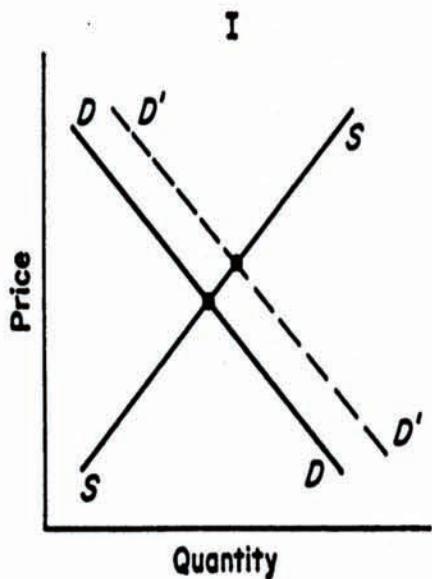
લેખક :	પ્રી. ધર્મન્દ્ર મિસ્ટ્રી ડૉ. નીલેશ. જોધી ડૉ. ડી. ડી. જોધી ડૉ. એચ. કે. ધૂલિયા ડૉ. પલક શાહ	પ્રિન્સીપાલ, एમ.સી. શાહ કોમર્સ કોલેજ, અમદાવાદ. આસિસ્ટન્ટ પ્રોફેસર DPCBL આર્ટ્સ એન્ડ કોમર્સ કોલેજ, ધનસુરા. આસિસ્ટન્ટ પ્રોફેસર પી.ડી.પંડ્યા મહિલા કોમર્સ કોલેજ. અમદાવાદ. આસિસ્ટન્ટ પ્રોફેસર પી.ડી.પંડ્યા મહિલા કોમર્સ કોલેજ. અમદાવાદ. આસિસ્ટન્ટ પ્રોફેસર કે.કા શાસ્ત્રી ગવર્નેન્ટ કોલેજ, અમદાવાદ.
પરામર્શક (વિષય) :	[REDACTED]	પ્રોફેસર અને નિયામક, સ્ક્લલ ઓફ કોમર્સ એન્ડ મેનેજમેન્ટ ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકર ઓપન યુનિવર્સિટી, અમદાવાદ. પ્રોફેસર, સ્ક્લલ ઓફ કોમર્સ, ગુજરાત યુનિવર્સિટી, અમદાવાદ.
પરામર્શક (ભાષા) :	ડૉ. ધર્મન્દ્ર મિસ્ટ્રી ડૉ. એ. વી. દેવાણી	પ્રિન્સીપાલ સી. સી. શેઠ કોલેજ ઓફ કોમર્સ, અમદાવાદ. એસોસિએટ પ્રોફેસર વિવેકાનંદ કોલેજ ઓફ કોમર્સ, અમદાવાદ. પ્રોફેસર (ગુજરાતી) ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકર ઓપન યુનિવર્સિટી, અમદાવાદ. આસિસ્ટન્ટ પ્રોફેસર (ગુજરાતી)
સંયોજક :	[REDACTED]	પ્રોફેસર અને નિયામક, સ્ક્લલ ઓફ કોમર્સ એન્ડ મેનેજમેન્ટ ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકર ઓપન યુનિવર્સિટી, અમદાવાદ. આસિસ્ટન્ટ પ્રોફેસર (મેનેજમેન્ટ)
સહ સંયોજક :	[REDACTED]	ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકર ઓપન યુનિવર્સિટી, અમદાવાદ. આસિસ્ટન્ટ પ્રોફેસર (મેનેજમેન્ટ)
પ્રકાશક :	[REDACTED]	કાર્યકારી કુલસચિવ ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકર ઓપન યુનિવર્સિટી અમદાવાદ – 382 481.
આવૃત્તિ :	જૂન 2020 પ્રથમ આવૃત્તિ (નવો અભ્યાસક્રમ)	

સર્વાધિકાર સુરક્ષિત

આ પાઠ્યપુસ્તક ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકર ઓપન યુનિવર્સિટીના ઉપક્રમે વિદ્યાર્થીલક્ષી સ્વઅધ્યન હેતુથી;
દ્વારાત્તી શિક્ષણના ઉદ્દેશને કેન્દ્રમાં રાખી તૈયાર કરવામાં આવેલ છે. જેના સર્વાધિકાર સુરક્ષિત છે. આ અભ્યાસ-
સામગ્રીનો કોઈપણ સ્વરૂપમાં ધંધાધારી ઉપયોગ કરતાં પહેલાં ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકર ઓપન યુનિવર્સિટીની
લેખિત પરવાનગી લેવાની રહેશે.

ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકર ઓપન યુનિવર્સિટી (ગુજરાત સરકાર દ્વારા સ્થાપિત)

પ્રથમ વર્ષ BA - અર્થશાસ્ત્ર
પેપર - ૧
(મુખ્ય તથા ગૌણ)
ECOM 101/ ECOS 101
પ્રારંભિક અર્થશાસ્ત્ર

વિષય સમિતિ

આસિસ્ટન્ટ પ્રોફેસર, ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકર ઓપન
યુનિવર્સિટી, અમદાવાદ

ડૉ. ગીતા પંચયા
પ્રિન્સિપાલ, સરકારી વિનયન કોલેજ, કે. કે. શાસ્ત્રી એજ્યુકેશન
કેમ્પસ, મહિનગર, અમદાવાદ

ડૉ. તુખાર હાથી
એસોસિએટ પ્રોફેસર, કુલપતિ (ઈન્યાર્જ) નિવૃત્ત, કે. એસ. કે.વી.
કચ્છ યુનિવર્સિટી, ભુજ, કચ્છ

લેખન

ડૉ. સુરેશ પરડવા
અર્થશાસ્ત્ર વિભાગ, સૌરાષ્ટ્ર યુનિવર્સિટી, રાજકોટ

ડૉ. કેસર ચૌધરી
એમ. બી. પટેલ રાષ્ટ્રીય આર્ટ્સ એન્ડ કોમર્સ કોલેજ, અમદાવાદ

પરામર્શન (વિષય)

ડૉ. હસમુખ દેસાઈ
પ્રોફેસર અને હેડ, અર્થશાસ્ત્ર વિભાગ, ગુજરાત વિદ્યાપીઠ,
અમદાવાદ

ડૉ. કલ્યાણા સતીજા
એસોસિએટ પ્રોફેસર, અર્થશાસ્ત્ર વિભાગ, કે. એસ. કે.વી. કચ્છ
યુનિવર્સિટી, ભુજ, કચ્છ

ડૉ. મંજુલા લક્ષ્મણ
એસોસિએટ પ્રોફેસર, અર્થશાસ્ત્ર વિભાગ, ગુજરાત વિદ્યાપીઠ

ડૉ. શુ. ડી. ત્રિપાઠી
પ્રિન્સિપાલ, સી. એન. આર્ટ્સ એન્ડ બી. ડી. કોમર્સ કોલેજ, કરી,
મહેસાગ્રા

ડૉ. ઈલા જયદેવ
એસોસિએટ પ્રોફેસર, એલ. ડી. આર્ટ્સ એન્ડ કોમર્સ કોલેજ,
અમદાવાદ

પરામર્શન (ભાષા)

ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકર ઓપન યુનિવર્સિટી, અમદાવાદ

ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકર ઓપન યુનિવર્સિટી, અમદાવાદ

સંપાદન

નિયામક, સ્કૂલ ઓફ ટ્યુમેન્ટીઝ એન્ડ સોસિયલ સાયન્સીસ ડૉ.
બાબાસાહેબ આંબેડકર ઓપન યુનિવર્સિટી, અમદાવાદ

આસિસ્ટન્ટ પ્રોફેસર, અર્થશાસ્ત્ર, ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકર
ઓપન યુનિવર્સિટી, અમદાવાદ

આસિસ્ટન્ટ પ્રોફેસર અર્થશાસ્ત્ર, ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકર ઓપન
યુનિવર્સિટી, અમદાવાદ

પ્રકાશક

કુલસચિવ, ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકર ઓપન યુનિવર્સિટી,
અમદાવાદ

ISBN : 978-93-89456-00-4

સર્વાધિકાર સુરક્ષિત :

આ પાઠ્યપુસ્તક ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકર ઓપન યુનિવર્સિટીના ઉપક્રમે વિદ્યાર્થીલક્ષી
સ્વ-અધ્યયન હેતુથી દૂરવર્તી શિક્ષણના ઉદ્દેશને કેન્દ્રમાં રાખી તૈયાર કરવામાં આવેલ છે. જેના
સર્વાધિકાર સુરક્ષિત છે. આ અભ્યાસક્રમ-સામગ્રીનો કોઈ પણ સ્વરૂપમાં ધંધાદારી ઉપયોગ
કરતાં પહેલાં ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકર ઓપન યુનિવર્સિટીની લેખિત પરવાનગી લેવાની
રહેશે.

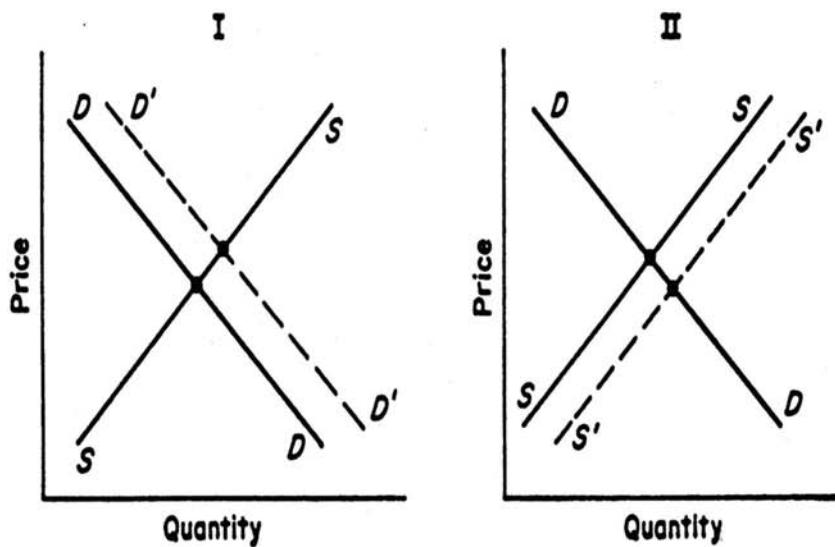
This publication is made available under a Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0 International (CC BY-NC-SA 4.0) <https://creativecommons.org/licenses/by-nc-sa/4.0/>

All rights reserved. No part of this work may be reproduced in any form, by mimeograph or any other means without permission in writing from Dr. Babasaheb Ambedkar Open University, Ahmedabad. While all efforts have been made by editors to check accuracy of the content, the representation of facts, principles, descriptions and methods are that of the respective module writers. Views expressed in the publication are that of the authors, and do not necessarily reflect the views of Dr. Babasaheb Ambedkar Open University. All products and services mentioned are owned by their respective copyrights holders, and mere presentation in the publication does not mean endorsement by Dr. Babasaheb Ambedkar Open University. Every effort has been made to acknowledge and attribute all sources of information used in preparation of this learning material. Readers are requested to kindly notify missing attribution, if any.

ડॉ. बाबासाहेब आंबेडकर ओपन युनिवर्सिटी (ગुજરात सरકार द्वारा स्थापित)

પ્રથમ વર્ષ BA - અર્થશાસ્ત્ર
પેપર - ૧
(મુખ્ય તથા ગૌણ)
ECOM 101/ ECOS 101
પ્રારંભિક અર્થશાસ્ત્ર

વિષય સમિતિ

ડૉ. ગીતા પંડ્યા

આસિસ્ટન્ટ પ્રોફેસર, ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકર ઓપન
યુનિવર્સિટી, અમદાવાદ

ડૉ. તુખાર હાથી

પ્રિન્સિપાલ, સરકારી વિનયન કોલેજ, કે. કે. શાસ્ત્રી એજ્યુકેશન
કેમ્પસ, મહિનગર, અમદાવાદ
એસોસિએટ પ્રોફેસર, કુલપતિ (ઈન્ફારોજ) નિવૃત્ત, કે. એસ. કે.વી.
કચ્છ યુનિવર્સિટી, ભુજ, કચ્છ

લેખન

ડૉ. દીના લોઢીયા

બહાઉદીન કોલેજ, જૂનાગઢ

સુશ્રી સુનિતા ઠક્કર

ડી. એન. પી. આર્ટ્સ એન્ડ કોમર્સ કોલેજ, ડીસા

શ્રી જગદીશ પરમાર

સરકારી વિનયન કોલેજ, કે. કા. શાસ્ત્રી એજ્યુકેશન કેમ્પસ,
મહિનગર, અમદાવાદ

પરામર્શન (વિષય)

ડૉ. હસમુખ દેસાઈ

પ્રોફેસર અને હેડ, અર્થશાસ્ત્ર વિભાગ, ગુજરાત વિદ્યાપીઠ,
અમદાવાદ

ડૉ. કલ્યાન સતીજા

એસોસિએટ પ્રોફેસર, અર્થશાસ્ત્ર વિભાગ, કે. એસ. કે.વી. કચ્છ
યુનિવર્સિટી, ભુજ, કચ્છ

ડૉ. મંજુલા લક્ષ્મણ

એસોસિએટ પ્રોફેસર, અર્થશાસ્ત્ર વિભાગ, ગુજરાત વિદ્યાપીઠ

ડૉ. જી. કી. ત્રિપાઠી

પ્રિન્સિપાલ, સી. એન. આર્ટ્સ એન્ડ બી. ડી. કોમર્સ કોલેજ, કરી,
મહેસાણા

ડૉ. ઈલા જયદેવ

એસોસિએટ પ્રોફેસર, એલ. ડી. આર્ટ્સ એન્ડ કોમર્સ કોલેજ,
અમદાવાદ

પરામર્શન (ભાષા)

ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકર ઓપન યુનિવર્સિટી, અમદાવાદ

ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકર ઓપન યુનિવર્સિટી, અમદાવાદ

સંપાદન

નિયામક, સ્કૂલ ઓફ હ્યુમેનિટીઝ એન્ડ સોસિયલ સાયન્સીઝ ડૉ.
બાબાસાહેબ આંબેડકર ઓપન યુનિવર્સિટી, અમદાવાદ

આસિસ્ટન્ટ પ્રોફેસર, અર્થશાસ્ત્ર, ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકર
ઓપન યુનિવર્સિટી, અમદાવાદ

આસિસ્ટન્ટ પ્રોફેસર અર્થશાસ્ત્ર, ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકર ઓપન
યુનિવર્સિટી, અમદાવાદ

પ્રકાશક

કુલસચિવ, ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકર ઓપન યુનિવર્સિટી,
અમદાવાદ

ISBN : 978-93-89456-01-1

સર્વાધિકાર સુરક્ષિત :

આ પાઠ્યપુસ્તક ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકર ઓપન યુનિવર્સિટીના ઉપક્રમે વિદ્યાર્થીલક્ષી
સ્વ-અધ્યયન હેતુથી દૂરવર્તી શિક્ષણાના ઉદ્દેશને કેન્દ્રમાં રાખી તૈયાર કરવામાં આવેલ છે. જેના
સર્વાધિકાર સુરક્ષિત છે. આ અભ્યાસક્રમ-સામગ્રીનો કોઈ પણ સ્વરૂપમાં ધ્યાદારી ઉપયોગ
કરતાં પહેલાં ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકર ઓપન યુનિવર્સિટીની લેખિત પરવાનગી લેવાની
રહેશે.

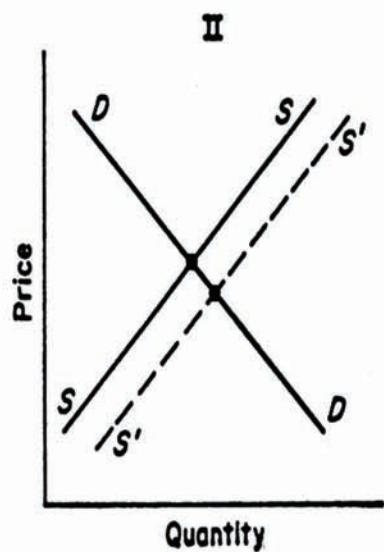
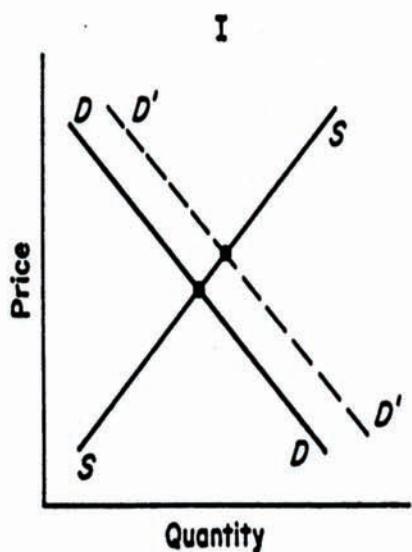
This publication is made available under a Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0 International (CC BY-NC-SA 4.0) <https://creativecommons.org/licenses/by-nc-sa/4.0/>

All rights reserved. No part of this work may be reproduced in any form, by mimeograph or any other means without permission in writing from Dr. Babasaheb Ambedkar Open University, Ahmedabad. While all efforts have been made by editors to check accuracy of the content, the representation of facts, principles, descriptions and methods are that of the respective module writers. Views expressed in the publication are that of the authors, and do not necessarily reflect the views of Dr. Babasaheb Ambedkar Open University. All products and services mentioned are owned by their respective copyrights holders, and mere presentation in the publication does not mean endorsement by Dr. Babasaheb Ambedkar Open University. Every effort has been made to acknowledge and attribute all sources of information used in preparation of this learning material. Readers are requested to kindly notify missing attribution, if any.

ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકર ઓપન યુનિવર્સિટી
(ગુજરાત સરકાર દ્વારા સ્થાપિત)

પ્રથમ વર્ષ BA - અર્થશાસ્ત્ર
પેપર - ૧
(મુખ્ય તથા ગૌણ)
ECOM 101/ ECOS 101
પ્રારંભિક અર્થશાસ્ત્ર

બજાર, ઉત્પાદના સાધનો, ખર્ચ અને આવકના ઘ્યાલો

3

વિષય સમિતિ

આસિસ્ટન્ટ પ્રોફેસર, ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકર ઓપન
યુનિવર્સિટી, અમદાવાદ

ડૉ. વિતા પંડ્યા પ્રિન્સિપાલ, સરકારી વિનયન કોલેજ, કે. કે. શાસ્ત્રી એજ્યુકેશન
કેમ્પસ, મહેંગાંગર, અમદાવાદ

ડૉ. તુખાર હાથી એસોસિએટ પ્રોફેસર, કુલપતિ (ઈન્યાર્જ) નિવૃત્ત, કે. એસ. કે.વી.
કચ્છ યુનિવર્સિટી, ભુજ, કચ્છ

લેખન

શ્રી રાજેશ ગાવિત શ્રી એસ. ડી. આર્ટ્સ એન્ડ બી. આર. કોમર્સ કોલેજ, માણસા
ડૉ. નરેન્દ્ર પટેલ ભવન્સ શેઠ આર. એ. કોલેજાઓફ આર્ટ્સ એન્ડ કોમર્સ, અમદાવાદ
ડૉ. દશરથ પ્રજાપતિ: ઈડર આંજણા પાટીદાર આર્ટ્સ એન્ડ પી. એમ. પટેલ કોમર્સ
કોલેજ, ઈડર
સુશ્રી. નાથાણી રીના એચ. બી. પલાણ આર્ટ્સ એન્ડ કોમર્સ કોલેજ, અંજાર કચ્છ

પરામર્શન (વિષય)

ડૉ. હસમુખ ટેસાઈ પ્રોફેસર અને હેડ, અર્થશાસ્ત્ર વિભાગ, ગુજરાત વિદ્યાપીઠ,
અમદાવાદ
ડૉ. કલ્યના સતીજા એસોસિએટ પ્રોફેસર, અર્થશાસ્ત્ર વિભાગ, કે. એસ. કે.વી. કચ્છ
યુનિવર્સિટી, ભુજ, કચ્છ
ડૉ. મંજુલા લક્ષ્મણ એસોસિએટ પ્રોફેસર, અર્થશાસ્ત્ર વિભાગ, ગુજરાત વિદ્યાપીઠ
પ્રિન્સિપાલ, સી. એન. આર્ટ્સ એન્ડ બી. ડી. કોમર્સ કોલેજ, કરી,
મહેસ્સાણા
ડૉ. ઈલા જ્યદેવ એસોસિએટપ્રોફેસર, એલ. ડી. આર્ટ્સ એન્ડ કોમર્સ કોલેજ,
અમદાવાદ

પરામર્શન (ભાષા)

ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકર ઓપન યુનિવર્સિટી, અમદાવાદ
ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકર ઓપન યુનિવર્સિટી, અમદાવાદ

સંપાદન

નિયામક, સ્કૂલ ઓફ હ્યુમેનિટીઝ એન્ડ સોસિયલ સાયન્સીઝ. ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકર ઓપન યુનિવર્સિટી, અમદાવાદ
આસિસ્ટન્ટ પ્રોફેસર, અર્થશાસ્ત્ર, ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકર
ઓપન યુનિવર્સિટી, અમદાવાદ
આસિસ્ટન્ટ પ્રોફેસરઅર્થશાસ્ત્ર, ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકર ઓપન
યુનિવર્સિટી, અમદાવાદ

પ્રકાશક

કુલસચિવ, ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકર ઓપન યુનિવર્સિટી,
અમદાવાદ

ISBN : 978-93-89456-02-8

સર્વાધિકાર સુરક્ષિત :

આ પાઠ્યપુસ્તક ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકર ઓપન યુનિવર્સિટીના ઉપક્રમે વિદ્યાર્થીલક્ષી
સ્વ-અધ્યયન હેતુથી દૂરવર્તી શિક્ષણાના ઉદ્દેશને કેન્દ્રમાં રાખી તૈયાર કરવામાં આવેલ છે. જેના
સર્વાધિકાર સુરક્ષિત છે. આ અભ્યાસક્રમ-સામગ્રીનો કોઈ પણ સ્વરૂપમાં ધ્યાદારી ઉપયોગ
કરતાં પહેલાં ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકર ઓપન યુનિવર્સિટીની લેખિત પરવાનગી લેવાની
રહેશે.

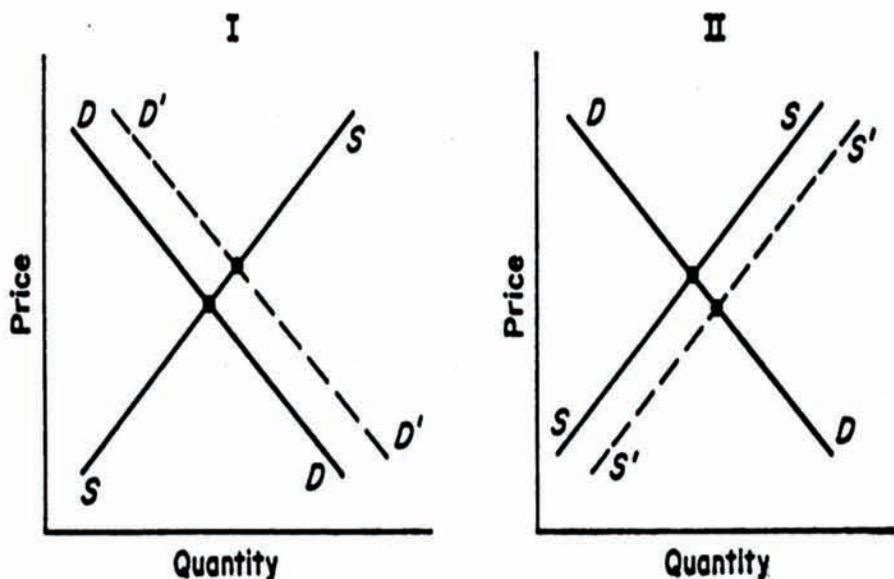
This publication is made available under a Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0 International (CC BY-NC-SA 4.0) <https://creativecommons.org/licenses/by-nc-sa/4.0/>

All rights reserved. No part of this work may be reproduced in any form, by mimeograph or any other means without permission in writing from Dr. Babasaheb Ambedkar Open University, Ahmedabad. While all efforts have been made by editors to check accuracy of the content, the representation of facts, principles, descriptions and methods are that of the respective module writers. Views expressed in the publication are that of the authors, and do not necessarily reflect the views of Dr. Babasaheb Ambedkar Open University. All products and services mentioned are owned by their respective copyrights holders, and mere presentation in the publication does not mean endorsement by Dr. Babasaheb Ambedkar Open University. Every effort has been made to acknowledge and attribute all sources of information used in preparation of this learning material. Readers are requested to kindly notify missing attribution, if any.

ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકર ઓપન યુનિવર્સિટી (ગુજરાત સરકાર દ્વારા સ્થાપિત)

પ્રથમ વર્ષ BA - અર્થશાસ્ત્ર
પેપર - ૧
(મુખ્ય તથા ગૌણા)
ECOM 101/ ECOS 101
પ્રારંભિક અર્થશાસ્ત્ર

વિષય સમિતિ

આસિસ્ટન્ટ પ્રોફેસર, ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકર ઓપન યુનિવર્સિટી, અમદાવાદ

ડૉ. ગીતા પંડ્યા

પ્રિન્સિપાલ, સરકારી વિનયન કોલેજ, કે. કે. શાસ્ત્રી એજયુકેશન કેમ્પસ, મહિનગર, અમદાવાદ

ડૉ. તુખાર હાથી

એસોસિએટ પ્રોફેસર, કુલપતિ (ઈન્યાર્જ) નિવૃત્ત, કે. એસ. કે.વી. કચ્છ યુનિવર્સિટી, ભુજ, કચ્છ

લેખન

ડૉ. અશોક ત્રિવેદી

શ્રી બી. કે. પટેલ આર્ટ્સ એન્ડ શ્રીમતી એલ એમ પટેલ કોમર્સ કોલેજ, સાવલી વડોદરા

ડૉ. ભાવેશ દેસાઈ

વાણિજ્ય ભવન, એમ. કે. ભાવનગર યુનિવર્સિટી, ભાવનગર

પરામર્શન (વિષય)

ડૉ. હસમુખ દેસાઈ

પ્રોફેસર અને હેડ, અર્થશાસ્ત્ર વિભાગ, ગુજરાત વિદ્યાપીઠ, અમદાવાદ

ડૉ. કલ્યાણા સતીજા

એસોસિએટ પ્રોફેસર, અર્થશાસ્ત્ર વિભાગ, કે. એસ. કે.વી. કચ્છ યુનિવર્સિટી, ભુજ, કચ્છ

ડૉ. મંજુલા લક્ષ્મણ

એસોસિએટ પ્રોફેસર, અર્થશાસ્ત્ર વિભાગ, ગુજરાત વિદ્યાપીઠ

ડૉ. જી. ડી. ત્રિપાઠી

પ્રિન્સિપાલ, સી. એન. આર્ટ્સ એન્ડ બી. ડી. કોમર્સ કોલેજ, કરી, મહેસાણા

ડૉ. ઈલા જ્યદેવ

એસોસિએટપ્રોફેસર, એલ. ડી. આર્ટ્સ એન્ડ કોમર્સ કોલેજ, અમદાવાદ

પરામર્શન (ભાષા)

ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકર ઓપન યુનિવર્સિટી, અમદાવાદ

ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકર ઓપન યુનિવર્સિટી, અમદાવાદ

ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકર ઓપન યુનિવર્સિટી, અમદાવાદ

સંપાદન

નિયામક, સ્કૂલ ઓફ હુમેનિટીઝ એન્ડ સોસિયલ સાયન્સીસ ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકર ઓપન યુનિવર્સિટી, અમદાવાદ

આસિસ્ટન્ટ પ્રોફેસર, અર્થશાસ્ત્ર, ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકર ઓપન યુનિવર્સિટી, અમદાવાદ

આસિસ્ટન્ટ પ્રોફેસરઅર્થશાસ્ત્ર, ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકર ઓપન યુનિવર્સિટી, અમદાવાદ

પ્રકાશક

કુલસચિવ, ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકર ઓપન યુનિવર્સિટી, અમદાવાદ

ISBN : 978-93-89456-03-5

સર્વાધિકાર સુરક્ષિત :

આ પાદ્યપુસ્તક ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકર ઓપન યુનિવર્સિટીના ઉપક્રમે વિદ્યાર્થીલક્ષી સ્વ-અધ્યયન હેતુથી દૂરવર્તી શિક્ષણના ઉદ્દેશને કેન્દ્રમાં રાખી તૈયાર કરવામાં આવેલ છે. જેના સર્વાધિકાર સુરક્ષિત છે. આ અભ્યાસક્રમ-સામગ્રીનો કોઈ પણ સ્વરૂપમાં ધંધાદારી ઉપયોગ કરતાં પહેલાં ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકર ઓપન યુનિવર્સિટીની લેબિટ પરવાનગી લેવાની રહેશે.

This publication is made available under a Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0 International (CC BY-NC-SA 4.0) <https://creativecommons.org/licenses/by-nc-sa/4.0/>

All rights reserved. No part of this work may be reproduced in any form, by mimeograph or any other means without permission in writing from Dr. Babasaheb Ambedkar Open University, Ahmedabad. While all efforts have been made by editors to check accuracy of the content, the representation of facts, principles, descriptions and methods are that of the respective module writers. Views expressed in the publication are that of the authors, and do not necessarily reflect the views of Dr. Babasaheb Ambedkar Open University. All products and services mentioned are owned by their respective copyrights holders, and mere presentation in the publication does not mean endorsement by Dr. Babasaheb Ambedkar Open University. Every effort has been made to acknowledge and attribute all sources of information used in preparation of this learning material. Readers are requested to kindly notify missing attribution, if any.

BAOU
Education
for All

युनिवर्सिटी गीत

स्वाध्याय: परमं तपः

स्वाध्याय: परमं तपः

स्वाध्याय: परमं तपः

शिक्षण, संस्कृति, सद्भाव, दिव्यबोधनु धाम
डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर ओपन युनिवर्सिटी नाम;
सौने सौनी पांख मणे, ने सौने सौनुं आभ,
दशे दिशामां स्मित वहे हो दशे दिशे शुभ-लाभ.

अभाष रही अज्ञानना शाने, अंधकारने पीवो ?
कहे बुद्ध आंबेडकर कहे, तुं था तारो दीवो;
शारदीय अज्वाणा पहोंचां गुर्जर गामे गाम
ध्रुव तारकनी झेम जगहणे एकलव्यनी शान.

सरस्वतीना भयूर तमारे इणिये आवी गहेंके
अंधकारने हउसेलीने उज्ज्वलना फूल महेंके;
बंधन नहीं को स्थान समयना जवुं न घरथी दूर
घर आवी मा हरे शारदा हैन्य तिमिरना पूर.

संस्कारोनी सुगंध महेंके, मन मंटिरने धामे
सुखनी टपाल पहोंचे सौने पोताने सरनामे;
समाज के दरिये हांकी शिक्षण केंद्र वहाण,
आवी करीये आपण सौ
भव्य राष्ट्र निर्माण...
दिव्य राष्ट्र निर्माण...
भव्य राष्ट्र निर्माण

DR. BABASAHEB AMBEDKAR OPEN UNIVERSITY

(Established by Government of Gujarat)

'Jyotirmay' Parisar,

Sarkhej-Gandhinagar Highway, Chharodi, Ahmedabad-382 481

Website : www.baou.edu.in

BAOU
Education
for All

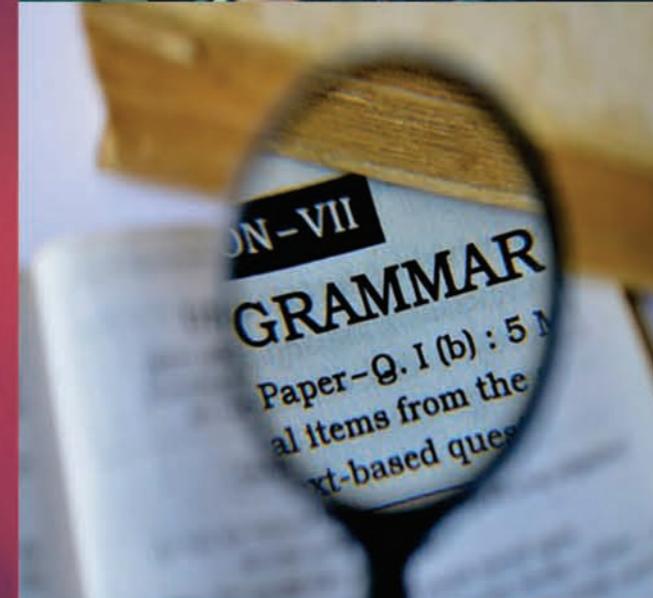
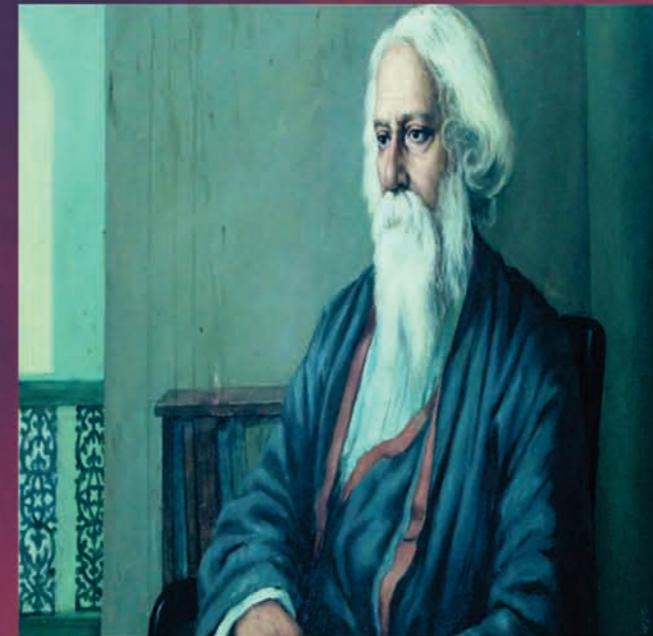
**DR. BABASAHEB AMBEDKAR
OPEN UNIVERSITY**

F. Y. B. A.

Compulsory English ENGCOM101

F. Y. B. Com

Compulsory English BCENG102

Block 1

Editor

[REDACTED]

Programme Advisory Committee

[REDACTED]

Prof. (Dr.) Kamal Mehta
Saurashtra University, Rajkot

Prof. (Dr.) Darshna Trivedi
Gujarat University, Ahmedabad

Prof. (Dr.) Hetal Patel
HNGU, Patan

Dr. Rajendra Mandalia
Head, Sardar Patel University, V.V.Nagar

Reviewers

Prof. (Dr.) Darshna Trivedi
Gujarat University, Ahmedabad

Prof. (Dr.) Nutan Kotak
Gujarat University, Ahmedabad

Content Writers

Prof. B.S. Nimavat
Dr. Dushyant Nimavat
Dr. Sunita Nimavat

Programme Coordinator

[REDACTED]

Publisher

[REDACTED]

ISBN-978-93-89456-32-5

All rights reserved. No part of this work may be reproduced in any form, by mimeograph or any other means without permission in writing from Dr. Babasaheb Ambedkar Open University, Ahmedabad.

યુનિવર્સિટી ગીત

સ્વાધ્યાય: પરમં તપ:

સ્વાધ્યાય: પરમં તપ:

સ્વાધ્યાય: પરમં તપ:

શિક્ષણ, સંસ્કૃતિ, સદ્ગ્રાવ, દિવ્યબોધનું ધામ
ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકર ઓપન યુનિવર્સિટી નામ;
સૌને સૌની પાંખ મળે, ને સૌને સૌનું આભ,
દરે દિશામાં સ્મિત વહે હો દરે દિશે શુભ-લાભ.

અભણ રહી અજ્ઞાનના શાને, અંધકારને પીવો ?
કહે બુદ્ધ આંબેડકર કહે, તું થા તારો દીવો;
શારીર અજ્વાળા પહોંચાં ગુર્જર ગામે ગામ
ધ્રુવ તારકની જીમ જળહળે એકલવ્યની શાન.

સરસ્વતીના મયૂર તમારે ફળિયે આવી ગઈએ
અંધકારને હડસેલીને ઉજાસના ઝૂલ મહેંકે;
બંધન નહીં કો સ્થાન સમયના જવું ન ઘરથી દૂર
ઘર આવી મા હરે શારદા હૈન્ય તિમિરના પૂર.

સંસ્કારોની સુગંધ મહેંકે, મન મંદિરને ધામે
સુખની ટપાલ પહોંચે સૌને પોતાને સરનામે;
સમાજ કરે દરિયે હાંકી શિક્ષણ કેરું વહાણ,
આવો કરીયે આપણ સૌ
ભવ્ય રાષ્ટ્ર નિર્માણ...
દિવ્ય રાષ્ટ્ર નિર્માણ...
ભવ્ય રાષ્ટ્ર નિર્માણ

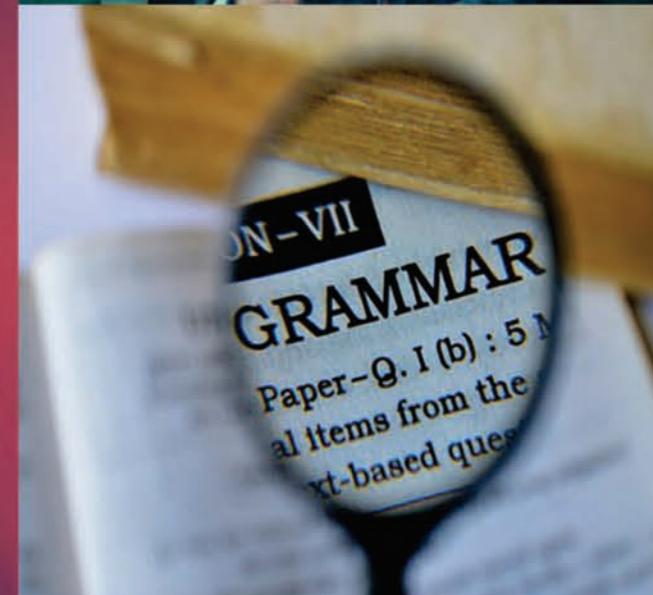

F. Y. B. A.

Compulsory English ENGCOM101

F. Y. B. Com

Compulsory English BCENG102

Editor**Programme Advisory Committee**

Prof. (Dr.) Kamal Mehta
Saurashtra University, Rajkot

Prof. (Dr.) Darshna Trivedi
Gujarat University, Ahmedabad

Prof. (Dr.) Hetal Patel
HNGU, Patan

Dr. Rajendra Mandalia
Head, Sardar Patel University, V.V.Nagar

Reviewers

Prof. (Dr.) Nutan Kotak
Gujarat University, Ahmedabad

Dr. Kashmira Mehta
Head, Department of English
K. S. K .V. Kachchh University, Bhuj-Kachchh

Content Writers

Prof. B.S. Nimavat
Dr. Dushyant Nimavat
Dr. Sunita Nimavat

Programme Coordinator**Publisher**

ISBN- 978-93-89456-33-2

All rights reserved. No part of this work may be reproduced in any form, by mimeograph or any other means without permission in writing from Dr. Babasaheb Ambedkar Open University, Ahmedabad.

BAOU
Education
for All

युनिवर्सिटी गीत

स्वाध्याय: परमं तपः

स्वाध्याय: परमं तपः

स्वाध्याय: परमं तपः

शिक्षण, संस्कृति, सद्भाव, दिव्यबोधनु धाम
डॉ. बाबासाहेब अंबेडकर ओपन युनिवर्सिटी नाम;
सौने सौनी पांख मणे, ने सौने सौनुं आभ,
दशे दिशामां स्मित वहे हो दशे दिशे शुभ-लाभ.

अभाष रही अज्ञानना शाने, अंधकारने पीवो ?
कहे बुद्ध अंबेडकर कहे, तुं था तारो दीवो;
शारदीय अज्वाणा पहोंचां गुर्जर गामे गाम
ध्रुव तारकनी झेम जगहणे एकलव्यनी शान.

सरस्वतीना भयूर तमारे इणिये आवी गहेंके
अंधकारने हउसेलीने उजासना फूल महेंके;
बंधन नहीं को स्थान समयना जवुं न घरथी दूर
घर आवी मा हरे शारदा हैन्य तिमिरना पूर.

संस्कारोनी सुगंध महेंके, मन मंटिरने धामे
सुखनी टपाल पहोंचे सौने पोताने सरनामे;
समाज केरे दरिये हांकी शिक्षण केरुं वहाण,
आवी करीये आपण सौ
भव्य राष्ट्र निर्माण...
दिव्य राष्ट्र निर्माण...
भव्य राष्ट्र निर्माण

DR. BABASAHEB AMBEDKAR OPEN UNIVERSITY

(Established by Government of Gujarat)

'Jyotirmay' Parisar,

Sarkhej-Gandhinagar Highway, Chharodi, Ahmedabad-382 481

Website : www.baou.edu.in

BAOU
Education
for All

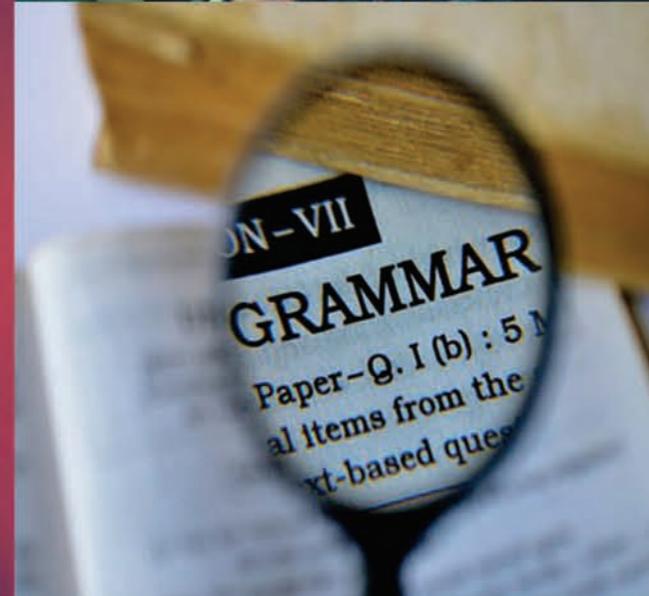
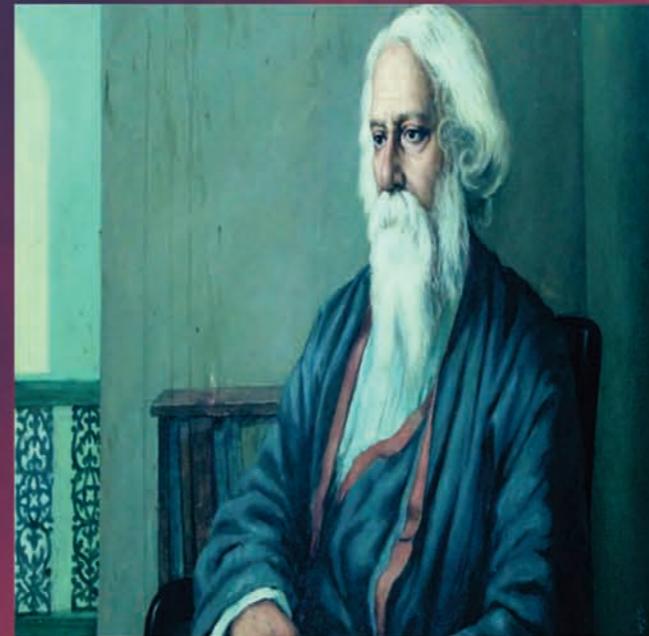
**DR. BABASAHEB AMBEDKAR
OPEN UNIVERSITY**

F. Y. B. A.

Compulsory English ENGCOM101

F. Y. B. Com

Compulsory English BCENG102

Block 3

Editor**Programme Advisory Committee**

Prof. (Dr.) Kamal Mehta
Saurashtra University, Rajkot

Prof. (Dr.) Darshna Trivedi
Gujarat University, Ahmedabad

Prof. (Dr.) Hetal Patel
HNGU, Patan

Dr. Rajendra Mandalia
Head, Sardar Patel University, V.V.Nagar

Reviewers

Prof. Late. Javed Khan
Professor of English, Sardar Patel University, V.V. Nagar

Dr. Kashmira Mehta
Head, Department of English
K. S. K .V. Kachchh University, Bhuj-Kachchh

Content Writers

Prof.(Dr) Chetan Trivedi
Dr. Shruti Kikani
Mr. Tapan Shah
Mr. Bhupesh Gupta

Programme Coordinator

ISBN- 978-93-89456-34-9

All rights reserved. No part of this work may be reproduced in any form, by mimeograph or any other means without permission in writing from Dr. Babasaheb Ambedkar Open University, Ahmedabad.

યુનિવર્સિટી ગીત

સ્વાધ્યાય: પરમં તપ:

સ્વાધ્યાય: પરમં તપ:

સ્વાધ્યાય: પરમં તપ:

શિક્ષણ, સંસ્કૃતિ, સદ્ગ્રાવ, દિવ્યબોધનું ધામ
 ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકર ઓપન યુનિવર્સિટી નામ;
 સૌને સૌની પાંખ મળો, ને સૌને સૌનું આભ,
 દશે દિશામાં સ્મિત વહે હો દશે શુભ-લાભ.

અભિજ્ઞ રહી અજ્ઞાનના શાને, અંધકારને પીવો ?
 કહે બુદ્ધ આંબેડકર કહે, તું થા તારો દીવો;
 શારદીય અજવાળા પહોંચ્યાં ગુર્જર ગામે ગામ
 ધ્રુવ તારકની જેમ જળહળે એકલવ્યની શાન.

સરસ્વતીના મયૂર તમારે ફળિયે આવી ગહેરે
 અંધકારને હડસેલીને ઉજાસના ઝૂલ મહેરે;
 બંધન નહીં કો સ્થાન સમયના જવું ન ઘરથી દૂર
 ઘર આવી મા હરે શારદા દૈન્ય તિમિરના પૂર.

સંસ્કારોની સુગંધ મહેરે, મન મંદિરને ધામે
 સુખની ટપાલ પહોંચે સૌને પોતાને સરનામે;
 સમાજ કેરે દરિયે હાંકી શિક્ષણ કેરું વહાશ,
 આવો કરીયે આપણ સૌ
 ભવ્ય રાષ્ટ્ર નિર્માણ...
 દિવ્ય રાષ્ટ્ર નિર્માણ...
 ભવ્ય રાષ્ટ્ર નિર્માણ...

ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકર
ઓપન યુનિવર્સિટી

પ્રથમ વર્ષ બી.એ
(ફરજિયાત વિષય)
ગુજરાતી
GUJ-COM-101

જુબભૂમિનો લ્યાગ

ભવાન ભગત

જ્ટો હલકારો

શહેરો અને ગામડાંઓ

વ્યાકરણ પરિચય

જે જ્યાદે તે

અનુભૂતિ માટે આધ્યાત્મિક

જૂનું ઘર ખાલી કરતાં
આખાના છિયા
સોયનું નાકું
આઠમું દિલ્હી
ધર્મની જાંખી
ચોરોના બગાવમાં

માંગ-૧

DR. BABASAHEB AMBEDKAR OPEN UNIVERSITY

(Established by Government of Gujarat)

'Jyotirmay' Parisar, Opp. ShriBalaji Temple
Sarkhej-Gandhinagar Highway, Chharodi, Ahmedabad-382 481
Website : www.baou.edu.in

સંપાદન :

[REDACTED]

[REDACTED]

[REDACTED]

[REDACTED]

[REDACTED]

[REDACTED]

વિષય સમિતિ :

[REDACTED]

[REDACTED]

પ્રો.ડૉ.ઉજા ઉપાધ્યાય

વિભાગાધ્યક્ષ, ગુજરાતી વિભાગ
ગુજરાત વિદ્યાપીઠ, અમદાવાદ

[REDACTED]

[REDACTED]

પરામર્શન (વિષય) :

[REDACTED]

[REDACTED]

લેખન :

[REDACTED]

પ્રકાશક : કાર્યકારી કુલસચિવ, ડૉ.બાબાસાહેબ આંબેડકર ઓપન યુનિવર્સિટી, અમદાવાદ.

સર્વાધિકાર સુરક્ષિત

આ પાઠ્યપુસ્તક ડૉ.બાબાસાહેબ આંબેડકર ઓપન યુનિવર્સિટીના ઉપકમે વિદ્યાર્થીલક્ષી સ્વઅધ્યન હેતુથી; દૂરવતી શિક્ષણના ઉદ્દેશને કેન્દ્રમાં રાખી તૈયાર કરવામાં આવેલ છે. જેના સર્વાધિકાર સુરક્ષિત છે. આ અભ્યાસ સામગ્રીનો કોઈપણ સ્વરૂપમાં ધંધાદારી ઉપયોગ કરતાં પહેલાં ડૉ.બાબાસાહેબ આંબેડકર ઓપન યુનિવર્સિટીની લેખિત પરવાનગી લેવાની રહેશે.

યુનિવર્સિટી ગીત

સ્વાધ્યાય: પરમં તપ:

સ્વાધ્યાય: પરમં તપ:

સ્વાધ્યાય: પરમં તપ:

શિક્ષણ, સંસ્કૃતિ, સદ્ગ્રાવ, દિવ્યબોધનું ધામ
ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકર ઓપન યુનિવર્સિટી નામ;
સૌને સૌની પાંખ મળો, ને સૌને સૌનું આભ,
દશે દિશામાં સ્મિત વહે હો દશે શુભ-લાભ.

અભિજ્ઞ રહી અજ્ઞાનના શાને, અંધકારને પીવો ?
કહે બુદ્ધ આંબેડકર કહે, તું થા તારો દીવો;
શારદીય અજવાળા પહોંચ્યાં ગુર્જર ગામે ગામ
ધ્રુવ તારકની જેમ જળહળે એકલવ્યની શાન.

સરસ્વતીના મયૂર તમારે ફળિયે આવી ગહેરે
અંધકારને હડસેલીને ઉજાસના ઝૂલ મહેરે;
બંધન નહીં કો સ્થાન સમયના જવું ન ઘરથી દૂર
ઘર આવી મા હરે શારદા દૈન્ય તિમિરના પૂર.

સંસ્કારોની સુગંધ મહેરે, મન મંદિરને ધામે
સુખની ટપાલ પહોંચે સૌને પોતાને સરનામે;
સમાજ કેરે દરિયે હાંકી શિક્ષણ કેરું વહાશ,
આવો કરીયે આપણ સૌ
ભવ્ય રાષ્ટ્ર નિર્માણ...
દિવ્ય રાષ્ટ્ર નિર્માણ...
ભવ્ય રાષ્ટ્ર નિર્માણ...

જુબભૂમિનો લ્યાગ

ભવાન ભગત

જ્ટો હલકારો

શહેરો અને ગામડાંઓ

વ્યાકરણ પરિચય

જે જ્ય છે તે

અનુભૂતિ માટે આધ્યાત્મિક

જૂનું ઘર ખાલી કરતાં
અખ્યાના દ્રિપ્યા
સોયનું નાકું
આઠમું દિલ્હી
ધર્મની જંખી
ચોરોના બગાવમાં

માંગ-2

સંપાદન :

[REDACTED]

[REDACTED]

[REDACTED]

[REDACTED]

[REDACTED]

[REDACTED]

વિષય સમિતિ :

[REDACTED]

[REDACTED]

પ્રો.ડૉ.ઉજા ઉપાધ્યાય

વિભાગાધ્યક્ષ, ગુજરાતી વિભાગ
ગુજરાત વિદ્યાપીઠ, અમદાવાદ.

[REDACTED]

[REDACTED]

પરામર્શન (વિષય) :

[REDACTED]

[REDACTED]

લેખન :

[REDACTED]

[REDACTED]

[REDACTED]

[REDACTED]

[REDACTED]

[REDACTED]

[REDACTED]

[REDACTED]

પ્રકાશન વર્ષ :

૨૦૨૦

પ્રકાશક : કાર્યકારી કુલસચિવ, ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકર ઓપન યુનિવર્સિટી, અમદાવાદ.

સર્વાધિકાર સુરક્ષિત

આ પાઠ્યપુસ્તક ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકર ઓપન યુનિવર્સિટીના ઉપક્રમે વિદ્યાર્થીલક્ષી સ્વઅધ્યન હેતુથી; દૂરવર્તી શિક્ષણના ઉદ્દેશને કેન્દ્રમાં રાખી તૈયાર કરવામાં આવેલ છે. જેના સર્વાધિકાર સુરક્ષિત છે. આ અભ્યાસ સામગ્રીનો કોઈપણ સ્વરૂપમાં ધંધાદારી ઉપયોગ કરતાં પહેલાં ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકર ઓપન યુનિવર્સિટીની લેખિત પરવાનગી લેવાની રહેશે.

खंड

1

भाषा तत्त्व और बोधन

इकाई 1

हिंदी की लिपि और वर्तनी का परिचय

प्राक्तन छात्र

कार्यक्रम

प्राक्तन छात्र विद्युतीय प्राप्ति अधिकारी

जागरूकता

हिंदी भाषावली गृह

प्राक्तन छात्रीय विद्युतीय प्राप्ति अधिकारी

जागरूकता

(कार्यक्रम) प्राप्ति अधिकारी गृह

कार्यक्रम

(कार्यक्रम) प्राप्ति अधिकारी गृह

इकाई 2

हिंदी की ध्वनियाँ

प्राप्ति अधिकारी

कार्यक्रम

(कार्यक्रम) प्राप्ति अधिकारी गृह

कार्यक्रम

प्राप्ति अधिकारी 19

इकाई 3

विज्ञान के विषय का बोधन

प्राप्ति अधिकारी

कार्यक्रम

प्राप्ति अधिकारी (विज्ञान) गृह

प्राप्ति अधिकारी 12

इकाई 4

संस्कृति विषय का बोधन और शब्दकोश का उपयोग

प्राप्ति अधिकारी

39

इकाई 5

समाज विज्ञान विषय का बोधन और निबंध रचना का परिचय

प्राप्ति अधिकारी

कार्यक्रम

प्राप्ति अधिकारी गृह

प्राप्ति अधिकारी 15

इकाई 6

भाषण शैली

63

प्राप्ति अधिकारी 15, हांगाड़ी गृह संचालन विभाग गृहनी।
प्राप्ति अधिकारी 15, हांगाड़ी गृह संचालन विभाग गृहनी।

गृहनी प्राप्ति अधिकारी 15, हांगाड़ी गृह संचालन विभाग गृहनी।

गृहनी प्राप्ति अधिकारी 15, हांगाड़ी गृह संचालन विभाग गृहनी।

भा.त.बा. - १५ वर्षीय

कार्यक्रम विभाग

पाद्यक्रम अधिकल्प समिति

प्रो० बख्शीश सिंह (संयोजक)	डॉ० नित्यानंद शर्मा
निदेशक	जोधपुर
मानविकी विद्यापीठ	प्रो० महेंद्र कुमार
इंग्लॉण्डमुवि०	हिंदी विभाग
डॉ० ढी०पी० पटनायक	दिल्ली विश्वविद्यालय
निदेशक	दिल्ली
भारतीय भाषा संस्थान	डॉ० लक्ष्मीनारायण शर्मा
मैसूरू	रीडर, हिंदी विभाग
डॉ० एस०के० वर्मा	पंजाब विश्वविद्यालय
निदेशक	चंडीगढ़
केन्द्रीय अंग्रेजी तथा विदेशी भाषा संस्थान	
हैदराबाद	
डॉ० विश्वनाथ रेड्डी	
आंध्र प्रदेश सार्वत्रिक विश्वविद्यालय	
हैदराबाद	

पाद्यक्रम निर्माण समिति

डॉ० रमानाथ सहाय (संपादक)	संकाय सदस्य
आगरा	इन्दिरा गांधी राष्ट्रीय मुक्त विश्वविद्यालय
डॉ० नित्यानंद शर्मा (संपादक)	डॉ० वी०रा० जगत्राथन
जोधपुर	डॉ० रीतारामी पालीबाल
डॉ० लक्ष्मीनारायण शर्मा (संयोजक)	डॉ० जवरीमल पारख
डॉ० सुधीरकुमार माथुर	श्री शत्रुघ्न कुमार
रीडर, सी०आई०आई० एल०	श्री सोहन लाल
मैसूरू	
डॉ० (श्रीमती) वशिनी शर्मा	
केन्द्रीय हिंदी संस्थान	
आगरा	

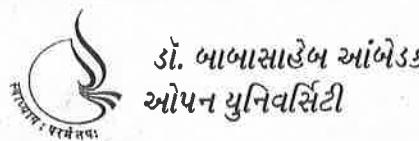
समाचार निर्माण

श्री बालकृष्ण सेत्वराज
कुल सचिव
मुद्रण एवं प्रकाशन प्रभाग
इन्दिरा गांधी राष्ट्रीय मुक्त विश्वविद्यालय

इन्दिरा गांधी राष्ट्रीय मुक्त विद्यापीठ, नई दिल्लीकी अनुमतिसे
डॉ० बाबासाहब आंबेडकर मुक्त विश्वविद्यालय, अहमदाबाद द्वारा पुनः मुद्रित

सराधिकार सुरक्षित। इस कार्य का कोई भी अंश इन्दिरा गांधी राष्ट्रीय मुक्त विश्वविद्यालय की लिखित अनुमति लिए बिना यिमियोग्राफ अथवा किसी अन्य साधन से पुनः प्रस्तुत करने की अनुमति नहीं है।

इन्दिरा गांधी राष्ट्रीय मुक्त विश्वविद्यालय के पाद्यक्रमों के विषय में और अधिक जानकारी विश्वविद्यालय के कार्यालय मैदान गढ़ी, नई दिल्ली-110 068 में प्राप्त की जा सकती है।

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर
ओपन युनिवर्सिटी

प्रोफ. अनामली भट्ट

बी.ए. प्रथम वर्ष

हिंदी (HND-COM-01)

(अनिवार्य भाषा के विकल्पों में से एक विषय)

संशोधन और विवरण

काव्यशास्त्री

वाचन विधि विज्ञान

प्रारंभिक

विषय विवरण

काव्यशास्त्री

नायक विवरण विवरण विवरण

विवरण

छट्टर विवरण

प्राचीन विवरण विवरण

विवरण

खंड

2

वाचन और विविध विषय

इकाई 7

विवरण

(काव्यशास्त्र) विवरण विवरण

5

सामाजिक विज्ञानों की भाषा (इतिहास के संदर्भ में) तथा वर्तनी के कुछ नियम

विवरण

(विवरण) विवरण विवरण

इकाई 8

विवरण

(काव्यशास्त्र) विवरण विवरण

प्रारंभिक

सामाजिक विज्ञानों की भाषा (राजनीति विज्ञान) तथा शब्द रचना

विवरण

विवरण

21

इकाई 9

मानविकी की भाषा (ललित कला) तथा विशेषण

विवरण

विवरण

33

इकाई 10

विज्ञान की भाषा तथा पारिभाषिक शब्द

विवरण

47

इकाई 11

विज्ञान की भाषा का स्वरूप

विवरण

विवरण

विवरण

59

इकाई 12

विधि एवं प्रशासन की भाषा तथा पारिभाषिक शब्द और अर्थ

73

विवरण विवरण विवरण विवरण विवरण विवरण विवरण

विवरण विवरण विवरण विवरण विवरण विवरण विवरण विवरण

विवरण विवरण विवरण विवरण विवरण विवरण विवरण

विवरण विवरण विवरण विवरण विवरण विवरण

विवरण विवरण विवरण विवरण विवरण विवरण

विवरण विवरण विवरण विवरण विवरण विवरण

पाठ्यक्रम अभिकल्प समिति

प्रो० बरजीश सिंह (संयोजक)	डॉ० नित्यनंद शर्मा
निदेशक	जोधपुर
मानविकी विद्यापीठ	प्रो० महेंद्र कुमार
इंगांपांसुविं	हिंदी विभाग
डॉ० डी०पी० पटनायक	दिल्ली विश्वविद्यालय
निदेशक	दिल्ली
भारतीय भाषा संस्थान	डॉ० लक्ष्मीनारायण शर्मा
मैसूरू	रीडर, हिंदी विभाग
डॉ० एस०के० वर्मा	पंजाब विश्वविद्यालय
निदेशक	चंडीगढ़
केन्द्रीय अंग्रेजी तथा विदेशी भाषा संस्थान	
हैदराबाद	
डॉ० विश्वनाथ रेहडी	
आंध्र प्रदेश सार्वत्रिक विश्वविद्यालय	
हैदराबाद	

पाठ्यक्रम निर्माण समिति

डॉ० रमानाथ सहाय (संपादक)	संकाय सदस्य
आगरा	इन्दिरा गांधी राष्ट्रीय मुक्त विश्वविद्यालय
डॉ० नित्यनंद शर्मा (संपादक)	डॉ० चौ०पी० जगत्राधन
जोधपुर	डॉ० रीतारानी पालीबाल
डॉ० लक्ष्मीनारायण शर्मा (संयोजक)	डॉ० जवरीमल पारख
डॉ० ओमप्रकाश सिंहल	श्री शत्रुघ्न कुमार
दिल्ली विश्वविद्यालय	श्री सोहन लाल
दिल्ली	
डॉ० देवेंद्रदत्त नौटियाल	
केन्द्रीय हिंदी निदेशालय	
नयी दिल्ली	

सामग्री निर्माण

श्री बालकृष्ण सेल्वराज
कुल सचिव
मुद्रण एवं प्रकाशन प्रभाग
इन्दिरा गांधी राष्ट्रीय मुक्त विश्वविद्यालय

ईन्दिरा गांधी राष्ट्रीय मुक्त विश्वविद्यालय, नई दिल्लीकी अनुमतिसे
डा. बाबासाहब आंबेडकर मुक्त विश्वविद्यालय, अहमदाबाद द्वारा पुनःमुद्रित

सर्वाधिकार सुरक्षित। इस कार्य का कोई भी अंश इन्दिरा गांधी राष्ट्रीय मुक्त विश्वविद्यालय की लिखित अनुमति लिए बिना प्रियोगफ अथवा किसी अन्य साधन से पुनः प्रस्तुत करने की अनुमति नहीं है।

इन्दिरा गांधी राष्ट्रीय मुक्त विश्वविद्यालय के पाठ्यक्रमों के विषय में और अधिक जानकारी विश्वविद्यालय के कार्यालय मैदान गढ़ी, नई दिल्ली-११००३० से प्राप्त करें जा सकती है।

मुद्रक : नवजीवन मुद्रणालय, अहमदाबाद - ३८० ०१४

हिंदी (HND-COM-01)

(अनिवार्य भाषा के विकल्पों में से एक विषय)

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर
ओपन यूनिवर्सिटी

खंड

3

साहित्य का आस्वादन

इकाई 13 कहानी: पूर्ण की रात (प्रेमचंद)	(क्रान्ति) शत्रुघ्नि वृषभ अशोकविजयी लक्ष्मीनाथ शर्मा इकाई 14 उपन्यास: मानस का हंस (अमृतलाल नागर)	(क्रान्ति) शत्रुघ्नि वृषभ अशोकविजयी लक्ष्मीनाथ शर्मा इकाई 15 नाटक: चंद्रगुप्त (जयशंकर प्रसाद)	(क्रान्ति) शत्रुघ्नि वृषभ अशोकविजयी लक्ष्मीनाथ शर्मा इकाई 16 निबंध: क्रोध (रामचंद्र शुक्ल)	(क्रान्ति) शत्रुघ्नि वृषभ अशोकविजयी लक्ष्मीनाथ शर्मा इकाई 17 आत्मकथा: गांधी जी की आत्मकथा	(क्रान्ति) शत्रुघ्नि वृषभ अशोकविजयी लक्ष्मीनाथ शर्मा
इकाई 18 कविताएँ	(क्रान्ति) शत्रुघ्नि वृषभ अशोकविजयी लक्ष्मीनाथ शर्मा	62 72			

सिक्की प्रश्नांक 100000 रुपये की तोमर्द्दन तात्कालिक फॉर्म द्वारा दिया जाने वाली तरफ स्थिति दिया जाने वाला है। इसकी जानकारी द्वारा दिया जाने वाली तरफ स्थिति दिया जाने वाली है। इस तोमर्द्दन के द्वारा दिया जाने वाला है। इसकी जानकारी द्वारा दिया जाने वाला है। इसकी जानकारी द्वारा दिया जाने वाला है। इसकी जानकारी द्वारा दिया जाने वाला है।

पाद्यक्रम अभिकल्प समिति

प्र० वरद्धीश सिंह (संयोजक)	डॉ० नित्यनंद शर्मा
इन्दिरा गांधी राष्ट्रीय मुक्त विश्वविद्यालय	जोधपुर
डॉ० डी० पी० पटनायक	प्र० महेंद्र कुमार
निदेशक	हिंदी विभाग
भारतीय भाषा संस्थान	दिल्ली विश्वविद्यालय
मैसूर	दिल्ली
डॉ० एस० के० वर्मा	डॉ० लक्ष्मीनारायण शर्मा
निदेशक	रीडर, हिंदी विभाग
केन्द्रीय अंग्रेजी तथा विदेशी भाषा संस्थान	पंजाब विश्वविद्यालय
हैदराबाद	चंडीगढ़
डॉ० विश्वनाथ रेड्डी	
आंध्रप्रदेश सार्वांत्रिक विश्वविद्यालय	
हैदराबाद	

पाद्यक्रम निर्माण समिति

डॉ० रमानाथ सहाय (संपादक)	संकाय सदस्य
आगरा	इन्दिरा गांधी राष्ट्रीय मुक्त विश्वविद्यालय
डॉ० नित्यनंद शर्मा (संपादक)	८। हाताह
जोधपुर	डॉ० वी० रा० जगन्नाथन
डॉ० लक्ष्मीनारायण शर्मा (संयोजक)	निदेशक, मानविकी विद्यापीठ
डॉ० शिवप्रसाद गोयल	डॉ० सुंदरलाल कथूरिया
कुरुक्षेत्र विश्वविद्यालय	९। हाताह
कुरुक्षेत्र	डॉ० जवरीमल पारख
डॉ० त्रिभुवन सिंह	(प्रस्तुत खंड का संयोजन)
काशी हिंदू विश्वविद्यालय	श्री राकेश वत्स
वाराणसी	१। हाताह
डॉ० नंदलाल कल्ला	
जोधपुर विश्वविद्यालय	
जोधपुर	

सामग्री निर्माण

श्री बालकृष्ण सेल्वराज	(लालाराम इंडिया) इलेक्ट्रिक्स
कुल सचिव	
मुद्रण एवं प्रकाशन प्रभाग	१। हाताह

इन्दिरा गांधी राष्ट्रीय मुक्त विश्वविद्यालय, नई दिल्लीकी अनुमतिसे
डा. बाबासाहब आंबेडकर मुक्त विश्वविद्यालय, अहमदाबाद द्वारा पुनःमुद्रित

सर्वाधिकार सुरक्षित। इस कार्य का कोई भी अंश इन्दिरा गांधी राष्ट्रीय मुक्त विश्वविद्यालय की लिखित अनुमति लिए बिना प्रियोगाफ अथवा किसी अन्य साधन से पुनः प्रस्तुत करने की अनुमति नहीं है।

इन्दिरा गांधी राष्ट्रीय मुक्त विश्वविद्यालय के यात्रक्रमों के विषय में और अधिक जानकारी विश्वविद्यालय के कार्यालय मैदान गढ़ी, नई दिल्ली-110068 से प्राप्त की जा सकती है।

मुद्रक : नवजीवन मुद्रणालय, अहमदाबाद - 380 014

ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકર
ઓપન યુનિવર્સિટી

સંદર્ભ

4

બિલોલીની રાષ્ટ્રીય વિદ્યા રાષ્ટ્રીય
બિલોલીની રાષ્ટ્રીય વિદ્યા

દિક્કાર્ડ 19

શબ્દ ઔર મુહાવરે

દિક્કાર્ડ 20

સંવાદ થૈલી

દિક્કાર્ડ 21

સરકારી પગાચાર તથા ટિપ્પણ ઔર પ્રારૂપણ

દિક્કાર્ડ 22

સમાચાર લેખન ઔર સંપાદકીય

દિક્કાર્ડ 23

અનુયાદ

દિક્કાર્ડ 24

સંકેપણ, ભાવ પરલબજન ઔર નિર્બંધ લેખન

बी.ए. प्रथम वर्ष

हिंदी (HND-COM-01)

(अनिवार्य भाषा के विकल्पों में से एक विषय)

प्राचीन हिंदी	प्राचीन हिंदी

प्राचीन हिंदी

(प्राचीन) ज्ञात ज्ञानात् त्वं

(प्राचीन) त्वं ज्ञानात् त्वं

5

प्राचीन हिंदी

19

प्राचीन हिंदी

प्राचीन हिंदी

प्राचीन हिंदी

32

59

80

96

प्राचीन हिंदी

प्राचीन हिंदी

ध्या.हि.ले.-१

पाठ्यक्रम अभिकल्प समिति

प्रो. बण्डीशं सिंह (संयोजक)	डा. नित्यानंद शर्मा
निदेशक	जोधपुर
मानविकी विद्यापीठ	
इन्दिरा गांधी राष्ट्रीय मुक्त विश्वविद्यालय	
डा. डॉ. पी. पटनायक	प्रो. महेन्द्र कुमार
निदेशक	हिंदी विभाग
भारतीय भाषा संस्थान	दिल्ली विश्वविद्यालय
मैमूर	दिल्ली
डा. एस.के. शर्मा	डा. लक्ष्मीनारायण शर्मा
निदेशक	रीडर, हिंदी विभाग
केंद्रीय अंग्रेजी नथा विदेशी भाषा संस्थान	पंजाब विश्वविद्यालय
हैदराबाद	चडीगढ़
डा. विश्वनाथ रेड्डी	
आष्ट्र प्रदेश सार्वत्रिक विश्वविद्यालय	
हैदराबाद	

पाठ्यक्रम निर्माण समिति

डा. रमानाथ सहाय (मंपादक)	संकाय सदस्य
आगरा	इन्दिरा गांधी राष्ट्रीय मुक्त विश्वविद्यालय
डा. नित्यानंद शर्मा (मंपादक)	डा. वी.र. जगन्नाथन
जोधपुर	डा. मुन्द्रलाल कथूरिया
डा. लक्ष्मीनारायण शर्मा (मंयोजक)	डा. रीतारामी पालीबाल
डा. सीताराम शास्त्री	डा. जवरीमल पारख
डा. भारत भूषण	डा. शत्रुघ्न कुमार
डा. मुरेश कुमार	डा. मन्यकाम
डा. महेन्द्र चतुर्वेदी	श्री राकेश वन्नम

सामग्री निर्माण

श्री बालकृष्ण सेलवराज	११ रुपय
कुल सचिव	
मुद्रण एवं प्रकाशन प्रभाग	

इन्दिरा गांधी राष्ट्रीय मुक्त विश्वविद्यालय

११

संस्कृति इन्दिरा गांधी राष्ट्रीय मुक्त विश्वविद्यालय

१२ रुपय

०८

संस्कृति इन्दिरा गांधी राष्ट्रीय मुक्त विश्वविद्यालय

१३ रुपय

०१

संस्कृति इन्दिरा गांधी राष्ट्रीय मुक्त विश्वविद्यालय

१४ रुपय

इन्दिरा गांधी राष्ट्रीय मुक्त विश्वविद्यालय, नई दिल्लीकी अनुमतिसे
डा. बाबासाहेब आंबेडकर मुक्त विश्वविद्यालय, अहमदाबाद द्वारा पुनःमुद्रित

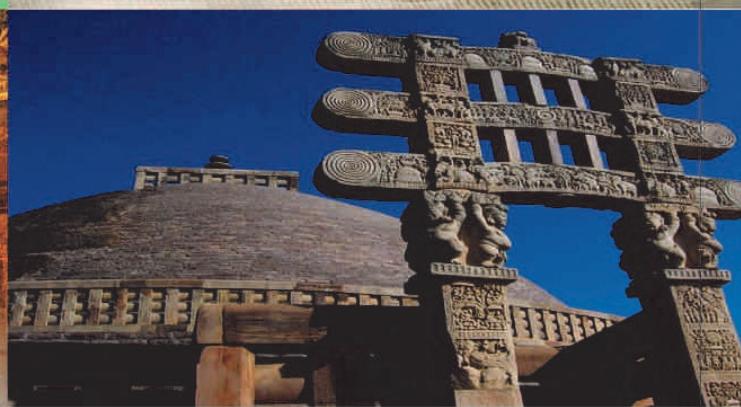
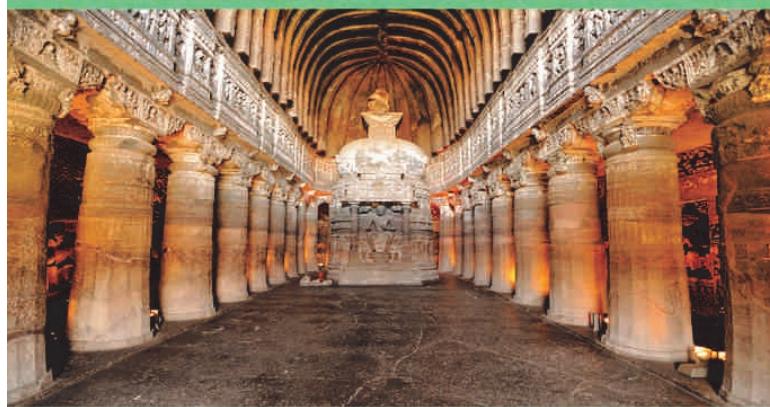
मर्यादित भूमिका। इस काय का कोई भी अंग इन्दिरा गांधी राष्ट्रीय मुक्त विश्वविद्यालय की लिखित अनुमति लिए विना विविधोंपाक
प्रथमा किमी अन्य माध्यम से पुनः प्रस्तुत करने की अनुमति नहीं है।

इन्दिरा गांधी राष्ट्रीय मुक्त विश्वविद्यालय के पाठ्यक्रमों के विषय में और अधिक अनकारी विश्वविद्यालय के
कार्यालय मैदान गढ़ी, नई दिल्ली 110068 से आप की जा सकती है।

मुद्रक : नवजीवन मुद्रणालय, अहमदाबाद - 380 014

ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકર ઓપન યુનિવર્સિટી (ગુજરાત સરકાર દ્વારા સ્થાપિત)

પ્રથમ વર્ષ બી.એ. - ઇતિહાસ
પેપર - ૧
(મુખ્ય તથા ગૌણ)
HISM / HISS-101
પ્રાચીન ભારતનો ઇતિહાસ
(પ્રાગૈતિહાસિક યુગથી ઈ.સ.ની છદ્રી સદી સુધી)

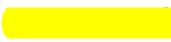

વિભાગ-૧ પ્રાગૈતિહાસિક યુગથી અનુવૈદિક સુધી

સંપાદન:

વિષય સમિતિ:

ડૉ. અરુણ વાધેલા

ડૉ. લલિત પટેલ

પ્રોફેસર અને અધ્યક્ષ, ઈતિહાસ વિભાગ, ગુજરાત યુનિવર્સિટી, અમદાવાદ
પ્રિન્સીપાલ, શ્રી અને શ્રીમતી પી.કે. કોટાવાલા આર્ટસ અને કોમર્સ કોલેજ, પાટણ.

પરામર્શન (વિષય):

ડૉ. લલિત પટેલ

પ્રિન્સીપાલ, શ્રી અને શ્રીમતી પી.કે. કોટાવાલા આર્ટસ કોલેજ, પાટણ

ડૉ. પ્રકુળા રાવલ

પ્રોફેસર અને અધ્યક્ષ, ઈતિહાસ વિભાગ, સૌરાષ્ટ્ર યુનિવર્સિટી, રાજકોટ

ડૉ. પદ્મુમન ખાચર

અસોસીએટ પ્રોફેસર, ઈતિહાસ વિભાગ, મહિલા કોલેજ, જૂનાગઢ.

લેખન:

ડૉ. પદ્મુમન ખાચર

અસોસીએટ પ્રોફેસર, ઈતિહાસ વિભાગ, મહિલા કોલેજ, જૂનાગઢ.

ડૉ. ધર્મેશ પંડ્યા

અસોસીએટ પ્રોફેસર, ઈતિહાસ વિભાગ, આર્ટસ અને કોમર્સ કોલેજ, વ્યારા.

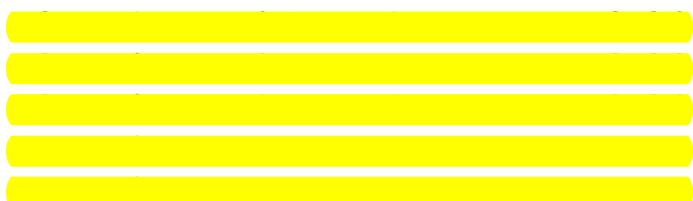
ડૉ. રાજીશ કોઠારી

અસોસીએટ પ્રોફેસર, ઈતિહાસ વિભાગ, સરકારી આર્ટસ કોલેજ, ગાંધીનગર

ડૉ. વસંત પટેલ

આક્સિસન્ટ પ્રોફેસર, ઈતિહાસ વિભાગ, સરદાર પટેલ યુનિવર્સિટી, વલ્લભ
વિદ્યાનગર.

પરામર્શન (ભાષા) :

પ્રકાશક: ડૉ. ભાવિન ત્રિવેદી, કાર્યકારી કુલસચિવ, ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકર ઓપન યુનિવર્સિટી, અમદાવાદ.

Copyright © Dr. Babasaheb Ambedkar Open University – Ahmedabad. June 2020

This publication is made available under a Creative Commons
Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0 International (CC BY-NC-SA 4.0)
<https://creativecommons.org/licenses/by-nc-sa/4.0/>

ISBN "978-93-89909-00-5"

All rights reserved. No part of this work may be reproduced in any form, by mimeograph or any other means without permission in writing from Dr. Babasaheb Ambedkar Open University, Ahmedabad. While all efforts have been made by editors to check accuracy of the content, the representation of facts, principles, descriptions and methods are that of the respective module writers. Views expressed in the publication are that of the authors, and do not necessarily reflect the views of

Dr. Babasaheb Ambedkar Open University. All products and services mentioned are owned by their respective copyright holders, and mere presentation in the publication does not mean endorsement by Dr. Babasaheb Ambedkar Open University. Every effort has been made to acknowledge and attribute all sources of information used in preparation of this learning material. Readers are requested to kindly notify missing attribution, if any.

ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકર ઓપન યુનિવર્સિટી

(ગુજરાત સરકાર દ્વારા સ્થાપિત)

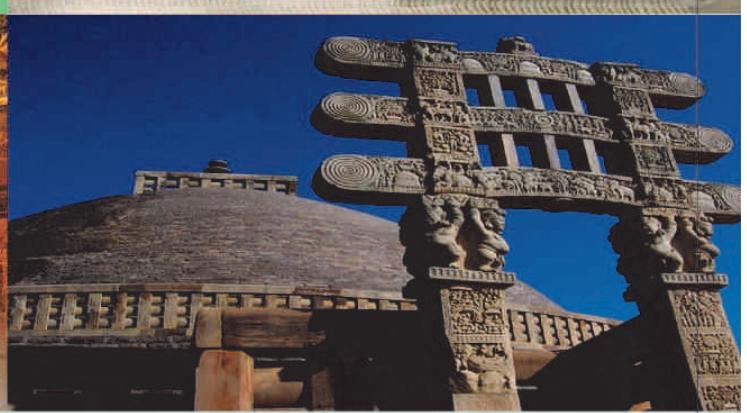
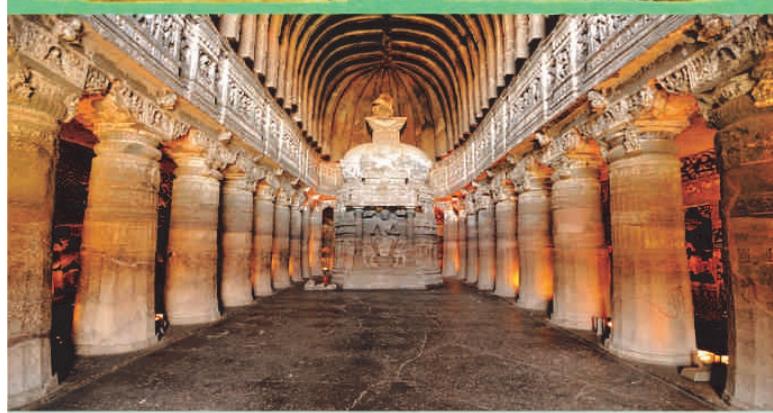
પ્રથમ વર્ષ બી.એ. - ઇતિહાસ

પેપર - ૧

(મુખ્ય તથા ગૌણ)

HISM / HISS-101
પ્રાચીન ભારતનો ઇતિહાસ

(પ્રાગૈતિહાસિક યુગથી હ.સ.ની છઢી સદી સુધી)

વિભાગ-૨ હ.સ. પૂર્વની છઢી સદીથી મૌર્ય સામ્રાજ્ય સુધી

સંપાદન:	
વિષય સમિતિ:	
ડૉ. અરુણ વાધેલા	પ્રોફેસર અને અધ્યક્ષ, ઈતિહાસ વિભાગ, ગુજરાત યુનિવર્સિટી, અમદાવાદ
ડૉ. લલિત પટેલ	પ્રિન્સીપાલ, શ્રી અને શ્રીમતી પી.કે. કોટાવાલા આર્ટ્સ કોલેજ, પાટણ
પરામર્શન (વિષય):	
ડૉ. લલિત પટેલ	પ્રિન્સીપાલ, શ્રી અને શ્રીમતી પી.કે. કોટાવાલા આર્ટ્સ કોલેજ, પાટણ
ડૉ. પ્રકુળા રાવલ	પ્રોફેસર અને અધ્યક્ષ, ઈતિહાસ વિભાગ, સૌરાષ્ટ્ર યુનિવર્સિટી, રાજકોટ
ડૉ. પ્રધુમન ખાચર	અસોસીએટ પ્રોફેસર, ઈતિહાસ વિભાગ, મહિલા કોલેજ, જીનગાઢ.
લેખન:	
ડૉ. સોનલ ચૌધરી	આક્ઝિસન્ટ પ્રોફેસર, ઈતિહાસ વિભાગ , ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકર ઓપન યુનિવર્સિટી, અમદાવાદ.
ડૉ. અમૃત ઠાકોર	અસોસીએટ પ્રોફેસર, ઈતિહાસ વિભાગ, આદિવાસી આર્ટ્સ અને કોમર્સ કોલેજ, સંતરમપુર
ડૉ. હરપાલ રાણા	અસોસીએટ પ્રોફેસર, અસોસીએટ પ્રોફેસર, ઈતિહાસ વિભાગ , ગુજરાત યુનિવર્સિટી, અમદાવાદ.
ડૉ. મોતી દેવુ	અસોસીએટ પ્રોફેસર, ઈતિહાસ વિભાગ ,ગુજરાત વિદ્યાપીઠ, સાદરા
ડૉ. સુરેશ પટેલ	અસોસીએટ પ્રોફેસર, ઈતિહાસ વિભાગ ,શેઠ પી.ટી. આર્ટ્સ અને સાયન્સ કોલેજ, ગોધરા
પરામર્શન (ભાષા) :	

પ્રકાશક: ડૉ. ભાવિન ક્રિયેટીવ, કાર્યકારી કુલસાચિવ, ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકર ઓપન યુનિવર્સિટી, અમદાવાદ.

Copyright © Dr. Babasaheb Ambedkar Open University – Ahmedabad. June 2020

This publication is made available under a Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0 International (CC BY-NC-SA 4.0) license.
<https://creativecommons.org/licenses/by-nc-sa/4.0/>

ISBN “979-93-89909-01-2”

All rights reserved. No part of this work may be reproduced in any form, by mimeograph or any other means without permission in writing from Dr. Babasaheb Ambedkar Open University, Ahmedabad. While all efforts have been made by editors to check accuracy of the content, the representation of facts, principles, descriptions and methods are that of the respective module writers. Views expressed in the publication are that of the authors, and do not necessarily reflect the views of

Dr. Babasaheb Ambedkar Open University. All products and services mentioned are owned by their respective copyrights holders, and mere presentation in the publication does not mean endorsement by Dr. Babasaheb Ambedkar Open University. Every effort has been made to acknowledge and attribute all sources of information used in preparation of this learning material. Readers are requested to kindly notify missing attribution, if any.

ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકર ઓપન યુનિવર્સિટી (ગુજરાત સરકાર દ્વારા સ્થાપિત)

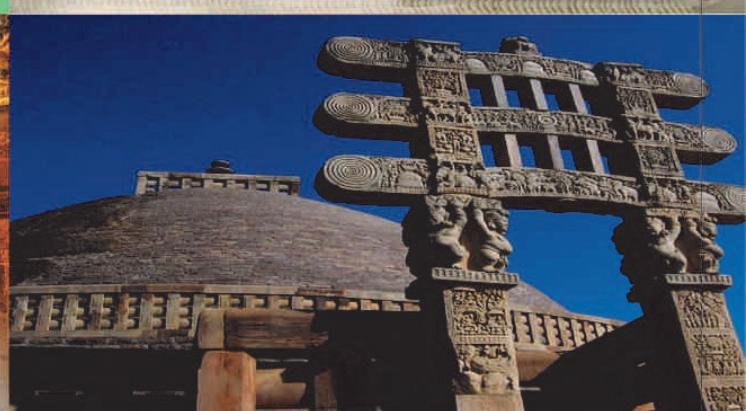
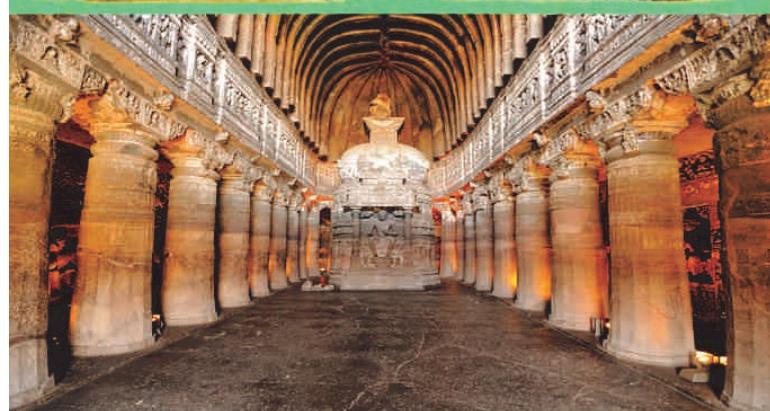
પ્રથમ વર્ષ બી.એ. - ઇતિહાસ

પેપર - ૧

(મુખ્ય તથા ગૌણ)

HISM / HISS-101
પ્રાચીન ભારતનો ઇતિહાસ

(પ્રાગૈતિહાસિક યુગથી ઈ.સ.ની છઢી સદી સુધી)

વિભાગ-૩ શુંગોથી સંગમયુગ

સંપાદન:

વિષય સમિતિ:

ડૉ. અર્જુણ વાધેલા

પ્રોફેસર અને અધ્યક્ષ, ઇતિહાસ વિભાગ, ગુજરાત યુનિવર્સિટી, અમદાવાદ

ડૉ. લલિત પટેલ

પ્રોફેસર, શ્રી અને શ્રીમતી પી.કે. કોટાવાલા આર્ટ્સ અને કોમર્સ કોલેજ,
પાટણ

પરામર્શન (વિષય):

ડૉ. લલિત પટેલ

પ્રોફેસર, શ્રી અને શ્રીમતી પી.કે. કોટાવાલા આર્ટ્સ અને કોમર્સ કોલેજ,
પાટણ

ડૉ. પ્રકુળા રાવલ

પ્રોફેસર અને અધ્યક્ષ, ઇતિહાસ વિભાગ, સૌરાષ્ટ્ર યુનિવર્સિટી, રાજકોટ

ડૉ. પ્રદ્યુમન ખાચર

અસોસીએટ પ્રોફેસર, ઇતિહાસ વિભાગ, મહિલા કોલેજ, જૂનાગઢ.

લેખન:

શ્રી મનુભાઈ શાહ

નિવૃત્ત પ્રોફેસર, ઇતિહાસ વિભાગ, બી.ડી. આર્ટ્સ અને હોમ સાયન્સ કોલેજ,
અમદાવાદ.

ડૉ. મહેશ ચૌધરી

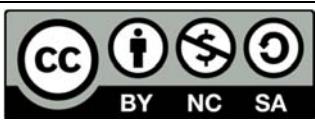
આસિસ્ટન્ટ પ્રોફેસર, ઇતિહાસ વિભાગ, સરકારી આર્ટ્સ અને સાયન્સ
કોલેજ, જાંબુઘોડા

પરામર્શન (ભાષા) :

પ્રકાશક: ડૉ. ભાવિન ત્રિવેદી, કાર્યકારી કુલસચિવ, ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકર ઓપન યુનિવર્સિટી, અમદાવાદ.

Copyright © Dr. Babasaheb Ambedkar Open University – Ahmedabad. June 2020

This publication is made available under a Creative Commons
Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0 International (CC BY-NC-SA 4.0)
<https://creativecommons.org/licenses/by-nc-sa/4.0/>

ISBN “978-93-89909-02-9”

All rights reserved. No part of this work may be reproduced in any form, by mimeograph or any other means without permission in writing from Dr. Babasaheb Ambedkar Open University, Ahmedabad. While all efforts have been made by editors to check accuracy of the content, the representation of facts, principles, descriptions and methods are that of the respective module writers. Views expressed in the publication are that of the authors, and do not necessarily reflect the views of Dr. Babasaheb Ambedkar Open University. All products and services mentioned are owned by their respective copyrights holders, and mere presentation in the publication does not mean endorsement by Dr. Babasaheb Ambedkar Open University. Every effort has been made to acknowledge and attribute all sources of information used in preparation of this learning material. Readers are requested to kindly notify missing attribution, if any.

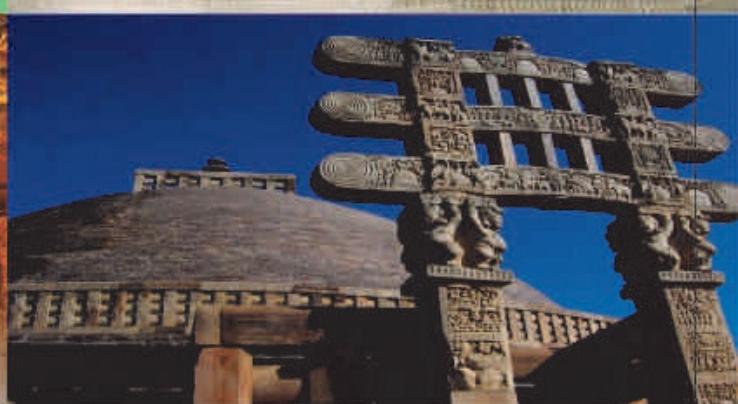
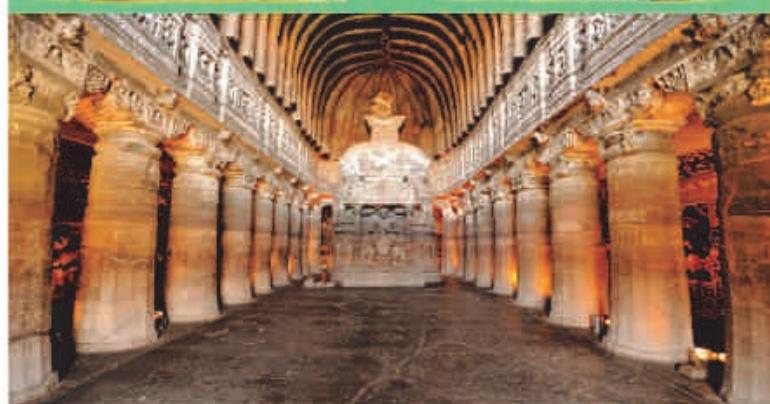
ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકર ઓપન યુનિવર્સિટી (ગુજરાત સરકાર દ્વારા સ્થાપિત)

પ્રથમ વર્ષ બી.એ. - ઇતિહાસ

પેપર - ૧

(મુખ્ય તથા ગૌણ)

HISM / HISS-101
પ્રાચીન ભારતનો ઇતિહાસ
(પ્રાર્થિતાસિક યુગથી હ.સ.ની છઢી સઠી સુધી)

વિભાગ-૪ ગુમયુગ અને અનુગુમયુગ

સંપાદન:	
વિષય સમિતિ:	
ડૉ. અરુણ વાધેલા	પ્રોફેસર અને અધ્યક્ષ, ઇતિહાસ વિભાગ, ગુજરાત યુનિવર્સિટી, અમદાવાદ
ડૉ. લલિત પટેલ	પ્રિન્સીપાલ, શ્રી અને શ્રીમતી પી.કે. કોટાવાલા આર્ટસ કોલેજ, પાટણ
પરામર્શન (વિષય):	
ડૉ. લલિત પટેલ	પ્રિન્સીપાલ, શ્રી અને શ્રીમતી પી.કે. કોટાવાલા આર્ટસ કોલેજ, પાટણ
ડૉ. પ્રકૃત્લા રાવલ	પ્રોફેસર અને અધ્યક્ષ, ઇતિહાસ વિભાગ, સૌરાષ્ટ્ર યુનિવર્સિટી, રાજકોટ
ડૉ. પ્રદ્યુમન ખાચર	અસોસીએટ પ્રોફેસર, ઇતિહાસ વિભાગ, મહિલા કોલેજ, જૂનાગઢ.
લેખન:	
ડૉ. ધીર વાળા	અસોસીએટ પ્રોફેસર, ઇતિહાસ વિભાગ, આર્ટસ અને કોમર્સ કોલેજ, મેદરડા.
ડૉ. વિકમસિંહ અમરાવતા	અસોસીએટ પ્રોફેસર, ઇતિહાસ વિભાગ, ગુજરાત વિદ્યાપાઠ, સાદરા
પરામર્શન (ભાષા) :	

પ્રકાશક: ડૉ. ભાવિન ત્રિવેદી, કાર્યકારી કલસચિવ, ડોબાબાસાહેબ આંબેડકર . ઓપન યુનિવર્સિટી, અમદાવાદ.

Copyright © Dr. Babasaheb Ambedkar Open University – Ahmedabad. June 2020	
	This publication is made available under a Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0 International (CC BY-NC-SA 4.0) license. https://creativecommons.org/licenses/by-nc-sa/4.0/

ISBN "978-93-89909-03-6"

All rights reserved. No part of this work may be reproduced in any form, by mimeograph or any other means without permission in writing from Dr. Babasaheb Ambedkar Open University, Ahmedabad. While all efforts have been made by editors to check accuracy of the content, the representation of facts, principles, descriptions and methods are that of the respective module writers. Views expressed in the publication are that of the authors, and do not necessarily reflect the views of

Dr. Babasaheb Ambedkar Open University. All products and services mentioned are owned by their respective copyrights holders, and mere presentation in the publication does not mean endorsement by Dr. Babasaheb Ambedkar Open University. Every effort has been made to acknowledge and attribute all sources of information used in preparation of this learning material. Readers are requested to kindly notify missing attribution, if any.

યુનિવર્સિટી ગીત

સ્વાધ્યાય: પરમં તપ:

સ્વાધ્યાય: પરમં તપ:

સ્વાધ્યાય: પરમં તપ:

શિક્ષણ, સંસ્કૃતિ, સદ્ગ્રાવ, દિવ્યબોધનું ધામ
ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકર ઓપન યુનિવર્સિટી નામ;
સૌને સૌની પાંખ મળે, ને સૌને સૌનું આભ,
દશે દિશામાં સ્મિત વહે હો દશે શુભ-લાભ.

અભણ રહી અજ્ઞાનના શાને, અંધકારને પીવો ?
કહે બુદ્ધ આંબેડકર કહે, તું થા તારો દીવો;
શારદીય અજ્વાળા પહોંચાં ગુજર ગામે ગામ
ધ્રુવ તારકની જેમ જળહળે એકલવ્યની શાન.

સરસ્વતીના મધ્યર તમારે ફળિયે આવી ગહેરે
અંધકારને હડસેલીને ઉજાસના ફૂલ મહેરે;
બંધન નહીં કો સ્થાન સમયના જવું ન ઘરથી દૂર
ઘર આવી મા હરે શારદા દેન્ય તિમિરના પૂર.

સંસ્કારોની સુગંધ મહેરે, મન મંદિરને ધામે
સુખની ટપાલ પહોંચે સૌને પોતાને સરનામે;
સમાજ કેરે દરિયે હાંકી શિક્ષણ કેરું વહાણ,
આવો કરીયે આપડા સૌ
ભવ રાખ્ય નિર્માણ...
દિવ્ય રાખ્ય નિર્માણ...
ભવ રાખ્ય નિર્માણ

ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકર ઓપન યુનિવર્સિટી

(ગુજરાત સરકાર દ્વારા સ્થાપિત)

પ્રથમ વર્ષ બી.એ - રાજ્યશાસ્ત્ર

પેપર - ૨

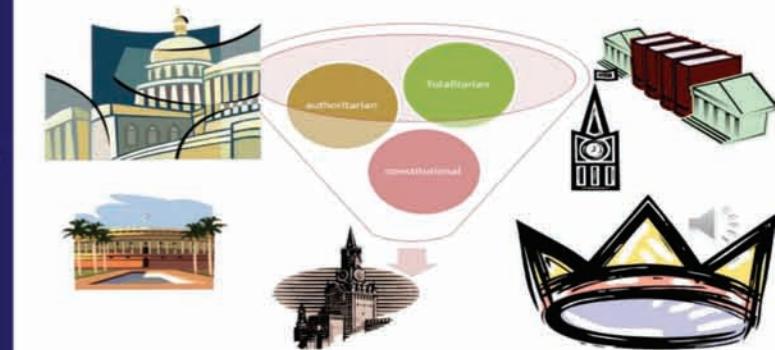
(મુખ્ય તથા ગૌણ)

PSCM 102/ PSCS 102

સરકારી તંત્ર વ્યવસ્થા

Types of government

સંપાદન:

પ્રો. (ડૉ.) અમી ઉપાધ્યાય

નિયામક, સ્કૂલ ઓફ હુમેનિટીज એન્ડ સોશિયલ સાયન્સીઝ, ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકર ઓપન યુનિવર્સિટી, અમદાવાદ.

ડૉ. દીપિબા કે. ગોહિલ

આસિસ્ટન્ટ પ્રોફેસર અને રાજ્યશાસ્ત્ર વિભાગાધ્યક્ષ, સ્કૂલ ઓફ હુમેનિટીજ એન્ડ સોશિયલ સાયન્સીઝ, ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકર ઓપન યુનિવર્સિટી, અમદાવાદ.

વિષય સમિતિ:

ડૉ. દીપિબા કે. ગોહિલ

આસિસ્ટન્ટ પ્રોફેસર અને રાજ્યશાસ્ત્ર વિભાગાધ્યક્ષ, સ્કૂલ ઓફ હુમેનિટીજ એન્ડ સોશિયલ સાયન્સીઝ, ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકર ઓપન યુનિવર્સિટી, અમદાવાદ.

ડૉ. ડી.ડી.ઝાલા

નિવૃત્ત અધ્યક્ષ, રાજ્યશાસ્ત્ર વિભાગ, શામળાસ આટ્ર્સ કોલેજ, એમ. કે. બી. યુનિવર્સિટી, ભાવનગર.

ડૉ. પુષ્પાબહેન મોતિયાની

નિવૃત્ત ડીન અને અધ્યક્ષ, શાંતિ સંશોધન કેન્દ્ર, ગુજરાત વિદ્યાપીઠ, અમદાવાદ.

વિષય સલાહકાર સમિતિ (PAC):

ડૉ. દીપિબા કે. ગોહિલ

આસિસ્ટન્ટ પ્રોફેસર અને રાજ્યશાસ્ત્ર વિભાગાધ્યક્ષ, સ્કૂલ ઓફ હુમેનિટીજ એન્ડ સોશિયલ સાયન્સીઝ, ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકર ઓપન યુનિવર્સિટી, અમદાવાદ.

ડૉ. ડી.ડી.ઝાલા

નિવૃત્ત અધ્યક્ષ, રાજ્યશાસ્ત્ર વિભાગ, શામળાસ આટ્ર્સ કોલેજ, એમ. કે. બી. યુનિવર્સિટી, ભાવનગર.

પ્રો. (ડૉ.) પ્રિયવદન એમ. પટેલ

નિવૃત્ત પ્રોફેસર અને અધ્યક્ષ, રાજ્યશાસ્ત્ર વિભાગ, એમ. એસ. યુનિવર્સિટી, વડોદરા.

ડૉ. ગજેન્ડ્રસિંહ પી. જીડેજા

એસોસિએટ પ્રોફેસર અને અધ્યક્ષ, રાજ્યશાસ્ત્ર વિભાગ, શામળાસ આટ્ર્સ કોલેજ, એમ.કે. બી. યુનિવર્સિટી, ભાવનગર.

ડૉ. હેમાબહેન જીકાદરા

એસોસિએટ પ્રોફેસર, રાજ્યશાસ્ત્ર, ગુજરાત આટ્ર્સ એન્ડ સાયન્સ કોલેજ, ગુજરાત યુનિવર્સિટી, અમદાવાદ.

પરામર્શન (વિષય):

પ્રો. (ડૉ.) પ્રિયવદન એમ. પટેલ

નિવૃત્ત પ્રોફેસર અને અધ્યક્ષ, રાજ્યશાસ્ત્ર વિભાગ, એમ. એસ. યુનિવર્સિટી, વડોદરા.

લેખન:

ડૉ. દીપિબા કે. ગોહિલ

આસિસ્ટન્ટ પ્રોફેસર અને રાજ્યશાસ્ત્ર વિભાગાધ્યક્ષ, સ્કૂલ ઓફ હુમેનિટીજ એન્ડ સોશિયલ સાયન્સીઝ, ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકર ઓપન યુનિવર્સિટી, અમદાવાદ.

પરામર્શન (ભાષા):

ઉર્વિકા એસ. પટેલ

આસિસ્ટન્ટ પ્રોફેસર, ગુજરાતી વિભાગ, સ્કૂલ ઓફ હુમેનિટીજ એન્ડ સોશિયલ સાયન્સીઝ, ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકર ઓપન યુનિવર્સિટી, અમદાવાદ

પ્રકાશક: ડૉ. ભાવિન ત્રિવેદી, કાર્યકારી કુલસચિવ, ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકર ઓપન યુનિવર્સિટી, અમદાવાદ.

સર્વાધિકાર સુરક્ષિત

આ પાઠ્યપુસ્તક ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકર ઓપન યુનિવર્સિટીના ઉપક્રમે વિદ્યાર્થીલક્ષી સ્વઅધ્યયન હેતુથી; દૂરવર્તી શિક્ષણના ઉદ્દેશને કેન્દ્રમાં રાખી તૈયાર કરવામાં આવેલ છે. જેના સર્વાધિકાર સુરક્ષિત છે. આ અભ્યાસસામગ્રીનો કોઈ પણ સ્વરૂપમાં ઉપયોગ કરતાં પહેલાં ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકર ઓપન યુનિવર્સિટીની લેખિત પરવાનગી લેવાની રહેશે.

ISBN: "978-93-89456-23-3"

પ્રકાશન વર્ષ : 2020

યુનિવર્સિટી ગીત

સ્વાધ્યાય: પરમં તપ:

સ્વાધ્યાય: પરમં તપ:

સ્વાધ્યાય: પરમં તપ:

શિક્ષણ, સંસ્કૃતિ, સદ્ગ્રાવ, દિવ્યબોધનું ધામ
ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકર ઓપન યુનિવર્સિટી નામ;
સૌને સૌની પાંખ મળે, ને સૌને સૌનું આભ,
દશે દિશામાં સ્મિત વહે હો દશે દિશે શુભ-લાભ.

અભણ રહી અજ્ઞાનના શાને, અંધકારને પીવો ?
કહે બુદ્ધ આંબેડકર કહે, તું થા તારો દીવો;
શારદીય અજવાળા પહોંચાં ગુર્જર ગામે ગામ
ધ્રુવ તારકની જેમ જળહળે એકલવ્યની શાન.

સરસ્વતીના મધ્યર તમારે ફળિયે આવી ગહેરે
અંધકારને હડસેલીને ઉજાસના ફૂલ મહેરે;
બંધન નહીં કો સ્થાન સમયના જવું ન ઘરથી દૂર
ઘર આવી મા હરે શારદા દૈન્ય તિમિરના પૂર.

સંસ્કારોની સુગંધ મહેરે, મન મંદિરને ધામે
સુખની ટપાલ પહોંચે સૌને પોતાને સરનામે;
સમાજ કેરે દરિયે હાંકી શિક્ષણ કેરું વહાણ,
આવો કરીયે આપડા સૌ
ભવ રાખ્ય નિર્માણ...
દિવ્ય રાખ્ય નિર્માણ...
ભવ રાખ્ય નિર્માણ

ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકર ઓપન યુનિવર્સિટી

(ગુજરાત સરકાર દ્વારા સ્થાપિત)

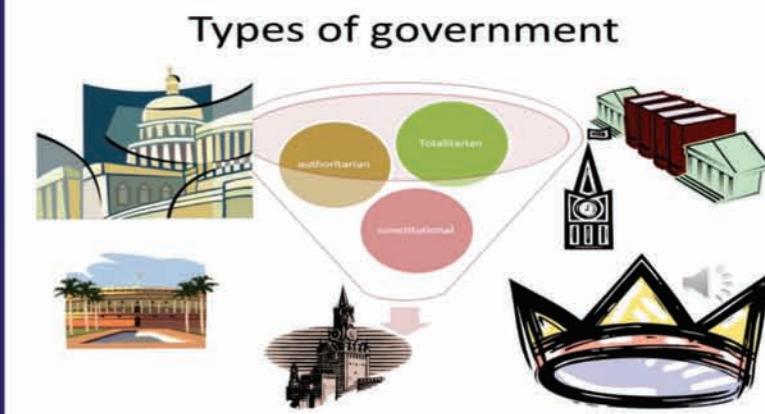
પ્રથમ વર્ષ બી.એ - રાજ્યશાસ્ત્ર

પેપર - ૨

(મુખ્ય તથા ગૌણ)

PSCM 102/ PSCS 102

સરકારી તંત્ર વ્યવસ્થા

સંપાદન:

નિયામક, સ્કૂલ ઓફ હુમેનિટીज એન્ડ સોશિયલ સાયન્સીઝ, ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકર ઓપન યુનિવર્સિટી, અમદાવાદ.

આસિસ્ટન્ટ પ્રોફેસર અને રાજ્યશાસ્ત્ર વિભાગાધ્યક્ષ, સ્કૂલ ઓફ હુમેનિટીજ એન્ડ સોશિયલ સાયન્સીઝ, ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકર ઓપન યુનિવર્સિટી, અમદાવાદ.

વિષય સમિતિ:

આસિસ્ટન્ટ પ્રોફેસર અને રાજ્યશાસ્ત્ર વિભાગાધ્યક્ષ, સ્કૂલ ઓફ હુમેનિટીજ એન્ડ સોશિયલ સાયન્સીઝ, ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકર ઓપન યુનિવર્સિટી, અમદાવાદ.

ડૉ. ડી.ડી.જાલા

નિવૃત્ત અધ્યક્ષ, રાજ્યશાસ્ત્ર વિભાગ, શામળાસ આટ્ર્સ કોલેજ, એમ. કે. બી. યુનિવર્સિટી, ભાવનગર.

ડૉ.પુષ્પાબહેન મોતિયાની

નિવૃત્ત ડીન અને અધ્યક્ષ, શાંતિ સંશોધન કેન્દ્ર, ગુજરાત વિદ્યાપીઠ, અમદાવાદ.

વિષય સલાહકાર સમિતિ (PAC):

આસિસ્ટન્ટ પ્રોફેસર અને રાજ્યશાસ્ત્ર વિભાગાધ્યક્ષ, સ્કૂલ ઓફ હુમેનિટીજ એન્ડ સોશિયલ સાયન્સીઝ, ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકર ઓપન યુનિવર્સિટી, અમદાવાદ.

ડૉ. ડી.ડી.જાલા

નિવૃત્ત અધ્યક્ષ, રાજ્યશાસ્ત્ર વિભાગ, શામળાસ આટ્ર્સ કોલેજ, એમ. કે. બી. યુનિવર્સિટી, ભાવનગર.

પ્રો. (ડૉ.) પ્રિયવદન એમ. પટેલ

નિવૃત્ત પ્રોફેસર અને અધ્યક્ષ, રાજ્યશાસ્ત્ર વિભાગ, એમ. એસ. યુનિવર્સિટી, વડોદરા.

ડૉ.ગજેન્દ્રસિંહ પી. જાડેજા

એસોસિએટ પ્રોફેસર અને અધ્યક્ષ, રાજ્યશાસ્ત્ર વિભાગ, શામળાસ આટ્ર્સ કોલેજ, એમ.કે. બી. યુનિવર્સિટી, ભાવનગર.

ડૉ. હેમાબહેન જીકાદરા

એસોસિએટ પ્રોફેસર, રાજ્યશાસ્ત્ર, ગુજરાત આટ્ર્સ એન્ડ સાયન્સ કોલેજ, ગુજરાત યુનિવર્સિટી, અમદાવાદ.

પરામર્શન (વિષય):

ડૉ.ગજેન્દ્રસિંહ પી. જાડેજા

એસોસિએટ પ્રોફેસર અને અધ્યક્ષ, રાજ્યશાસ્ત્ર વિભાગ, શામળાસ આટ્ર્સ કોલેજ, એમ.કે. બી. યુનિવર્સિટી, ભાવનગર.

ડૉ. ડી.ડી.જાલા

નિવૃત્ત અધ્યક્ષ, રાજ્યશાસ્ત્ર વિભાગ, શામળાસ આટ્ર્સ કોલેજ, એમ. કે. બી. યુનિવર્સિટી, ભાવનગર.

પ્રો. (ડૉ.) પ્રિયવદન એમ. પટેલ

નિવૃત્ત પ્રોફેસર અને અધ્યક્ષ, રાજ્યશાસ્ત્ર વિભાગ, એમ. એસ. યુનિવર્સિટી, વડોદરા.

લેખન:

આસિસ્ટન્ટ પ્રોફેસર, રાજ્યશાસ્ત્ર, સ્કૂલ ઓફ હુમેનિટીજ એન્ડ સોશિયલ સાયન્સીઝ, ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકર ઓપન યુનિવર્સિટી, અમદાવાદ.

ડૉ. હેમાબહેન જીકાદરા

એસોસિએટ પ્રોફેસર, રાજ્યશાસ્ત્ર, ગુજરાત આટ્ર્સ એન્ડ સાયન્સ કોલેજ, ગુજરાત યુનિવર્સિટી, અમદાવાદ.

શ્રી મુકેશ એસ.પટેલ

આસિસ્ટન્ટ પ્રોફેસર, રાજ્યશાસ્ત્ર, એમ.એન. કોલેજ, વિસનગર હેમચન્દ્રાચાર્ય ઉત્તર ગુજરાત યુનિવર્સિટી, પાટણ

પરામર્શન (ભાગ):

આસિસ્ટન્ટ પ્રોફેસર, ગુજરાતી, સ્કૂલ ઓફ હ્યુમેનિટીज એન્ડ સોશિયલ સાયન્સીઝ,
ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકર ઓપન યુનિવર્સિટી, અમદાવાદ

આસિસ્ટન્ટ પ્રોફેસર, ગુજરાતી, સ્કૂલ ઓફ હ્યુમેનિટીજ એન્ડ સોશિયલ સાયન્સીઝ,
ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકર ઓપન યુનિવર્સિટી, અમદાવાદ

આસિસ્ટન્ટ પ્રોફેસર, ગુજરાતી, સ્કૂલ ઓફ હ્યુમેનિટીજ એન્ડ સોશિયલ સાયન્સીઝ,
ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકર ઓપન યુનિવર્સિટી, અમદાવાદ

પ્રકાશક: ડૉ. ભાવિન ત્રિવેદી, કાર્યકારી કુલસચિવ, ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકર ઓપન યુનિવર્સિટી, અમદાવાદ.

સર્વાધિકાર સુરક્ષિત

આ પાઠ્યપુસ્તક ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકર ઓપન યુનિવર્સિટીના ઉપક્રમે વિદ્યાર્થીલક્ષી સ્વઅધ્યયન હેતુથી; દૂરવર્તી શિક્ષણના ઉદ્દેશને કેન્દ્રમાં રાખી તૈયાર કરવામાં આવેલ છે. જેના સર્વાધિકાર સુરક્ષિત છે. આ અભ્યાસસામગ્રીનો કોઈ પણ સ્વરૂપમાં ઉપયોગ કરતાં પહેલાં ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકર ઓપન યુનિવર્સિટીની લેખિત પરવાનગી લેવાની રહેશે.

ISBN: "978-93-89456-25-7"

પ્રકાશન વર્ષ : 2020

યુનિવર્સિટી ગીત

સ્વાધ્યાય: પરમં તપ:

સ્વાધ્યાય: પરમં તપ:

સ્વાધ્યાય: પરમં તપ:

શિક્ષણ, સંસ્કૃતિ, સદ્ગ્રાવ, દિવ્યબોધનું ધામ
ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકર ઓપન યુનિવર્સિટી નામ;
સૌને સૌની પાંખ મળે, ને સૌને સૌનું આભ,
દશે દિશામાં સ્મિત વહે હો દશે શુભ-લાભ.

અભણ રહી અજ્ઞાનના શાને, અંધકારને પીવો ?
કહે બુદ્ધ આંબેડકર કહે, તું થા તારો દીવો;
શારદીય અજ્વાળા પહોંચાં ગુજર ગામે ગામ
ધ્રુવ તારકની જેમ જળહળે એકલવ્યની શાન.

સરસ્વતીના મધ્યર તમારે ફળિયે આવી ગહેરે
અંધકારને હડસેલીને ઉજાસના ફૂલ મહેરે;
બંધન નહીં કો સ્થાન સમયના જવું ન ઘરથી દૂર
ઘર આવી મા હરે શારદા દેન્ય તિમિરના પૂર.

સંસ્કારોની સુગંધ મહેરે, મન મંદિરને ધામે
સુખની ટપાલ પહોંચે સૌને પોતાને સરનામે;
સમાજ કેરે દરિયે હાંકી શિક્ષણ કેરું વહાણ,
આવો કરીયે આપડા સૌ
ભવ રાખ્ય નિર્માણ...
દિવ્ય રાખ્ય નિર્માણ...
ભવ રાખ્ય નિર્માણ

ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકર ઓપન યુનિવર્સિટી

(ગુજરાત સરકાર દ્વારા સ્થાપિત)

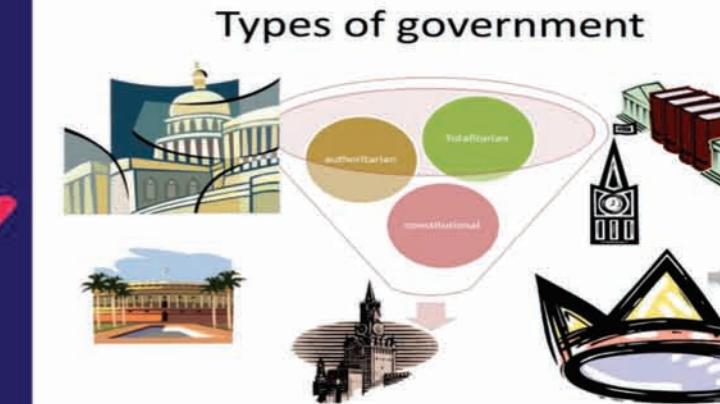
પ્રથમ વર્ષ બી.એ - રાજ્યશાસ્ત્ર

પેપર - ૨

(મુખ્ય તથા ગૌણ)

PSCM 102/ PSCS 102

સરકારી તંત્ર વ્યવસ્થા

સંપાદન:

નિયામક, સ્કૂલ ઓફ હુમેનિટીઝ એન્ડ સોશિયલ સાયન્સીઝ, ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકર ઓપન યુનિવર્સિટી, અમદાવાદ.

આસિસ્ટન્ટ પ્રોફેસર અને રાજ્યશાસ્ત્ર વિભાગાધ્યક્ષ, સ્કૂલ ઓફ હુમેનિટીઝ એન્ડ સોશિયલ સાયન્સીઝ, ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકર ઓપન યુનિવર્સિટી, અમદાવાદ.

વિષય સમિતિ:

ડૉ. ડી.ડી.જાલા

ડૉ. પુષ્પાબહેન મોતિયાની

વિષય સલાહકાર સમિતિ (PAC):

ડૉ. ડી.ડી.જાલા

પ્રો. (ડૉ.) પ્રિયવદન એમ. પટેલ

ડૉ. ગજેન્નરસિંહ પી. જાટેજા

ડૉ. હેમાબહેન છકાદરા

આસિસ્ટન્ટ પ્રોફેસર અને રાજ્યશાસ્ત્ર વિભાગાધ્યક્ષ, સ્કૂલ ઓફ હુમેનિટીઝ એન્ડ સોશિયલ સાયન્સીઝ, ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકર ઓપન યુનિવર્સિટી, અમદાવાદ.

નિવૃત્ત અધ્યક્ષ, રાજ્યશાસ્ત્ર વિભાગ, શામળાસ આટ્ર્સ કોલેજ, એમ. કે. બી. યુનિવર્સિટી, ભાવનગર.

નિવૃત્ત ડીન અને અધ્યક્ષ, શાંતિ સંશોધન કેન્દ્ર, ગુજરાત વિદ્યાપીઠ, અમદાવાદ.

આસિસ્ટન્ટ પ્રોફેસર અને રાજ્યશાસ્ત્ર વિભાગાધ્યક્ષ, સ્કૂલ ઓફ હુમેનિટીઝ એન્ડ સોશિયલ સાયન્સીઝ, ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકર ઓપન યુનિવર્સિટી, અમદાવાદ.

નિવૃત્ત અધ્યક્ષ, રાજ્યશાસ્ત્ર વિભાગ, શામળાસ આટ્ર્સ કોલેજ, એમ. કે. બી. યુનિવર્સિટી, ભાવનગર.

નિવૃત્ત પ્રોફેસર અને અધ્યક્ષ, રાજ્યશાસ્ત્ર વિભાગ, એમ. એસ. યુનિવર્સિટી, વડોદરા.

એસોસિએટ પ્રોફેસર અને અધ્યક્ષ, રાજ્યશાસ્ત્ર વિભાગ, શામળાસ આટ્ર્સ કોલેજ, એમ.કે. બી. યુનિવર્સિટી, ભાવનગર.

એસોસિએટ પ્રોફેસર, રાજ્યશાસ્ત્ર, ગુજરાત આટ્ર્સ એન્ડ સાયન્સ કોલેજ, ગુજરાત યુનિવર્સિટી, અમદાવાદ.

પરામર્શન (વિષય):

પ્રો. (ડૉ.) અમિત ધોળકિયા

ડૉ. પુષ્પાબહેન મોતિયાની

લેખન:

ડૉ. દીમિબા કે. ગોહિલ

શ્રીમતી રંજનબાળા ગોહિલ

આસિસ્ટન્ટ પ્રોફેસર અને રાજ્યશાસ્ત્ર વિભાગાધ્યક્ષ, સ્કૂલ ઓફ હુમેનિટીઝ એન્ડ સોશિયલ સાયન્સીઝ, ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકર ઓપન યુનિવર્સિટી, અમદાવાદ.

રાજ્યશાસ્ત્ર વિભાગાધ્યક્ષ અને કાર્યકારી પ્રિન્સીપાલ, શ્રીમતી ગાંધી મહિલા આટ્ર્સ એન્ડ કોમર્સ કોલેજ, ભાવનગર

પરામર્શન (માધ્યમ):

ડૉ. દીપક ભાનુશંકર ભહે

આસિસ્ટન્ટ પ્રોફેસર, ગુજરાતી વિભાગ, સરસપુર આટ્ર્સ એન્ડ કોમર્સ કોલેજ, અમદાવાદ.

પ્રકાશક: ડૉ. ભાવિન ત્રિવેદી, કાર્યકારી કુલસચિવ, ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકર ઓપન યુનિવર્સિટી, અમદાવાદ.

સર્વાધિકાર સુરક્ષિત

આ પાઠ્યપુસ્તક ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકર ઓપન યુનિવર્સિટીના ઉપક્રમે વિદ્યાર્થીલક્ષી સ્વઅધ્યયન હેતુથી; દૂરવર્તી શિક્ષણના ઉદ્દેશને કેન્દ્રમાં રાખી તૈયાર કરવામાં આવેલ છે. જેના સર્વાધિકાર સુરક્ષિત છે. આ અભ્યાસસામગ્રીનો કોઈ પણ સ્વરૂપમાં ઉપયોગ કરતાં પહેલાં ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકર ઓપન યુનિવર્સિટીની લેખિત પરવાનગી લેવાની રહેશે.

ISBN: "978-93-89456-26-4"

પ્રકાશન વર્ષ: 2020

યુનિવર્સિટી ગીત

સ્વાધ્યાય: પરમં તપ:

સ્વાધ્યાય: પરમં તપ:

સ્વાધ્યાય: પરમં તપ:

શિક્ષણ, સંસ્કૃતિ, સદ્ગ્રાવ, દિવ્યબોધનું ધામ
ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકર ઓપન યુનિવર્સિટી નામ;
સૌને સૌની પાંખ મળે, ને સૌને સૌનું આભ,
દશે દિશામાં સ્મિત વહે હો દશે શુભ-લાભ.

અભણ રહી અજ્ઞાનના શાને, અંધકારને પીવો ?
કહે બુદ્ધ આંબેડકર કહે, તું થા તારો દીવો;
શારદીય અજ્વાળા પહોંચાં ગુજર ગામે ગામ
ધ્રુવ તારકની જેમ જળહળે એકલવ્યની શાન.

સરસ્વતીના મધ્યર તમારે ફળિયે આવી ગહેરે
અંધકારને હડસેલીને ઉજાસના ફૂલ મહેરે;
બંધન નહીં કો સ્થાન સમયના જવું ન ઘરથી દૂર
ઘર આવી મા હરે શારદા દેન્ય તિમિરના પૂર.

સંસ્કારોની સુગંધ મહેરે, મન મંદિરને ધામે
સુખની ટપાલ પહોંચે સૌને પોતાને સરનામે;
સમાજ કેરે દરિયે હાંકી શિક્ષણ કેરું વહાણ,
આવો કરીયે આપડા સૌ
ભવ રાખ્ય નિર્માણ...
દિવ્ય રાખ્ય નિર્માણ...
ભવ રાખ્ય નિર્માણ

ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકર ઓપન યુનિવર્સિટી

(ગુજરાત સરકાર દ્વારા સ્થાપિત)

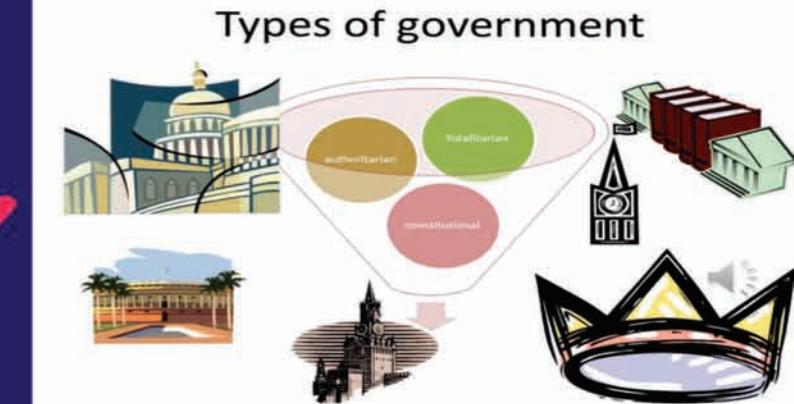
પ્રથમ વર્ષ બી.એ - રાજ્યશાસ્ત્ર

પેપર - ૨

(મુખ્ય તથા ગૌણ)

PSCM 102/ PSCS 102

સરકારી તંત્ર વ્યવસ્થા

સંપાદન:

નિયામક, સ્કૂલ ઓફ હુમેનિટીઝ એન્ડ સોશિયલ સાયન્સીઝ, ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકર ઓપન યુનિવર્સિટી, અમદાવાદ.

આસિસ્ટન્ટ પ્રોફેસર અને રાજ્યશાસ્ત્ર વિભાગાધ્યક્ષ, સ્કૂલ ઓફ હુમેનિટીઝ એન્ડ સોશિયલ સાયન્સીઝ, ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકર ઓપન યુનિવર્સિટી, અમદાવાદ.

વિષય સમિતિ:

આસિસ્ટન્ટ પ્રોફેસર અને રાજ્યશાસ્ત્ર વિભાગાધ્યક્ષ, સ્કૂલ ઓફ હુમેનિટીઝ એન્ડ સોશિયલ સાયન્સીઝ, ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકર ઓપન યુનિવર્સિટી, અમદાવાદ.

ડૉ. ડી.ડી.ઝાલા

નિવૃત્ત અધ્યક્ષ, રાજ્યશાસ્ત્ર વિભાગ, શામળાસ આટ્ર્સ કોલેજ, એમ. કે. બી. યુનિવર્સિટી, ભાવનગર.

ડૉ.પુષ્પાબહેન મોતિયાની

નિવૃત્ત ડીન અને અધ્યક્ષ, શાંતિ સંશોધન કેન્દ્ર, ગુજરાત વિદ્યાપીઠ, અમદાવાદ.

વિષય સલાહકાર સમિતિ (PAC):

આસિસ્ટન્ટ પ્રોફેસર અને રાજ્યશાસ્ત્ર વિભાગાધ્યક્ષ, સ્કૂલ ઓફ હુમેનિટીઝ એન્ડ સોશિયલ સાયન્સીઝ, ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકર ઓપન યુનિવર્સિટી, અમદાવાદ.

ડૉ. ડી.ડી.ઝાલા

નિવૃત્ત અધ્યક્ષ, રાજ્યશાસ્ત્ર વિભાગ, શામળાસ આટ્ર્સ કોલેજ, એમ. કે. બી. યુનિવર્સિટી, ભાવનગર.

પ્રો. (ડૉ.) પ્રિયવદન એમ. પટેલ

નિવૃત્ત પ્રોફેસર અને અધ્યક્ષ, રાજ્યશાસ્ત્ર વિભાગ, એમ. એસ. યુનિવર્સિટી, વડોદરા.

ડૉ.ગજેન્ડ્રસિંહ પી. જીટેજા

એસોસિએટ પ્રોફેસર અને અધ્યક્ષ, રાજ્યશાસ્ત્ર વિભાગ, શામળાસ આટ્ર્સ કોલેજ, એમ.કે. બી. યુનિવર્સિટી, ભાવનગર.

ડૉ. હેમાબહેન જીકાદરા

એસોસિએટ પ્રોફેસર, રાજ્યશાસ્ત્ર, ગુજરાત આટ્ર્સ એન્ડ સાયન્સ કોલેજ, ગુજરાત યુનિવર્સિટી, અમદાવાદ.

પરામર્શન (વિષય):

ડૉ. ડી.ડી.ઝાલા

નિવૃત્ત અધ્યક્ષ, રાજ્યશાસ્ત્ર વિભાગ, શામળાસ આટ્ર્સ કોલેજ, એમ. કે. બી. યુનિવર્સિટી, ભાવનગર.

ડૉ.પુષ્પાબહેન મોતિયાની

નિવૃત્ત ડીન અને અધ્યક્ષ, શાંતિ સંશોધન કેન્દ્ર, ગુજરાત વિદ્યાપીઠ, અમદાવાદ.

લેખન:

ડૉ.ગજેન્ડ્રસિંહ પી. જીટેજા

એસોસિએટ પ્રોફેસર અને અધ્યક્ષ, રાજ્યશાસ્ત્ર વિભાગ, શામળાસ આટ્ર્સ કોલેજ, એમ.કે. બી. યુનિવર્સિટી, ભાવનગર.

આસિસ્ટન્ટ પ્રોફેસર અને રાજ્યશાસ્ત્ર વિભાગાધ્યક્ષ, સ્કૂલ ઓફ હુમેનિટીઝ એન્ડ સોશિયલ સાયન્સીઝ, ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકર ઓપન યુનિવર્સિટી, અમદાવાદ.

પરામર્શન (ભાષા):

આસિસ્ટન્ટ પ્રોફેસર, ગુજરાતી, સ્કૂલ ઓફ હુમેનિટીઝ એન્ડ સોશિયલ સાયન્સીઝ, ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકર ઓપન યુનિવર્સિટી, અમદાવાદ

આસિસ્ટન્ટ પ્રોફેસર, ગુજરાતી, સ્કૂલ ઓફ હુમેનિટીઝ એન્ડ સોશિયલ સાયન્સીઝ, ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકર ઓપન યુનિવર્સિટી, અમદાવાદ

ગુજરાતી વિભાગાધ્યક્ષ, સ્કૂલ ઓફ હુમેનિટીઝ એન્ડ સોશિયલ સાયન્સીઝ, ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકર ઓપન યુનિવર્સિટી, અમદાવાદ

સર્વાધિકાર સુરક્ષિત

આ પાઠ્યપુસ્તક ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકર ઓપન યુનિવર્સિટીના ઉપકમે વિદ્યાર્થીલક્ષી સ્વઅધ્યયન હેતુથી; દૂરવર્તી શિક્ષણના ઉદ્દેશને કેન્દ્રમાં રાખી તૈયાર કરવામાં આવેલ છે. જેના સર્વાધિકાર સુરક્ષિત છે. આ અભ્યાસસામગ્રીનો કોઈ પણ સ્વરૂપમાં ઉપયોગ કરતાં પહેલાં ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકર ઓપન યુનિવર્સિટીની લેખિત પરવાનગી લેવાની રહેશે.

ISBN: "978-93-89456-27-1"

પ્રકાશન વર્ષ : 2020

યુનિવર્સિટી ગીત

સ્વાધ્યાય: પરમં તપ:

સ્વાધ્યાય: પરમં તપ:

સ્વાધ્યાય: પરમં તપ:

શિક્ષણ, સંસ્કૃતિ, સદ્ગ્રાવ, દિવ્યબોધનું ધામ
ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકર ઓપન યુનિવર્સિટી નામ;
સૌને સૌની પાંખ મળે, ને સૌને સૌનું આભ,
દશે દિશામાં સ્મિત વહે હો દશે દિશે શુભ-લાભ.

અભણ રહી અજ્ઞાનના શાને, અંધકારને પીવો ?
કહે બુદ્ધ આંબેડકર કહે, તું થા તારો દીવો;
શારદીય અજ્વાળા પહોંચાં ગુજર ગામે ગામ
ધ્રુવ તારકની જેમ જળહળે એકલવ્યની શાન.

સરસ્વતીના મધ્યર તમારે ફળિયે આવી ગહેરે
અંધકારને હડસેલીને ઉજાસના ફૂલ મહેરે;
બંધન નહીં કો સ્થાન સમયના જવું ન ઘરથી દૂર
ઘર આવી મા હરે શારદા દેન્ય તિમિરના પૂર.

સંસ્કારોની સુગંધ મહેરે, મન મંદિરને ધામે
સુખની ટપાલ પહોંચે સૌને પોતાને સરનામે;
સમાજ કેરે દરિયે હાંકી શિક્ષણ કેરું વહાણ,
આવો કરીયે આપડા સૌ
ભવ રાખ્ય નિર્માણ...
દિવ્ય રાખ્ય નિર્માણ...
ભવ રાખ્ય નિર્માણ

ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકર ઓપન યુનિવર્સિટી

(ગુજરાત સરકાર દ્વારા સ્થાપિત)

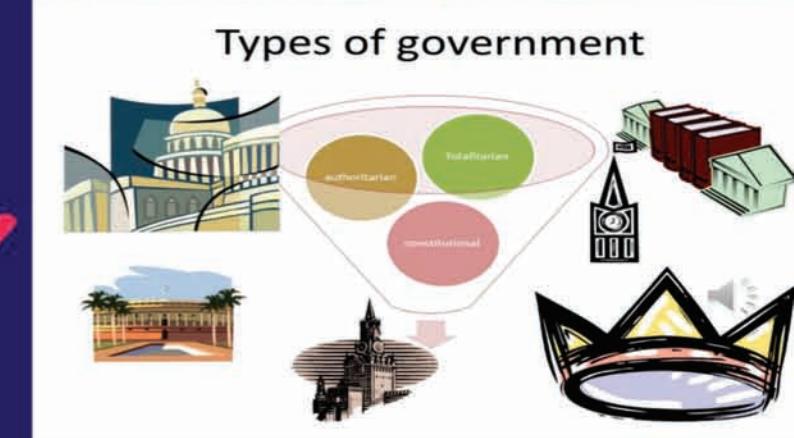
પ્રથમ વર્ષ બી.એ - રાજ્યશાસ્ત્ર

પેપર - ૨

(મુખ્ય તથા ગૌણ)

PSCM 102/ PSCS 102

સરકારી તંત્ર વ્યવસ્થા

સંપાદન:

નિયામક, સ્કૂલ ઓફ હુમેનિટીઝ એન્ડ સોશિયલ સાયન્સીઝ, ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકર ઓપન યુનિવર્સિટી, અમદાવાદ.

આસિસ્ટન્ટ પ્રોફેસર અને રાજ્યશાસ્ત્ર વિભાગાધ્યક્ષ, સ્કૂલ ઓફ હુમેનિટીઝ એન્ડ સોશિયલ સાયન્સીઝ, ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકર ઓપન યુનિવર્સિટી, અમદાવાદ.

વિષય સમિતિ:

આસિસ્ટન્ટ પ્રોફેસર અને રાજ્યશાસ્ત્ર વિભાગાધ્યક્ષ, સ્કૂલ ઓફ હુમેનિટીઝ એન્ડ સોશિયલ સાયન્સીઝ, ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકર ઓપન યુનિવર્સિટી, અમદાવાદ.

ડૉ. ડી.ડી.જાલા

નિવૃત્ત અધ્યક્ષ, રાજ્યશાસ્ત્ર વિભાગ, શામળાસ આટ્ર્સ કોલેજ, એમ. કે. બી. યુનિવર્સિટી, ભાવનગર.

ડૉ. પુષ્પાબહેન મોતિયાની

નિવૃત્ત ડીન અને અધ્યક્ષ, શાંતિ સંશોધન કેન્દ્ર, ગુજરાત વિદ્યાપીઠ, અમદાવાદ.

વિષય સલાહકાર સમિતિ (PAC):

આસિસ્ટન્ટ પ્રોફેસર અને રાજ્યશાસ્ત્ર વિભાગાધ્યક્ષ, સ્કૂલ ઓફ હુમેનિટીઝ એન્ડ સોશિયલ સાયન્સીઝ, ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકર ઓપન યુનિવર્સિટી, અમદાવાદ.

ડૉ. ડી.ડી.જાલા

નિવૃત્ત અધ્યક્ષ, રાજ્યશાસ્ત્ર વિભાગ, શામળાસ આટ્ર્સ કોલેજ, એમ. કે. બી. યુનિવર્સિટી, ભાવનગર.

પ્રો. (ડૉ.) પ્રિયવદન એમ. પટેલ

નિવૃત્ત પ્રોફેસર અને અધ્યક્ષ, રાજ્યશાસ્ત્ર વિભાગ, એમ. એસ. યુનિવર્સિટી, વડોદરા.

ડૉ. ગજેન્નરસિંહ પી. જાડેજા

એસોસિએટ પ્રોફેસર અને અધ્યક્ષ, રાજ્યશાસ્ત્ર વિભાગ, શામળાસ આટ્ર્સ કોલેજ, એમ.કે. બી. યુનિવર્સિટી, ભાવનગર.

ડૉ. હેમાબહેન જીકાદરા

એસોસિએટ પ્રોફેસર, રાજ્યશાસ્ત્ર, ગુજરાત આટ્ર્સ એન્ડ સાયન્સ કોલેજ, ગુજરાત યુનિવર્સિટી, અમદાવાદ.

પરામર્શન (વિષય):

શ્રીમતી રંજનબાળા ગોહિલ

રાજ્યશાસ્ત્ર વિભાગાધ્યક્ષ અને કાર્યકારી પ્રિન્સીપાલ, શ્રીમતી ગાંધી મહિલા આટ્ર્સ એન્ડ કોમર્સ કોલેજ, ભાવનગર

લેખન:

ડૉ. અશોકકુમાર બી. પુરોહિત

આસિસ્ટન્ટ પ્રોફેસર, રાજ્યશાસ્ત્ર, એમ.એ.પરીખ, ફાઈનાન્સએન્ડઆટ્ર્સ કોલેજ, પાલનપુર, હેમચન્દ્રાચાર્ય ઉત્તર ગુજરાત યુનિવર્સિટી, પાટણ

પરામર્શન (ભાષા):

આસિસ્ટન્ટ પ્રોફેસર, ગુજરાતી વિભાગ, સ્કૂલ ઓફ હુમેનિટીઝ એન્ડ સોશિયલ સાયન્સીઝ, ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકર ઓપન યુનિવર્સિટી, અમદાવાદ

ઇયપુસ્ટક ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકર ઓપન યુનિવર્સિટીના ઉપક્રમે વિદ્યાર્થીલક્ષી સ્વઅધ્યયન હેતુથી; દૂરવર્તી શિક્ષણના ઉદ્દેશને કેન્દ્રમાં રાખી તૈયાર કરવામાં આવેલ છે. જેના સર્વાધિકાર સુરક્ષિત છે. આ અભ્યાસસામગ્રીનો કોઈ પણ સ્વરૂપમાં ઉપયોગ કરતાં પહેલાં ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકર ઓપન યુનિવર્સિટીની લેખિત પરવાનગી લેવાની રહેશે.

ISBN: "978-93-89456-28-8"

પ્રકાશન વર્ષ : 2020

ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકર ઓપન યુનિવર્સિટી (ગુજરાત સરકાર દ્વારા સ્થાપિત)

પ્રથમ વર્ષ બી.એ. - સંસ્કૃત
પેપર - ૧
(ફરજિયાત)
SKTCOM-101
સંસ્કૃત નાટ્ય : પરિચય અને કૃતિ

સંપાદન

નિયામક સ્કૂલ ઓફ યુનિવર્સિટીજ એન્ડ સોશિયલ સાયન્સ્ઝ
ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકર ઓપન યુનિવર્સિટી અમદાવાદ

આસિસ્ટન્ટ પ્રોફેસર સંસ્કૃત
ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકર ઓપન યુનિવર્સિટી અમદાવાદ

આસિસ્ટન્ટ પ્રોફેસર સંસ્કૃત
ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકર ઓપન યુનિવર્સિટી અમદાવાદ

આસિસ્ટન્ટ પ્રોફેસર સંસ્કૃત
ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકર ઓપન યુનિવર્સિટી અમદાવાદ

વિષય સમિતિ :

ડૉ. ગોળિનીએચ. વ્યાસ

એસોસિએટ પ્રોફેસરતથા અધ્યક્ષ, સંસ્કૃત વિભાગ,
ઉમા આર્ટ્સ એન્ડ નાથીબા કોમર્સ મહિલા કોલેજ, ગાંધીનગર

ડૉ. મનસુખ કે. મોહિયા

પ્રોફેસર અને અધ્યક્ષ, સંસ્કૃત વિભાગ,
સોરાષ્ટ્ર યુનિવર્સિટી, ચાંકડીઠી

એસોસિએટ પ્રોફેસર, સંસ્કૃત વિભાગ,
ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકર ઓપન યુનિવર્સિટી, અમદાવાદ.

પરામર્શિન :

ડૉ. ગોળિનીએચ. વ્યાસ

એસોસિએટ પ્રોફેસરતથા અધ્યક્ષ, સંસ્કૃત વિભાગ,
ઉમા આર્ટ્સ એન્ડ નાથીબા કોમર્સ મહિલા કોલેજ, ગાંધીનગર

લેખન :

પ્રા.ડૉ. કાલિન્દી હરિષ્ઠણ પાટક

એસોસિએટ પ્રોફેસર, સંસ્કૃત વિભાગાધ્યક્ષ
સરદાર વલભભાઈ આર્ટ્સ કોલેજ રિલીફ રોડ અમદાવાદ

ISBN :

978-93-89456-47-9

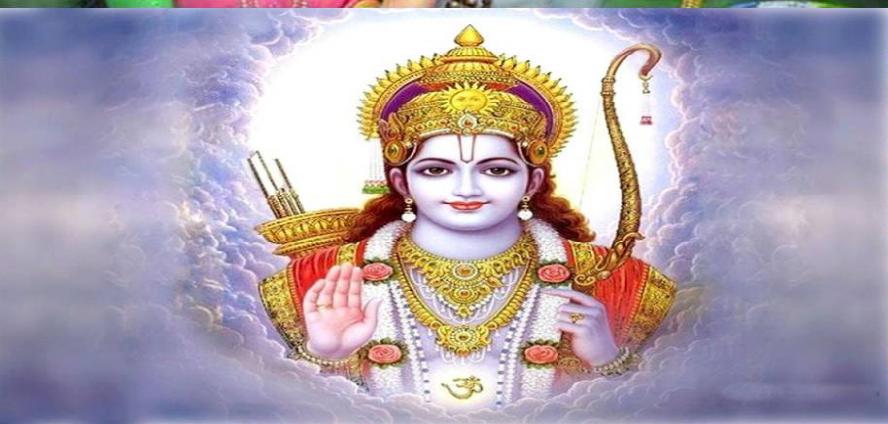
પ્રકાશક: ડૉ. ભાવિન ત્રિવેદી, કાર્યકારી કુલસિયવ, ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકર ઓપન યુનિવર્સિટી, અમદાવાદ.

સર્વાધિકાર સુરક્ષિત

આ પાદ્યપુસ્તક ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકર ઓપન યુનિવર્સિટીના ઉપક્રમે વિદ્યાર્થીઓની સ્વઅધ્યયન હેતુથી; દૂરવર્ત્તી શિક્ષણના ઉદ્દેશને
કેન્દ્રમાં રાખી તૈયાર કરવામાં આવેલ છે. જેના સર્વાધિકાર સુરક્ષિત છે. આ અભ્યાસસામગ્રીનો કોઈપણ સ્વરૂપમાં ઉપયોગ કરતાં પહેલાં
ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકર ઓપન યુનિવર્સિટીની લેખિત પરવાનગી લેવાની રહેશે.

ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકર ઓપન યુનિવર્સિટી (ગુજરાત સરકાર દ્વારા સ્થાપિત)

પ્રથમ વર્ષ બી.એ. - સંસ્કૃત
પેપર - ૧
(ફરજિયાત)
SKTCOM-101
સંસ્કૃત નાટ્ય : પરિચય અને કૃતિ

મહાકવિ ભાસ રચિત કર્ણાભાર અને મધ્યમવ્યાયોગ

સંપાદન

નિયામક સ્કૂલ ઓફ યુનિવર્સિટી એન્ડ સોશિયલ સાયન્સ્ઝ
ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકર ઓપન યુનિવર્સિટી અમદાવાદ

આસિસ્ટન્ટ પ્રોફેસર સંસ્કૃત
ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકર ઓપન યુનિવર્સિટી અમદાવાદ

આસિસ્ટન્ટ પ્રોફેસર સંસ્કૃત
ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકર ઓપન યુનિવર્સિટી અમદાવાદ

આસિસ્ટન્ટ પ્રોફેસર સંસ્કૃત
ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકર ઓપન યુનિવર્સિટી અમદાવાદ

વિષય સમિતિ :

ડૉ. ગોળિનીએચ. વ્યાસ.

એસોસિએટ પ્રોફેસરતથા અધ્યક્ષ, સંસ્કૃત વિભાગ,
ઉમા આર્ટ્સ એન્ડ નાથીબા કોર્સ મહિલા કોલેજ, ગાંધીનગર

ડૉ. મનસુખ કે. મોલિયા

પ્રોફેસર અને અધ્યક્ષ, સંસ્કૃત વિભાગ,
સૌરાષ્ટ્ર યુનિવર્સિટી, રાજકોટ

એસોસિએટ પ્રોફેસર, સંસ્કૃત વિભાગ,
ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકર ઓપન યુનિવર્સિટી, અમદાવાદ.

પરામર્શિન :

ડૉ. હરેંદ્ર માધવ

પૂર્વ અધ્યક્ષ, સંસ્કૃત વિભાગ,
શ્રી એચ.કે.આર્ટ્સ કોલેજ અમદાવાદ

લેખન :

ડૉ. રવીન્દ્રકુમાર વી. ખાંડવાલા

એસોસિએટ પ્રોફેસર, સંસ્કૃત વિભાગાધ્યક્ષ,
શ્રી એચ.કે.આર્ટ્સ કોલેજ અમદાવાદ

ISBN :

978-93-89456-48-6

પ્રકાશક: ડૉ. ભાવિન વિવેદી, કાર્યકારી કુલસચિવ, ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકર ઓપન યુનિવર્સિટી, અમદાવાદ.

સર્વાધિકાર સુરક્ષિત

આ પાઠ્યપુસ્તક ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકર ઓપન યુનિવર્સિટીના ઉપક્રમે વિદ્યાર્થીઓની સ્વઅધ્યયન હેતુથી; દૂરવર્તી શિક્ષણના ઉદ્દેશને
કેન્દ્રમાં રાખી તૈયાર કરવામાં આવેલ છે. જેના સર્વાધિકાર સુરક્ષિત છે. આ અભ્યાસસામગ્રીનો કોઈપણ સ્વરૂપમાં ઉપયોગ કરતાં પહેલાં
ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકર ઓપન યુનિવર્સિટીની લેખિત પરવાનગી લેવાની રહેશે.

યુનિવર્સિટી ગીત

સ્વાધ્યાય: પરમં તપ:

સ્વાધ્યાય: પરમં તપ:

સ્વાધ્યાય: પરમં તપ:

શિક્ષણ, સંસ્કૃતિ, સદ્ગ્ભાવ, દિવ્યબોધનું ધામ
ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકર ઓપન યુનિવર્સિટી નામ;
સૌને સૌની પાંખ મળે, ને સૌને સૌનું આભ,
દરે દિશામાં સ્થિત વહે હો દરે દિશે શુલ-લાભ.

અભણ રહી અજ્ઞાનના શાને, અંધકારને પીવો ?
કહે બુદ્ધ આંબેડકર કહે, તું થા તારો દીવો;
શારદીય અજવાળા પહોંચાં ગુજર ગામે ગામ
ધ્રુવ તારકની જેમ જળહળે એકલબ્યની શાન.

સરસ્વતીના મધૂર તમારે ફળિયે આવી ગહેરે
અંધકારને હડસેલીને ઉજાસના ફૂલ મહેરે;
બંધન નહીં કો સ્થાન સમયના જવું ન ઘરથી દૂર
ઘર આવી મા હરે શારદા હૈન્ય તિમિરના પૂર.

સંસ્કારોની સુગંધ મહેરે, મન મંદિરને ધામે
સુખની ટપાલ પહોંચે સૌને પોતાને સરનામે;
સમાજ કેરે દરિયે હાંકી શિક્ષણ કેનું વહાણ,
આવો કરીયે આપણ સૌ
ભવ્ય રાષ્ટ્ર નિર્માણ...
દિવ્ય રાષ્ટ્ર નિર્માણ...
ભવ્ય રાષ્ટ્ર નિર્માણ

○

ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકર ઓપન યુનિવર્સિટી
(ગુજરાત સરકાર દ્વારા સ્થાપિત)

પ્રથમ વર્ષ **B.A - સમાજશાસ્ત્ર**
પેપર-01 સમાજશાસ્ત્ર પરિચય
(મુખ્ય વિષય તથા ગૌણ)
SOCM-101 /SOCS-101

વિષય સમિતિ

આસિસ્ટન્ટ પ્રોફેસર, સમાજશાસ્ત્ર વિભાગ, સ્કૂલ ઓફ હુંમિનિટીઝ એન્ડ સોશયલ સાયન્સીઝ, ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકર ઓપન યુનિવર્સિટી, અમદાવાદ.

પ્રો. (ડૉ.) ચંદ્રિકા રાવલ પ્રોફેસર, સમાજશાસ્ત્ર વિભાગ, સમાજવિદ્યા ભવન, ગુજરાત યુનિવર્સિટી, અમદાવાદ.

પ્રો. (ડૉ.) મહેશ ગામિત પ્રોફેસર, સમાજશાસ્ત્ર અને સમાજ માનવશાસ્ત્ર વિભાગ, ગુજરાત વિદ્યાપીઠ, ઈન્કમટેક ઓફિસ, આશ્રમ રોડ, અમદાવાદ.

લેખન

ડૉ. ડી. એન. મારું આસિસ્ટન્ટ પ્રોફેસર, ગવર્મેન્ટ આર્ટ્સ કોલેજ, તળાજી, ભાવનગર.

ડૉ. રામ ડી. માવડિયા આસિસ્ટન્ટ પ્રોફેસર, ગવર્મેન્ટ આર્ટ્સ કોલેજ, રાણાવાવ, પોરબંદર.

પરામર્શન (વિષય)

પ્રો. (ડૉ.) જે. સી. પટેલ અધ્યક્ષશ્રી, સમાજશાસ્ત્ર વિભાગ, સમાજ ભવન, ગુજરાત યુનિવર્સિટી, નવરંગપુરા, અમદાવાદ.

પ્રો. (ડૉ.) ગૌરાંગ જાની પ્રોફેસર, સમાજશાસ્ત્ર વિભાગ, સમાજ ભવન, ગુજરાત યુનિવર્સિટી, નવરંગપુરા, અમદાવાદ.

પ્રો. (ડૉ.) એચ.એલ.ચાવડા અધ્યક્ષશ્રી, સમાજશાસ્ત્ર વિભાગ, સમાજ ભવન, ગુજરાત યુનિવર્સિટી, નવરંગપુરા, અમદાવાદ.

પરામર્શન (ભાષા)

પ્રોફેસર અને અધ્યક્ષ, ગુજરાતી વિભાગ, સ્કૂલ ઓફ હુંમિનિટીઝ એન્ડ સોશયલ સાયન્સીઝ, ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકર ઓપન યુનિવર્સિટી, અમદાવાદ.

આસિસ્ટન્ટ પ્રોફેસર, ગુજરાતી વિભાગ, સ્કૂલ ઓફ હુંમિનિટીઝ એન્ડ સોશયલ સાયન્સીઝ, ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકર ઓપન યુનિવર્સિટી, અમદાવાદ.

સંપાદન

નિયામક, સ્કૂલ ઓફ હુમેનિટીઝ એન્ડ સોશિયલ સાયન્સીસ,

ડૉ. બાબાસાહેબાંબેડકર ઓપેન યુનિવર્સિટી, અમદાવાદ

આસિસ્ટન્ટ પ્રોફેસર, સમાજશાસ્ત્ર વિભાગ, સ્કૂલ ઓફ હુમેનિટીઝ એન્ડ સોશિયલ સાયન્સીઝ, ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકર ઓપન યુનિવર્સિટી અમદાવાદ.

આસિસ્ટન્ટ પ્રોફેસર, સમાજશાસ્ત્ર વિભાગ, સ્કૂલ ઓફ હુમેનિટીઝ એન્ડ સોશિયલ સાયન્સીઝ, ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકર ઓપન યુનિવર્સિટી અમદાવાદ.

પ્રકાશક

કા. કુલસચિવ, ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકર ઓપેન યુનિવર્સિટી, અમદાવાદ.

ISBN : 978-93-89456-57-8

: સર્વાધિકાર સુરક્ષિત

આ પાઠ્યપુસ્તક ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકર ઓપન યુનિવર્સિટીના ઉપક્રમે વિદ્યાર્થીલક્ષી સ્વઅધ્યયન હેતુથી દૂરવર્તી શિક્ષણના ઉદ્દેશને કેન્દ્રમાં રાખી તૈયાર કરવામાં આવેલ છે. જેના સર્વાધિકાર સુરક્ષિત છે. આ અભ્યાસસામગ્રીનો કોઈ પણ સ્વરૂપમાં ઉપયોગ કરતાં પહેલાં ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકર ઓપન યુનિવર્સિટીની લેખિત પરવાનગી લેવાની રહેશે.

યુનિવર્સિટી ગીત

સ્વાધ્યાય: પરમં તપ:

સ્વાધ્યાય: પરમં તપ:

સ્વાધ્યાય: પરમં તપ:

શિક્ષણ, સંસ્કૃતિ, સદ્ગ્ભાવ, દિવ્યબોધનું ધામ
ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકર ઓપન યુનિવર્સિટી નામ;
સૌને સૌની પાંખ મળે, ને સૌને સૌનું આભ,
દરે દિશામાં સ્થિત વહે હો દરે દિશે શુલ-લાભ.

અભણ રહી અજ્ઞાનના શાને, અંધકારને પીવો ?
કહે બુદ્ધ આંબેડકર કહે, તું થા તારો દીવો;
શારદીય અજવાળા પહોંચાં ગુજર ગામે ગામ
ધ્રુવ તારકની જેમ જળહળે એકલવ્યની શાન.

સરસ્વતીના મધૂર તમારે ફળિયે આવી ગહેરે
અંધકારને હડસેલીને ઉજાસના ફૂલ મહેરે;
બંધન નહીં કો સ્થાન સમયના જવું ન ઘરથી દૂર
ઘર આવી મા હરે શારદા હૈન્ય તિમિરના પૂર.

સંસ્કારોની સુગંધ મહેરે, મન મંદિરને ધામે
સુખની ટપાલ પહોંચે સૌને પોતાને સરનામે;
સમાજ કેરે દરિયે હાંકી શિક્ષણ કેનું વહાણ,
આવો કરીયે આપણ સૌ
ભવ્ય રાષ્ટ્ર નિર્માણ...
દિવ્ય રાષ્ટ્ર નિર્માણ...
ભવ્ય રાષ્ટ્ર નિર્માણ

○

ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકર ઓપન યુનિવર્સિટી
(ગુજરાત સરકાર દ્વારા સ્થાપિત)

પ્રથમ વર્ષ **B.A - સમાજશાસ્ત્ર**
પેપર-01 સમાજશાસ્ત્ર પરિચય
(મુખ્ય વિષય તથા ગૌણ)
SOCM-101 /SOCS-101

સામાજિક કિયા ॥ ધોરણ અનુરૂપતા શિક્ષણ ॥
સામાજિક સ્તરીકરણ ॥ સામાજિક નિયંત્રણ ॥
સામાજિક ધોરણ રાજ્યસંસ્થા ॥ સામાજિક આંતરક્ષિયા ॥
ધર્મસંસ્થા કુટુંબસંસ્થા ॥ ભૂમિકા ॥
સામાજિક ગતિશીલતા ॥ સામાજિક સંસ્થાઓ ॥

સમાજ શાસ્ત્ર

સામાજિક કિયા - આંતરક્ષિયા, સામાજિક નિયંત્રણ **2**

વિષય સમિતિ

	આસિસ્ટન્ટ પ્રોફેસર, સમાજશાસ્ત્ર વિભાગ, સ્કૂલ ઓફ હુંમિનિટીઝ એન્ડ સોશિયલ સાયન્સીઝ, ડૉ બાબાસાહેબ આંબેડકર ઓપન યુનિવર્સિટી, અમદાવાદ.
પ્રો. (ડૉ.) ચંદ્રિકા રાવલ	પ્રોફેસર, સમાજશાસ્ત્ર વિભાગ, સમાજવિદ્યા ભવન, ગુજરાત યુનિવર્સિટી, અમદાવાદ.
પ્રો. (ડૉ.) મહેશ ગામિત	પ્રોફેસર, સમાજશાસ્ત્ર અને સમાજ માનવશાસ્ત્ર વિભાગ, ગુજરાત વિદ્યાપીઠ, ઈન્કમટેક્સ ઓફિસ, આશ્રમ રોડ, અમદાવાદ.

લેખન

ડૉ. નિરુંજ પટેલ	આસિસ્ટન્ટ પ્રોફેસર, એચ કે આર્ટ્સ કોલેજ, અમદાવાદ.
	આસિસ્ટન્ટ પ્રોફેસર, સમાજશાસ્ત્ર વિભાગ, સ્કૂલ ઓફ હુંમિનિટીઝ એન્ડ સોશિયલ સાયન્સીઝ, ડૉ બાબાસાહેબ આંબેડકર ઓપન યુનિવર્સિટી, અમદાવાદ.
ડૉ. ભરત ઘેર	આસિસ્ટન્ટ પ્રોફેસર, સૌરાષ્ટ્ર યુનિવર્સિટી, રાજકોટ.

પરામર્શન (વિષય)

પ્રો. (ડૉ.) એચ.એલ.ચાવડા અધ્યક્ષશ્રી, સમાજશાસ્ત્ર વિભાગ, સમાજ ભવન, ગુજરાત યુનિવર્સિટી, નવરંગપુરા, અમદાવાદ.
પ્રો. (ડૉ.) જે. સી. પટેલ અધ્યક્ષશ્રી, સમાજશાસ્ત્ર વિભાગ, સમાજ ભવન, ગુજરાત યુનિવર્સિટી, નવરંગપુરા, અમદાવાદ.
પ્રો. (ડૉ.) જ્યકર મહેતા પ્રોફેસર, સમાજશાસ્ત્ર વિભાગ, શામળદાસ આટ્ર્સ કોલેજ, ભાવનગર.

પરામર્શન (ભાષા)

	આસિસ્ટન્ટ પ્રોફેસર, ગુજરાતી વિભાગ, સ્કૂલ ઓફ હુંમિનિટીઝ એન્ડ સોશિયલ સાયન્સીઝ, ડૉ બાબાસાહેબ આંબેડકર ઓપન યુનિવર્સિટી, અમદાવાદ.
ડૉ. જીતેન્દ્ર મેકવાન	આસિસ્ટન્ટ પ્રોફેસર, ગુજરાતી વિભાગ, મહેમદાવાદ આર્ટ્સ એન્ડ કોમર્સ કોલેજ, મહેમદાવાદ.

સંપાદન

નિયામક, સ્કૂલ ઓફ હુમેનિટીઝ એન્ડ સોશિયલ સાયન્સીસ,

ડૉ. બાબાસાહેબાંબેડકર ઓપેન યુનિવર્સિટી, અમદાવાદ

આસિસ્ટન્ટ પ્રોફેસર, સમાજશાસ્ત્ર વિભાગ, સ્કૂલ ઓફ હુમેનિટીઝ એન્ડ સોશિયલ સાયન્સીઝ, ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકર ઓપન યુનિવર્સિટી અમદાવાદ.

આસિસ્ટન્ટ પ્રોફેસર, સમાજશાસ્ત્ર વિભાગ, સ્કૂલ ઓફ હુમેનિટીઝ એન્ડ સોશિયલ સાયન્સીઝ, ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકર ઓપન યુનિવર્સિટી, અમદાવાદ.

પ્રકાશક

કા. કુલસચિવ, ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકર ઓપેન યુનિવર્સિટી, અમદાવાદ.

ISBN : 978-93-89456-58-5

: સર્વાધિકાર સુરક્ષિત

આ પાઠ્યપુસ્તક ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકર ઓપન યુનિવર્સિટીના ઉપક્રમે વિદ્યાર્થીલક્ષી સ્વઅધ્યયન હેતુથી દૂરવર્તી શિક્ષણના ઉદ્દેશને કેન્દ્રમાં રાખી તૈયાર કરવામાં આવેલ છે. જેના સર્વાધિકાર સુરક્ષિત છે. આ અભ્યાસસામગ્રીનો કોઈ પણ સ્વરૂપમાં ઉપયોગ કરતાં પહેલાં ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકર ઓપન યુનિવર્સિટીની લેખિત પરવાનગી લેવાની રહેશે.

યુનિવર્સિટી ગીત

સ્વાધ્યાય: પરમં તપ:

સ્વાધ્યાય: પરમં તપ:

સ્વાધ્યાય: પરમં તપ:

શિક્ષણ, સંસ્કૃતિ, સદ્ગ્ભાવ, દિવ્યબોધનું ધામ
ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકર ઓપન યુનિવર્સિટી નામ;
સૌને સૌની પાંખ મળે, ને સૌને સૌનું આભ,
દરે દિશામાં સ્થિત વહે હો દરે દિશે શુલ-લાભ.

અભણ રહી અજ્ઞાનના શાને, અંધકારને પીવો ?
કહે બુદ્ધ આંબેડકર કહે, તું થા તારો દીવો;
શારદીય અજવાળા પહોંચાં ગુજર ગામે ગામ
ધ્રુવ તારકની જેમ જળહળે એકલબ્યની શાન.

સરસ્વતીના મધૂર તમારે ફળિયે આવી ગહેરે
અંધકારને હડસેલીને ઉજાસના ફૂલ મહેરે;
બંધન નહીં કો સ્થાન સમયના જવું ન ઘરથી દૂર
ઘર આવી મા હરે શારદા હૈન્ય તિમિરના પૂર.

સંસ્કારોની સુગંધ મહેરે, મન મંદિરને ધામે
સુખની ટપાલ પહોંચે સૌને પોતાને સરનામે;
સમાજ કેરે દરિયે હાંકી શિક્ષણ કેનું વહાણ,
આવો કરીયે આપણ સૌ
ભવ્ય રાષ્ટ્ર નિર્માણ...
દિવ્ય રાષ્ટ્ર નિર્માણ...
ભવ્ય રાષ્ટ્ર નિર્માણ

○

ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકર ઓપન યુનિવર્સિટી
(ગુજરાત સરકાર દ્વારા સ્થાપિત)

પ્રથમ વર્ષ **B.A - સમાજશાસ્ત્ર**
પેપર-01 સમાજશાસ્ત્ર પરિચય
(મુખ્ય વિષય તથા ગૌણ)
SOCM-101 /SOCS-101

સામાજિક કુદ્દા
ધોરણ અનુરૂપતા શિક્ષણ
સામાજિક સ્તરીકરણ
સામાજિક નિયંત્રણ
સામાજિક ધોરણ રાજ્યસંસ્થા
સમાજ શાસ્ત્ર
સામાજિક આંતરક્ષિયા
ધર્મસંસ્થા ભૂમિકા
કુટુંબસંસ્થા
સામાજિક ગતિશીલતા
સામાજિક સંસ્થાઓ

વિષય સમિતિ

	આસિસ્ટન્ટ પ્રોફેસર સમાજશાસ્ત્ર વિભાગ, સ્કૂલ ઓફ હુંમિનીઝ એન્ડ સોશયલ સાયન્સીઝ, ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકર ઓપન યુનિવર્સિટી અમદાવાદ.
પ્રો. (ડૉ.) ચંદ્રિકા રાવલ	પ્રોફેસર સમાજશાસ્ત્ર વિભાગ, સમાજવિદ્યા ભવન, ગુજરાત યુનિવર્સિટી, અમદાવાદ.
પ્રો. (ડૉ.) મહેશ ગામિત	પ્રોફેસર સમાજશાસ્ત્ર અને સમાજ માનવશાસ્ત્ર વિભાગ, ગુજરાત વિદ્યાપીઠ, ઇન્કમટેક્ષ ઓફિસ, આશ્રમ રોડ, અમદાવાદ

લેખન

ડૉ. હસમુખ પંચાલ	આસિસ્ટન્ટ પ્રોફેસર, એમ.ડી. ગ્રામસેવા મહાવિદ્યાલય, ગુજરાત વિદ્યાપીઠ, રાંધેજા, ગાંધીનગર
	આસિસ્ટન્ટ પ્રોફેસર સમાજશાસ્ત્ર વિભાગ, સ્કૂલ ઓફ હુંમિનીઝ એન્ડ સોશયલ સાયન્સીઝ, ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકર ઓપન યુનિવર્સિટી, અમદાવાદ.

પરામર્શન (વિષય)

પ્રો. (ડૉ.) એચ.એલ.ચાવડા અધ્યક્ષશ્રી, સમાજશાસ્ત્ર વિભાગ, સમાજ ભવન, ગુજરાત યુનિવર્સિટી, નવરંગપુરા, અમદાવાદ	
પ્રો. (ડૉ.) જે. સી. પટેલ અધ્યક્ષશ્રી, સમાજશાસ્ત્ર વિભાગ, સમાજ ભવન, ગુજરાત યુનિવર્સિટી, નવરંગપુરા, અમદાવાદ	

પરામર્શન (ભાષા)

ડૉ. પૂર્વી ઓળા	આસોસીએટ પ્રોફેસર, ગુજરાતી વિભાગ, સરકારી વિનયન અને વાણિજ્ય કોલેજ, જાદર.
	આસિસ્ટન્ટ પ્રોફેસર, ગુજરાતી વિભાગ, સ્કૂલ ઓફ હુંમિનીઝ એન્ડ સોશયલ સાયન્સીઝ, ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકર ઓપન યુનિવર્સિટી, અમદાવાદ.
ડૉ. જાનેન્દ્ર મેકવાન	આસિસ્ટન્ટ પ્રોફેસર, ગુજરાતી વિભાગ, મહેમદાવાદ આર્ટ્સ એન્ડ કોમર્સ કોલેજ, મહેમદાવાદ
	આસિસ્ટન્ટ પ્રોફેસર, ગુજરાતી વિભાગ, સ્કૂલ ઓફ હુંમિનીઝ એન્ડ સોશયલ સાયન્સીઝ, ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકર ઓપન યુનિવર્સિટી, અમદાવાદ.

સંપાદન

નિયામક, સ્કૂલ ઓફ હુમેનિટીઝ એન્ડ સોશિયલ સાયન્સીસ,

ડૉ. બાબાસાહેબાંબેડકર ઓપેન યુનિવર્સિટી, અમદાવાદ

આસિસ્ટન્ટ પ્રોફેસર, સમાજશાસ્ત્ર વિભાગ, સ્કૂલ ઓફ હુમેનિટીઝ એન્ડ

સોશિયલ સાયન્સીઝ, ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકર ઓપન યુનિવર્સિટી

અમદાવાદ.

સોશિયલ સાયન્સીઝ, ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકર ઓપન યુનિવર્સિટી

અમદાવાદ.

પ્રકાશક

કા. કુલસચિવ, ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકર ઓપેન યુનિવર્સિટી, અમદાવાદ.

ISBN : 978-93-89456-59-2

: સર્વાધિકાર સુરક્ષિત

આ પાઠ્યપુસ્તક ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકર ઓપન યુનિવર્સિટીના ઉપક્રમે વિદ્યાર્થીલક્ષી સ્વઅધ્યયન હેતુથી દૂરવર્તી શિક્ષણના ઉદ્દેશને કેન્દ્રમાં રાખી તૈયાર કરવામાં આવેલ છે. જેના સર્વાધિકાર સુરક્ષિત છે. આ અભ્યાસસામગ્રીનો કોઈ પણ સ્વરૂપમાં ઉપયોગ કરતાં પહેલાં ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકર ઓપન યુનિવર્સિટીની લેખિત પરવાનગી લેવાની રહેશે.

યુનિવર્સિટી ગીત

સ્વાધ્યાય: પરમં તપ:

સ્વાધ્યાય: પરમં તપ:

સ્વાધ્યાય: પરમં તપ:

શિક્ષણ, સંસ્કૃતિ, સદ્ગ્ભાવ, દિવ્યબોધનું ધામ
ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકર ઓપન યુનિવર્સિટી નામ;
સૌને સૌની પાંખ મળે, ને સૌને સૌનું આભ,
દરે દિશામાં સ્થિત વહે હો દરે દિશે શુલ-લાભ.

અભણ રહી અજ્ઞાનના શાને, અંધકારને પીવો ?
કહે બુદ્ધ આંબેડકર કહે, તું થા તારો દીવો;
શારદીય અજવાળા પહોંચાં ગુર્જર ગામે ગામ
ધ્રુવ તારકની જેમ જળહળે એકલવ્યની શાન.

સરસ્વતીના મધૂર તમારે ફળિયે આવી ગહેરે
અંધકારને હડસેલીને ઉજાસના ફૂલ મહેરે;
બંધન નહીં કો સ્થાન સમયના જવું ન ઘરથી દૂર
ઘર આવી મા હરે શારદા હૈન્ય તિમિરના પૂર.

સંસ્કારોની સુગંધ મહેરે, મન મંદિરને ધામે
સુખની ટપાલ પહોંચે સૌને પોતાને સરનામે;
સમાજ કેરે દરિયે હાંકી શિક્ષણ કેનું વહાણ,
આવો કરીયે આપણ સૌ
ભવ્ય રાષ્ટ્ર નિર્માણ...
દિવ્ય રાષ્ટ્ર નિર્માણ...
ભવ્ય રાષ્ટ્ર નિર્માણ

○

ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકર ઓપન યુનિવર્સિટી
(ગુજરાત સરકાર દ્વારા સ્થાપિત)

પ્રથમ વર્ષ **B.A - સમાજશાસ્ત્ર**
પેપર-01 સમાજશાસ્ત્ર પરિચય
(મુખ્ય વિષય તથા ગૌણ)
SOCM-101 /SOCS-101

સામાજિક કુદ્દું
સામાજિક ધોરણ અનુરૂપતા શિક્ષણ
સામાજિક સ્તરીકરણ
સામાજિક નિયંત્રણ
સામાજિક ધોરણ રાજ્યસંસ્થા
સામાજિક આંતરક્ષિયા
ધર્મસંસ્થા કુટુંબસંસ્થા ભૂમિકા
સામાજિક ગતિશીલતા
સામાજિક સંસ્થાઓ

દરજ્જો, ભૂમિકા, સામાજિક સંસ્થાઓ

વિષય સમિતિ

	આસિસ્ટન્ટપ્રોફેસર સમાજશાસ્ત્ર વિભાગ, સ્કૂલ ઓફ હુંમિનિટીઝ એન્ડ સોશયલ સાયન્સીઝ, ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકર ઓપન યુનિવર્સિટી અમદાવાદ.
પ્રો. (ડૉ.) ચંદ્રિકા રાવલ	પ્રોફેસર સમાજશાસ્ત્ર વિભાગ, સમાજવિદ્યા ભવન, ગુજરાત યુનિવર્સિટી, અમદાવાદ
પ્રો. (ડૉ.) મહેશ ગામિત	પ્રોફેસર સમાજશાસ્ત્ર અને સમાજ માનવશાસ્ત્ર વિભાગ, ગુજરાત વિદ્યાપીઠ, ઈન્કમટેક્સ ઓફિસ, આશ્રમ રોડ, અમદાવાદ

લેખન

ડૉ. રાકેશ ભેડી	આસિસ્ટન્ટપ્રોફેસર, સમાજશાસ્ત્ર વિભાગ, સૌરાષ્ટ્ર યુનિવર્સિટી, રાજકોટ.
ડૉ. નિતીન રેટીયા	આસિસ્ટન્ટ પ્રોફેસર, શ્રી કાલજીભાઈ આર. કટારા આર્ટ્સ કોલેજ, શામળજ, ભિલોડા, અરવલ્લી.
ડૉ. સુભાસ પાંડ્ર	આસિસ્ટન્ટપ્રોફેસર, ગુજરાત વિદ્યાપીઠ, ઈન્કમટેક્સ ઓફિસ, આશ્રમ રોડ, અમદાવાદ.

પરામર્શન (વિષય)

પ્રો. (ડૉ.) જે. સી. પટેલ	અધ્યક્ષશ્રી, સમાજશાસ્ત્ર વિભાગ, સમાજ ભવન, ગુજરાત યુનિવર્સિટી, નવરંગપુરા, અમદાવાદ.
પ્રો. (ડૉ.) ગૌરાંગ જાની	પ્રોફેસર, સમાજશાસ્ત્ર વિભાગ, સમાજ ભવન, ગુજરાત યુનિવર્સિટી, નવરંગપુરા, અમદાવાદ.
પ્રો. (ડૉ.) એચ.એલ.ચાવડા	અધ્યક્ષશ્રી, સમાજશાસ્ત્ર વિભાગ, સમાજ ભવન, ગુજરાત યુનિવર્સિટી, નવરંગપુરા, અમદાવાદ.

પરામર્શન (ભાષા)

ડૉ. પૂર્વી ઓજા	આસોસીએટપ્રોફેસર, ગુજરાતી વિભાગ, સરકારી વિનયન અને વાણિજ્ય કોલેજ, જાદર.
	આસિસ્ટન્ટપ્રોફેસર, ગુજરાતી વિભાગ, સ્કૂલ ઓફ હુંમિનિટીઝ એન્ડ સોશયલ સાયન્સીઝ, ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકર ઓપન યુનિવર્સિટી, અમદાવાદ.
	આસિસ્ટન્ટપ્રોફેસર ગુજરાતી વિભાગ, સ્કૂલ ઓફ હુંમિનિટીઝ એન્ડ સોશયલ સાયન્સીઝ, ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકર ઓપન યુનિવર્સિટી, અમદાવાદ.

સંપાદન

નિયામક, સ્કૂલ ઓફ હુમેનિટીઝ એન્ડ સોશિયલ સાયન્સીઝ,
ડૉ. બાબાસાહેબાંબેડકર ઓપેન યુનિવર્સિટી, અમદાવાદ

આસિસ્ટન્ટ પ્રોફેસર, સમાજશાસ્ત્ર વિભાગ, સ્કૂલ ઓફ હુમેનિટીઝ એન્ડ
સોશિયલ સાયન્સીઝ, ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકર ઓપન યુનિવર્સિટી
અમદાવાદ.

આસિસ્ટન્ટ પ્રોફેસર, સમાજશાસ્ત્ર વિભાગ, સ્કૂલ ઓફ હુમેનિટીઝ
એન્ડ સોશિયલ સાયન્સીઝ, ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકર ઓપન યુનિવર્સિટી
અમદાવાદ.

પ્રકાશક

ડૉ. ભાવિન ત્રિવેદી

કા. કુલસચિવ, ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકર ઓપેન યુનિવર્સિટી, અમદાવાદ.

ISBN : 978-93-89456-60-8

: સર્વાધિકાર સુરક્ષિત

આ પા�્યપુસ્તક ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકર ઓપન યુનિવર્સિટીના ઉપક્રમે વિદ્યાર્થીલક્ષી સ્વઅધ્યયન હેતુથી
દૂરવર્તી શિક્ષણના ઉદ્દેશને કેન્દ્રમાં રાખી તૈયાર કરવામાં આવેલ છે. જેના સર્વાધિકાર સુરક્ષિત છે. આ
અભ્યાસસામગ્રીનો કોઈ પણ સ્વરૂપમાં ઉપયોગ કરતાં પહેલાં ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકર ઓપન યુનિવર્સિટીની
લેખિત પરવાનગી લેવાની રહેશે.

: રૂપરેખા :

- 1.1 પ્રસ્તાવના
- 1.2 ઉદ્દેશો
- 1.3 સમીક્ષાનો અર્થ અને સંકલ્પના
- 1.4 વિશાળ જરૂરિયાતવાળા બાળકો પરત્વેના વ્યવહારમાં આવેલ પરીવર્તન
  - અ. ખાસ (અલગ) શિક્ષણ
  - બ. સંકલિત શિક્ષણ
  - ક. સમીક્ષાનો / સમાવેશી શિક્ષણ
- 1.5 વર્ગભંડમાં વિવિધતાઃ
  - અધ્યયન પદ્ધતિ
  - ભાષાકીય
  - સામાજિક - સાંસ્કૃતિક અનેકતા
- 1.6 સમીક્ષાના સિદ્ધાંતો
  - પ્રવેશ
  - સમતા / સમાનતા
  - સુસંગતતા
  - ભાગીદારી
  - શક્તિકરણ / અધિકારીતતા
- 1.7 સમીક્ષાના અંતરાયો
  - વલણાત્મક
  - ભૌતિક
  - સૂચનાત્મક / અધ્યયનાત્મક
- 1.8 સારાંશ

1.1 પ્રસ્તાવના :

સર્વ શિક્ષા અભિયાનનો મુખ્ય ઉદ્દેશ રાઈટ ટુ એજ્યુકેશન એક્ટ 2009 ની જોગવાઈ મુજબ 6 થી 14 વર્ષની વય જૂથના તમામ બાળકોની ઓળખ, વય કક્ષા મુજબના ધોરણમાં નામાંકન થાય અને શિક્ષણની સમાન તક પ્રાપ્ત થાય તેમજ આ બાળકોનું 1 થી 8નું શિક્ષણ પ્રાપ્ત થાય તે માટેનો છે. રાજ્યના વિશિષ્ટ જરૂરિયાતવાળા બાળકો (સી ડબ્લ્યુ એસ એન) ની ઓળખ, નામાંકન અને આ બાળકોનો વિકાસ માટે રાઈટ ટુ એજ્યુકેશન એક્ટ - 2009 ની

વિષય : વિશિષ્ટ જરૂરિયાત વાળા બાળકોનું શાળાકીયા સમાવેશન.

રાઈટ ટુ એજ્યુકેશન એક્ટ 2009 અને વિકલાંગતા ધારાની જોગવાઈ અનુસાર વિશિષ્ટ જરૂરિયાત વાળા બાળકોનું એટલે કે 6થી 14 વર્ષની વય જૂથના પ્રવેશપાત્ર તમામ બાળકોનું વય એ મુજબ ના ધોરણમાં નામાંકન કરાવવું અને આ બાળકોને વય કક્ષા મુજબની ક્ષમતા સિદ્ધ થાય તે માટે ખાસ તાલીમની જોગવાઈ છે.

જેમાં ખાસ કરીને કદ્દી શાળાએ ના ગયેલા, શાળામાંથી અધ વર્ષે થી ઉઠી ગયેલા હોય, વિશિષ્ટ જરૂરિયાતવાળા તમામ બાળકોને વય કક્ષા મુજબ ના ધોરણમાં નામાંકન અને ખાસ તાલીમ તેમજ ક્ષમતા સિદ્ધ થયેલી સામાન્ય બાળકોની સાથે મુખ્ય ધારામાં જોડવા. આ બાળકોનું સમાવેશન અને પ્રારંભિક શિક્ષણ પૂર્ણ થાય તે મુખ્ય ઉદ્દેશ છે.

વિશિષ્ટ જરૂરિયાત વાળા બાળકોને શાળાકીયા સમાવેશન થાય તે માટે સધન સહાય, ટ્રાન્સપોર્ટ, એસકોર્ટ અલાઉન્સ, સર્જરી થેરપી, શિક્ષકોને અને વાલીઓ તાલીમ તેમજ સર્જરી અને પ્રોત્સાહન મળે જેનાથી તમામ સી ડબ્લ્યુ એસ એન બાળકોનું શાળાકીય સમાવેશન થાય તે માટે શિક્ષકોના ઉપયોગ માટે આ મોડ્યુલ તૈયાર કરવામાં આવેલ છે. જેમાં વર્ગ ક્ર્યા વહાર અને આવા બાળકોને લાગતા ઉદાહરણો પૂરા પાડેલ છે.

શાળાએ સમાજનું દર્પણ છે. સમાજમાં જેટલી વિવિધતા છે તેટલી જ વિવિધતા શાળામાં જોવા મળે છે. શાળામાં સમાજમાં રહેતા બાળકો વિવિધ જ્ઞાતિઓ, સમુદાયો, વર્ગો, ભાષા, સંસ્કૃતિ, રૂઢિઓ જેવી બહુ વિવિધતા ધરાવતા આવે છે. દરેક બાળક એક વિશિષ્ટ સમજ, સંવેદના અને શારીરિક લાક્ષણિકત ધરાવે છે. વિદ્યાર્થીઓમાં રહેલા આવા વૈવિધ્યને આવરી લેવું એ દરેક સમાજ, શિક્ષક, શાળા અને શિક્ષણ વ્યવસ્થાતંત્રની જવાબદારી છે. તમામ બાળકો જુદા જુદા હોય છે. એ ખ્યાલ શિક્ષણ ક્ષેત્રના વ્યક્તિ તરીકે આપણે સ્વીકારવો જ પડે. અને દરેક બાળકનો શિક્ષણનો સમાન અધિકાર છે. પણ ભલેને કોઈ બાળક વિશિષ્ટ જરૂરિયાત ધરાવતું હોય. વિશિષ્ટ જરૂરિયાત ધરાવતા બાળકોની ક્ષમતાઓને ધ્યાનમાં રાખી તેઓને પ્રોત્સાહન મળે અને તેઓ સ્વત્બર્ભાગી થાય તેવું વાતાવરણ ઉભું કરવું એ આપણી સૌની ફરજ છે. જેનો ઉકેલ માત્ર હાલ પ્રચલિત શિક્ષણમાં સમવોશનના વિચારથી જ લાવી શકાશે.

ઘણા સમય પહેલા વિશિષ્ટ જરૂરિયાત ધરાવતા બાળકોના શિક્ષણને એક અલગ શિક્ષણ તરીકે જોવામાં આવતું હતું. જેમાં વિશિષ્ટ જરૂરિયાત ધરાવતા બાળકોને અન્ય બાળકોથી અલગ રાખી શિક્ષણ આપવામાં આવતું જેમ કે, વિશિષ્ટ શાળાઓ અથવા વિશિષ્ટ વર્ગો આવી વ્યવસ્થામાં વિશિષ્ટ બાળકને મુખ્ય ધારામાં એક સમસ્યા તરીકે જોવામાં આવતા. જે સામાન્ય શિક્ષણ માટે અડયારાડ્રપ તરીકે હોય. આ વ્યવસ્થામાં વિશિષ્ટ બાળકોને તદન અલગ અભ્યાસક્રમ અને પદ્ધતિ દ્વારા શિક્ષણ આપવામાં આવતું. પરિણામ સ્વરૂપે વિશિષ્ટ બાળકો જીવનના ઘણા બધા ક્ષેત્રમાં અન્ય બાળકોથી વિખૂટા પડી જાય છે.

1.2 ઉદ્દેશો :

આ એકમ ના અભ્યાસને અંતે

- ◆ વિશિષ્ટ જરૂરિયાતવાળા બાળકોના શિક્ષણ અંગે માહિતી મળશે.
- ◆ વિશિષ્ટ, સંકલિત અને સંમેલિત શિક્ષણ અંગે માહિતી પ્રાપ્ત થશે.
- ◆ સંમેલિત શિક્ષણ દરમ્યાન ધ્યાનમાં આવતી વર્ગંડમાં વિવિધતા જાણવા મળશે.
- ◆ સંમેલિત શિક્ષણના સિદ્ધાંતોની માહિતી પ્રાપ્ત થશે.
- ◆ સંમેલિત શિક્ષણના અંતરાય જાણવા મળશે.

1.3 સંમુલિત શિક્ષણનો અર્થ અને સંકલ્પના :

સંમુલિત શિક્ષણને અંગેજમાં Inclusive Education એવો થાય છે. જેનો શાબ્દિક અર્થ નીચે મુજબ કરી શકાય.

- I - Infrastructure - માળખાકીય સુવિધાઓ
- N - National policy - રાષ્ટ્રીય ઘોખણાઓ
- C - Changing attitude / Capacity Building - વલણમાં બદલાવ / ક્ષમતા વર્ધન
- L - Leadership/ Legislation - નેતૃત્વ / કાયદાઓ
- U - Understanding - સમજણ
- S - Senstization / Awarness - સેવેદનશીલતા / જાગૃતતા
- I - Initative / Involvement of all parents - પહેલ / માતાપિતાની ભાગીદારી
- O - Optimism - આશાવાદી
- N - Network with different organization - બીજી સંસ્થાઓ સાથે જોડાણ

જહોનસ (1990) એ સંમેલિત શિક્ષણની અત્યંત સર્વગ્રાહી સંકલ્પાન આ પ્રમાણે આપે છે. “જેઓની (વિકલાંગતા કે અન્ય કોઈ કારણસર) વિશેષ શૈક્ષણિક જરૂરિયાત ઉદ્ભબી હોય તેવા બાળકો અને યુવાનો માટેની તે એક પરિવર્તનેક્ષમ અને વ્યક્તિલક્ષી આકાર આપવાની ગ્રણાલી છે. બે સમગ્ર શિક્ષણ ગ્રણાલીનું એક સ્વતંત્ર સંકલિત ઘટક રચે છે. અને સૌને માટે યોગ્ય શિક્ષણ આપવા પ્રતિબદ્ધ એવી સામાન્ય શાળાઓમાં તે પુરું પાડવામાં આવે છે.”

ડોનાલેન્ડેના મત મુજબ “વ્યાપ વિવિધતા ધરાવતા બાળકો અને તેના પરિવાર માટે શિક્ષણનીતિ / બહુરચનાનો સમાવેશ કરવા માટે શાળા-ગ્રણાલી, વ્યૂહાત્મક યોજનાઓને તેમની જરૂરિયાત અનુરૂપ બનાવી બદલવાની પ્રક્રિયો ટલે સમાવેશી શિક્ષણ.”

સમાવેશન શિક્ષણ એ શિક્ષણ વ્યવસ્થાતંત્રની ક્ષમતા વધારવા માટેની પ્રક્રિયા છે. જેમાં બાળકોમાં રહેલા વૈવિધ્ય આવરી લેવા શાળાના માળખાની સાથે સાથે સંસ્કાર, નીતિ અને વ્યવહારની પુન: રચના એક અગત્યનું પાસું છે. આમ, એક શાળાને સમાવેશ શાળા બનવા માટે શાળાના દરેક વ્યક્તિ જેમ કે, વહીવટકર્તા, શિક્ષક અને વિદ્યાર્થીઓનું વલણ એક વિશિષ્ટ જરૂરિયાત ધરાવતા બાળક તરફ હકારાત્મક હોવું જોઈએ.

Inclusive education refers to a philosophical position as well as an arrangement of institutional facilities and processes

આમ, શિક્ષણમાં સમાવેશન “એ એક વલમ અને મૂલ્ય પ્રથા છે જે તમામ વિદ્યાર્થીઓને ઉચિત અને ગુણવત્તાયુક્ત શૈક્ષણિક કાર્યક્રમોની તક અને તેમના સમવયસ્કોની મેળવવાની સાથે સેવાઓ, અધિકારોને ઉતેજન આપે છે.”

1.4 વિશિષ્ટ જરૂરિયાતવાળા બાળકો પરત્વેના વ્યવહારમાં આવેલું પરિવર્તન :

વૈદિક કાળથી મારી અને પ્રવર્તમાન શિક્ષણની પદ્ધતિઓ અને સુવિધાઓમાં ફેરફાર થયેલ છે. શિક્ષણના કેન્દ્રીકરણથી વિકેન્દ્રીકરણ તરફની આ યાત્રાને નીતિને પરિણામે શિક્ષણનું સાર્વત્રિકરણ થયેલ છે.

પ્રવર્તમાન સમયમાં શિક્ષણ એ નાગરિકતાના અધિકારની દિનિની સાથે સાથે સમાજની વિચારધારા અને વ્યવહારમાં પણ પરિવર્તન આવેલ છે. જેના પરિણામે અપવ્યય અને સ્થગિતતાનું પ્રમાણ ઘટેલ છે. તેમનું વંચિત સમુદાયના બાળકોના શિક્ષણ માટે અમલમાં આવેલ નિતીઓ અને કાયદાકીય જોગવાઈઓની સાથે સાથે યોજનાકીય બાબતોના અમલીકરણથી કન્યા શિક્ષણ અને વિકલાંગ / વિશિષ્ટ જરૂરિયાતવાળા બાળકોનું શિક્ષણ સ્તર, નામાંકન અને શાળાકીય નિયમિતતામાં વધારો થયેલ છે. શિક્ષણકોને થયેલા પરિવર્તનની કેટલીક વિગતો નીચે મુજબ છે.

- ◆ કોઈારી કમિશન (1964-66) દ્વારા કરવામાં આવેલ વિકલાંગોના શિક્ષણ નીતિનવા ભલામણોના અમલીકરણને કારણે માળખાકીય સુવિધાઓનો વધારો થયો છે.

- ◆ તબીભીક્ષેત્ર થયેલાં સંશોધનો, સુધારાઓ અને NRHM જેથી યોજનાઓના અમલીકરણને કારણે વિકલાંગતામાં સુધારો અને સારવારને અવકાશ તેવી બાબતોની સમજણની સાથે સાથે વિકલાંગો પ્રત્યેના વ્યવહારમાં પરિવર્તન આવેલ છે.
- ◆ રાજી રામમોહનરાય, સંત સુરદાસજી, હેલન કેલર થોમસ આલ્વા એડીસન, જેવાં અનેક વિકલાંગ સંક્ષમ વ્યક્તિઓના જીવંત દિશાન્તો પરથી વિકલાંગોના વ્યવહારમાં પરિવર્તન આવેલ છે.

વિજ્ઞાન ટેકનોલોજી અને માહિતી વ્યવહાર અને ભૌતિક સુવિધાઓ અને શિક્ષણનો વ્યાપ વધવાને કારણે વિકલાંગો માટેની યોજનાઓનો અમલ જરૂરી અને સરળ બનેલ છે. દા.ત.

- (1) છાત્રવૃત્તિ
- (2) જરૂરિયાત મુજબ પાઈવ પુસ્તકો
- (3) ગણવેશ
- (4) બસ-પાસ
- (5) સંત સુરદાસ યોજના
- (6) વિકલાંગો માટે નોકરીમાં અનામત

વિકલાંગોના હક્કો માટે સરકાર દ્વારા આપવામાં આવેલ કાયદાઓ અને નિતીઓના પ્રચાર પ્રસાર અને અમલીકરણ માટે લેવામાં આવેલ પગલાંગોના પરિણામને વિકલાંગ પરથી સકલાંગ અકલાંગ પરથી વિશિષ્ટ જરૂરિયાતવાળા બાળકો ઉપરથી Differently able અને તેના પરથી ‘દિવ્યાંગ બાળકો તરીકે આ બાળકોનો સ્વીકાર કરકી સમાનતાના હક્કના ધોરણે સમાજમાં આ બાળકોનો સ્વીકાર અને વિકાસ માટે સહયોગનું પ્રમાણ વધ્યું છે. જેમાં નીચે દર્શાવેલ કેટલીક સંસ્થાઓ અને સરકાર દ્વારા તૈયાર કરેલ કાયદાઓનું યોગદાન ખૂબ જ અગત્યનું છે.

- (1) National Association for Blind (NAB)
- (2) National Institute of Mental Health (NIMH)
- (3) (NIVH) National Institute of Visual Impaired Human
- (4) Rehabilitation Council of India (RCI)
- (5) National Institute for cp
- (6) B.M. Institute of Mental Health

ઉપરોક્ત સંસ્થાઓ અને લોકસમુદ્દાય દ્વારા કરવામાં આવેલ, યોગદાનના કારણે વિકલાંગ વ્યક્તિ ઓ પરત્વેના નીચે મુજબના વ્યવહારોમાં પરિવર્તન આવેલ છે.

- (1) ક્રૌદુભિક સભ્ય તરીકે સ્વીકાર
- (2) શાળાઓ સ્વિકૃતિ અને શિક્ષણ
- (3) સમાજના લોકો દ્વારા સ્વિકૃતિ અને સહયોગ
- (4) માળખાડીય સુવિધાઓમાં તેમની જરૂરિયાત મુજબ ફેરફાર
- (5) શૈક્ષણિક સાહિત્ય અને સાધનોમાં તેમની જરૂરિયાતને અનુરૂપ રંગ, આહાર અને ઉપાયો મુજબ ફેરફાર.
- (6) આ બાળકોના બાળકો આર્થિક સ્વાલંબ પ્રાપ્ત કરે તે માટે કૌશલ્યની તાવીમ
- (7) આ વ્યક્તિઓ સામાન્ય વ્યક્તિની જેમ જ વિકસી શકે છે તેવા જ્યાલની સ્વીકૃતિ.
- (8) આવા વ્યક્તિઓના વિકાસ માટે જુદી જુદી યોજનાઓનો અમલ
- (9) પ્રચાર - પ્રસારના માધ્યમથી વિશિષ્ટ જરૂરિયાત વાળા લોકો માટે જુદી જુદી તબીબી સેવા
- (10) આવા લોકોમાં વિકાસ માટેના સંસાધનો અને તજજો દ્વારા અભ્યાસ હાથ ધરી સામાન્ય લોકો સુધી સમજ વિકસે તે માટે પ્રયત્નો
- (11) ટેકનોલોજીના ઉપયોગ દ્વારા આ મકારના વ્યક્તિઓને શિક્ષણ અને સ્વાવલંબન.

(અ) ખાસ (અલગ) શિક્ષણ :

વેદિક કાળથી વર્જાવ્યવસ્થા અને વર્ગવ્યવસ્થાને કારણે શિક્ષણનું કેન્દ્રીકરણ થયેલ હતું પરંતુ સામાજિક પરિવર્તનને કારણે શિક્ષણનું વિકેન્દ્રીકરણ થયું અને શિક્ષણનો વ્યાપ સમાજના તમામ વર્ગો સુધી વધ્યો.

ભારત દેશ સ્વતંત્ર થયા બાદ શિક્ષણ સુધારણા માટે તૈયાર કરવામાં આવેલ પંચે, કાયદાઓ અને અમલ કરેલ નીતિઓ જેમાં ખાસ કરીને કોઈારી કમિશન (1964-66), રાષ્ટ્રીય શિક્ષણ નીતિ (1986), અને ત્યારબાદ ભારતીય અને પાશ્ચાત્ય તત્ત્વચિત્તકોના અભ્યાસો ઉપરથી તેમની વિકલાંગતા ધારાની જોગવાઈ અન્વયે વિકલાંગો માટે અલગ શાળાઓ, શૈક્ષણિક સંસ્થાઓને પ્રોત્સાહન આપવામાં આવ્યું પણ જુદી જુદી સ્વૈચ્છિક સંસ્થાઓ અને સંગઠનો દ્વારા ભારતસરકારના સામાજિક ન્યાય અને અધિકારો ના મંત્રાલયના નેજા હેઠળ વર્ષ 2000થી સર્વશિક્ષા અભિયાન અંતર્ગત તેમજ સમાજ સુરક્ષા વિભાગના અનુદાનથી જુદી જુદી વિકલાંગતા ધરાવતા બાળકોના શિક્ષણ માટેની સંસ્થો શરૂ કરવામાં આવી દા.ત. પ્રજ્ઞા ચક્ષુ બાળકો માટે NAB (National Assoiated for Blind) મંદ બુદ્ધિના બાળકો માટે Missionary અને ખાસ પ્રકારની Rehabilitation સંસ્થાઓની શરૂઆત કરવામાં આવી.

- B.M. Institute of Mental Health
- Maharastra Distecchia Association
- Rehebilitation Council of India (RCI)
- Indian Psychological Assoziation (IPA)

ઉપરોક્ત વ્યાખ્યાઓ પરથી નીચેના મુદ્દાઓ સ્પષ્ટ થાય છે.

1. વિશિષ્ટ શિક્ષણ હુમેશા ખાસ પ્રકારના બાળકો માટે જ છે.
2. તે નિર્ધાર, ઓળખ અને ખાસ કાળજી પુરી પાડવાનું શિક્ષણ
3. તે બાળકોના જીવનમાં હેતુપૂરકણ દરમિયાનગીરી કરે છે અને ખોટા વિષ્ણો દૂર કરે છે.
4. વિશિષ્ટ શિક્ષણ એ સ્વરૂપે વિકાસશીલ છે.
5. વિશિષ્ટ શિક્ષણમાં શિક્ષકો, ખાસ વિદ્યાર્થીઓ, વિશિષ્ટ પદ્ધતિઓ, શૈક્ષણિક સાધનો તેમજ ખાસ પ્રકારના શૈક્ષણિક વાતાવરણની જરૂર પડે છે જેથી તે વિદ્યાર્થીને કંઈક શીખવી શકાય.
6. વિશિષ્ટ શિક્ષણ એ ઉચ્ચ પ્રકારની વ્યક્તિગત બાબત છે કારણ કે તે વિશિષ્ટતા ઉત્કૃષ્ટતા તેમજ અક્ષમતા ધરાવતા બાળકની સંભાળ લે છે તેમજ તેને પોતાની ક્ષમતાઓનો વધુમાં વધુ વિકાસ કરવામાં મદદરૂપ બને છે.
7. વિશિષ્ટ શિક્ષણ એ સતત ચાલતી પ્રક્રિયા છે. જે વિદ્યાર્થીને શરૂઆતથી લઈ અંત સુધી બધી બાબતની પૂર્તિ કરે છે.
8. વિશિષ્ટ શિક્ષણ બાળકને સમયની જરૂરિયાત પ્રમાણે તેની સુખાકારી, પ્રગતિ તેમજ અનુકૂલન સાધવામાં સહાય કરે છે.
9. વિશિષ્ટ શિક્ષણ એક રીતે જોતાં ધનિષ પ્રક્રિયા છે. કારણ કે તેના દ્વારા વિશિષ્ટ બાળકની વ્યક્તિગત ખાસ જરૂરિયાતને સંતોષવામાં બધા જ ધનિષ પ્રયાસ કરવામાં આવે છે.
10. વિશિષ્ટ શિક્ષણ ધ્યેય નિર્દેશિત કરતી બાબત છે. વિદ્યાર્થીને તેની જરૂરિયાતને ઓળખવા માટે ધ્યેય પૂર્ણ સુચનાઓ, સારો વિચારો, આયોજિત શૈક્ષણિક અનુભવો પુરા પાડે છે અને બને તેટલી પ્રગતિ સાધવા મદદરૂપ થાય છે.
11. વિશિષ્ટ શિક્ષણ લાક્ષણિક રીતે સંશોધનશીલ તેમજ પ્રયોગશીલ છે. તેમાં જે કંઈ મહાવરો થાય છે તે વિશિષ્ટ શિક્ષણના સંદર્ભમાં તે સંશોધન અને પ્રયોગને આભારી છે.
12. વિશિષ્ટ શિક્ષણ એ ખાસ વિષ્ય તેમજ સમૃદ્ધ સાથે સંબંધિત બાબત છે. વિશિષ્ટ શિક્ષણ ખાસ પદ્ધતિઓ, સાધનસામગ્રી, સામાન માંગ કરી તેમજ આપણાને તેનો ઉપયોગ કરતાં શીખવે છે. તેમજ જરૂરિયાતમંદ બાળકોની જરૂરિયાતોને ખાસ ધ્યાનમાં રાખે છે. તેમજ તેની સમસ્યાઓનો નિવારવાના ઉપાયો શોધે છે.

13. વિશેષ શિક્ષણ એ એક માપન તેમજ ચકાસણી સાથે સંબંધિત છે. ઉદા. તરીકે ભાગવામાં અક્ષમ વિદ્યાર્થીને ખાસ પ્રોગ્રામ દ્વારા મદદ કરી શકાય છે. જે વિશેષ શિક્ષણનો જ ભાજ છે. વિષયથી લીને હેતુઓના મૂલ્યાંકન કરી વિશેષ શિક્ષણની અસરકારકતા તપાસવામાં આવે છે. એવી જ રીતે અન્ય ક્ષેત્રમાં વિશેષતા કે અક્ષમતા તેની સાથે સંબંધિત છે. વિશેષ શિક્ષણ દ્વારા ખાસ પદ્ધતિના અમલીકરણ દ્વારા હિંદ્યાના ધ્યેયો પાર પાડી શકાય.
14. વિશેષ શિક્ષણ એક રીતે જોતાં વૈશ્વિક બાબત છે. કારણ કે તે દરેક પ્રકારની જરૂરિયાતવાળા બાળકો વ્યક્તિગતપણે ઊભર, રંગ, જીતિયતા, ભાષા, સંસ્કૃતિ, સામાજિક -આર્થિક પરિસ્થિતિ, પ્રાદેશિકતા કે રાષ્ટ્રીયતા, દરેક બાબતની જરૂરિયાત પુરી કરે છે. તે દરેક વિશેષતા, હકારાત્મક, નકારાત્મક વિવિધ સ્વરૂપનું અથવા દરેક વિશેષતાના ક્ષેત્રને આવરી તેની જરૂરિયાત સંતોષે છે. આમ, તે વૈશ્વિકતાનું ગુણ ધરાવે છે તેમ કહી શકાય.

આમ, એક દસ્તિ વિશેષ શિક્ષણના લક્ષ્યો અને સ્વરૂપ પર નાખીએ ત્યારે ખરેખર આપણે તેની વિશેષતા સાથે સહમત થઈએ. તેના હેતુઓ, પદ્ધતિઓ અને તેનું ક્ષેત્ર ખરેખર વિશાળ છે. તે દરેક બાળકના વિશેષ જરૂરિયાતોને સંતોષવા માટે તેમજ વિવિધ જરૂરિયાતની પૂર્તિ માટે સક્ષમ છે. ખરેખર વિશેષ શિક્ષણએ ખૂબ વિસ્તૃત વિચાર છે.

વિશેષ શિક્ષણની વિશેષતાઓ :

આ અભ્યાસક્રમ અવરોધરૂપ વ્યૂહરચના દૂર કરે છે, જેથી તેઓ શાળામાં અને સમાજમાં સક્રિય ભાગીદારી લઈ શકે. અહીં ત્રણ પ્રકારના અવરોધો છે જે નીચે મુજબ છે.

- **નિવારણ પ્રયાસ :** (શક્ય સમસ્યાઓની કાળજી રાખે છે જેથી મોટી સમસ્યા બનતા અટકાવી શકાય) ગંભીર વિકિષ્પતા પહેલા કાળજી લેવામાં આવે છે.
- **ઉપચારાત્મક કર્યક્રમ :** અસમર્થતાની ઉપરવટ જવું, તાલીમ અને શિક્ષણની મદદથી.
- **ક્ષતિપૂર્તિના પ્રયાસ :** (તેમની અસમર્થતાને છોડી તેમને નવો રાહ આપવો, નવો માર્ગ બતાડવો)

(બ) સંકલિત શિક્ષણ :

“Integrated education for disable” નો ઘ્યાલ ભારત સરકારના માનવ સંસાધન વિકાસ મંત્રાલય અંતર્ગત સર્વ શિક્ષા અભિયાન યોજના દ્વારા અમલીકૃત બન્યો. જેના પાયામાં કોઠારી કમિશન અને રાષ્ટ્રીય શિક્ષણપંચ તેમજ નેશન ટ્રસ્ટ દ્વારા તૈયાર કરવામાં આવેલ છે. PWD ACT ની જોગવાઈઓ અને શિક્ષણમાં મનોવિજ્ઞાન અને બાળમનોવિજ્ઞાનના ઘ્યાલના સમન્વયને કારણે શક્ય બન્યો. ભારતમાં સર્વશિક્ષા અભિયાન અંતર્ગત સંકલિત શિક્ષણ યોજનાનો અમલ કરવામાં આવ્યો.

અર્થ : - વિકલાંગ બાળકોને સામાન્ય બાળકોને મળતા તમામ લાભો આપી સમાન પ્રકારની વ્યવસ્થાની સાથે સાથે સામાન્ય શાળાઓમાં શિક્ષણની તક અને ગુણવત્તા યુક્ત સુવિધાઓ પુરી પાડી સામાન્ય શિક્ષણ વ્યવસ્થા સાથે જોડવા “Integrated Education” means “Enrolment and Education of disabled children with the normal children in the regular school’ on the base of equity.”

ઉપરોક્ત વ્યાખ્યા પરથી નીચેના મુદ્દાઓ સ્પષ્ટ થાય છે.

- (1) સંકલિત શિક્ષણ એ વિકલાંગ બાળકોને સામાન્ય શાળામાં શિક્ષણની તક આપે છે.
- (2) વિકલાંગ બાળકો સામાન્ય બાળકો સાથે જોડાઈ શકે છે.
- (3) વિકલાંગતાના સ્તરને આધારે સામાન્ય શાળાનું શિક્ષણ મ્રામ કરી શકે છે.
- (4) સામાન્ય શિક્ષકો વિકલાંગ બાળકોને સામાન્ય પ્રવાહમાં જોડવામાં મદદરૂપ થાય.
- (5) સતત અને સર્વગ્રાહી મૂલ્યાંકન

આ ACT ની વર્ષ 2012 ના સુધારાની જોગવાઈઓ મુજબ સમીક્ષિત શિક્ષણનો ઘ્યાલ વધુ વ્યાપ્ત અને અસરકારક રીતે આકાર થયેલ છે.

સંમીલિત શિક્ષણનો અર્� :

6 થી 14 વર્ષના તમામ બાળકોને જાતિ, ધર્મ, લિંગ, સામાજિક આર્થિક સ્તરને ધ્યાને લીધા વિના સમાનતાના ધોરણે પ્રવેશ, બેચક્યવસ્થા, જરૂરિયાત મુજબ શૈક્ષણિક સુવિધાઓ મેળવવાની અને પોતાની ક્ષમતા મુજબ શાળાની તમામ પ્રવૃત્તિનોમાં સહભાગી થઈ સ્વવિકાસની તક અને અધિકાર એટલે સંમીલિત શિક્ષણ.

UNESCOની સંકલ્પના ....

“પ્રત્યેક બાળકની વિવિધતાસભર જરૂરિયાતોને ધ્યાનમાં રાખી તેમની અધ્યયન અધ્યાપનમાં સહભાગીદારીતા વધારવા, સંસ્કૃતિ, સમાજ તેમ જ શિક્ષણમાંથી તેમના અભ્યાસોનું ઘટાડવાની પ્રક્રિયા એટલે સમાવેશી શિક્ષણ.” આમ, કહી શકાય કે, સંમીલિત શિક્ષણ એટલે :

- ◆ વિશેષ જરૂરિયાત ધરાવતા બાળકોને શિક્ષિત કરવાનો અભિગમ.
- ◆ આવા બાળકો જે તે શાળામાંના સામાન્ય બાળકો સાથે જ રહ્યોને તેમનું અધ્યયન કાર્ય કરે.
- ◆ શાળામાં પ્રત્યેક બાળકોનો સહજ સ્વીકાર કરી તેમને શિક્ષણની પ્રક્રિયામાં સહભાગીદારીતા કરવાનો હક સમાવેશન દ્વારા મળે છે.
- ◆ આ બાળકોમાં એવા કૌશલ્યો કેળવવામાં આવે કે જેનો ઉપયોગ તેઓ વર્ગખંડમાં કે બહાર કરી શકે.
- ◆ શિક્ષણક્ષેત્રમાં પાયાના માનવીય અધિકારોનું અમલીકરણ એટલે સમાવેશી શિક્ષણ.
- ◆ સમાવેશી શિક્ષણ એટલે સાર્વત્રિક પ્રવેશ નથી, પણ અર્થપૂર્ણ હેતુલક્ષી જ્ઞાનનો સાર્વત્રિક પ્રસાર અને સ્વીકાર પણ સામેલ છે.
- ◆ સમાવેશી શિક્ષણ એ સંકલિત શિક્ષણ તેમજ બાળકોને મુખ્યધારામાં લાવવાની અલગ વિચારધારા છે.

“The concept of Inclusive Education is based the equal opportunity to all children of same age group without discrimination to provide opportunity in all school activities for development.”

ઉપરોક્ત વ્યાખ્યા પરથી નીચેના મુદ્દાઓ ફિલિત થાય છે.

1. સંમીલિત શિક્ષણનો ખ્યાલ સમાનતાની તક પૂરી પાડે છે.
2. આ બાબત સામાજિક વ્યક્તિગત વલણમાં ફેરફાર પર ભાર મૂકે છે.
3. સમાનતાના ખ્યાલની સાથે સાથે વ્યક્તિગત જરૂરિયાત અને ક્ષમતા મુજબ શિક્ષણ પદ્ધતિમાં ફેરફાર.
4. સમાન વિકાસ માટેની શાળાકીય તકો
5. વિકલાંગ બાળકો માટે પીઅર ચુપ લન્નિંગના ખ્યાલને પ્રેરે છે.

આમ સંમીલિત શિક્ષણના ખ્યાલ અંગે અમેરિકા, ઇંગ્લેન્ડમાં કરવામાં આવેલ Teachers' Attitude અંગેના અભ્યાસો પરથી સ્પષ્ટ થાય છે. કે સંમીલિત શિક્ષણ એ શિક્ષક, વાલી, બાળકો અને સમાજના લોકોના વલણ સંબંધી બાબત છે. તેનો વ્યાપ વધારવા માટે નીચેની બાબતો કારક નીવડશે.

- સમૂહ માધ્યમના સાધનોના ટી.વી. કે રેડિયો સમાચાર પત્રો દ્વારા
- શાળા કક્ષાએ શાળા વ્યવસ્થાપન સમિતિમાં વિકલાંગ બાળકોના વાલીઓનો સમાવેશ કરવો.
- શૈક્ષણિક સંસ્થાઓમાં સફળ વિકલાંગ વ્યક્તિઓની છબીઓ, સૂત્રો વોલ પેન્ટિંગ ગોઠવવું.

પ્રવૃત્તિ : શાળામાં મુલાકાત લઈ શિક્ષક, વાલી અને બાળકોએ મળી, સમાવેશન વધે તે માટેની પ્રવૃત્તિઓનું આયોજન કરાવવું.

1.5 વર્ગખંડમાં વિવિધતા

કોઠારી કમિશન (1964-66) દ્વારા કરવામાં આવેલ ભલામણો તેમજ ભારતીય તત્વચિંતકોના મત પ્રમાણે ભારતના ભાવિ નાગરિકોનું ઘડતર વર્ગખંડની ચાર દિવાલોમાં ઘડાઈ રહ્યું છે. એટલે કે શાળાના

વર્ગિંડોમાં શિક્ષક અને વિદ્યાર્થી વચ્ચે થતી અધ્યયન, અધ્યાપનની પ્રક્રિયાએ બાળકના શૈક્ષણિક સામાજિક ઘડતર માટેની આધારશીલા બને છે.

શ્રી નેઇફલેન્ડર દ્વારા આપવામાં આવેલ વર્ગવ્યવહારના દસ ઘટકોમાં વર્ગવ્યવહારમાં બાળકોના વ્યક્તિગત તફાવત અને ક્ષમતાઓને ધ્યાનમાં રાખી વર્ગની નીચેની બાબતો સંદર્ભે નિર્દેશ કરેલ છે.

- (1) વર્ગિંડનું ભૌતિક વાતાવરણ હવા-ઉજાશ અને પ્રકાશવાળું
- (2) બાળકોને અનુરૂપ વર્ગની બેઠક વ્યવસ્થા
- (3) વર્ગવ્યવહારમાં બાળકોની જરૂરિયાત મુજબ પદ્ધતિઓ અને પ્રવિધિઓમાં ફેરફાર
- (4) બાળકેન્દ્રી અને સહપાઠી શિક્ષણને પ્રોત્સાહન જેથી બાળકો પોતાની ક્ષમતા અને ગતિ મુજબ શિક્ષણ પ્રાપ્ત કરે. આમ બાળકના શૈક્ષણિક વિકાસ માટે બાળકની શીખવાની પદ્ધતિ ખૂબ જ અગત્યની છે.

અધ્યયન પદ્ધતિ :

મનોવિજ્ઞાનની એક શાખા તરીકે શૈક્ષણિક મનોવિજ્ઞાનનો વ્યાપ અને વિકાસ વધી રહ્યો છે. જેમાં બાળ મનોવિજ્ઞાન અને વ્યક્તિત્વ મનોવિજ્ઞાન અંતર્ગત થયેલા સંશોધનો અને અભ્યાસો પરથી ફલિત થાય છે કે અધ્યયન પદ્ધતિએ વ્યક્તિગત બિન્નતા અને ક્ષમતાના ધ્યાલ આધારિત હોવી જોઈએ.

બાળકના શિક્ષણની પદ્ધતિઓ બાળકના વ્યક્તિત્વ અને વાતાવરણ આધારિત હોય છે. જેથી શિક્ષણે પ્રથમવાર બાળક નામાંકન થયેથી તેનું Assessment કરી બાળક કઈ પદ્ધતિથી સરળતાથી શીખી શકે છે તેનું Assessment કરવું જોઈએ. દા.ત. કોઈ એક વર્ગમાં બેઠેલ બાળકો પૈકી

- (1) કેટલાં બાળકો શારીરિક વિકલાંગતા ધરાવતા છે ?
- (2) કેટલાં બાળકો Low vision છે ?
- (3) કેટલાં બાળકો શ્રાવ્ય પદ્ધતિ શીખી શકે છે ?
- (4) કેટલાં બાળકો દશ્ય અનુભવ પૂરા પાડવાથી શીખી શકે છે.
- (5) કેટલાં બાળકો જાતે કરીને શીખી શકે છે ?
- (6) કેટલાં બાળકોને શીખવા માટે સ્વશિક્ષણ પદ્ધતિ અસરકારક છે ?
- (7) કેટલાં બાળકોને ... સપોર્ટની જરૂર છે ?

અધ્યયન અને અધ્યાપન પદ્ધતિની વિગતો :

- (1) શિક્ષક કેન્દ્રી અધ્યયન પદ્ધતિ
- (2) બાળકેન્દ્રી અધ્યયન પદ્ધતિ
- (3) પ્રવૃત્તિલક્ષી અધ્યયન પદ્ધતિ
- (4) પ્રોજેક્ટ પદ્ધતિ
- (5) પ્રયોગ પદ્ધતિ
- (6) પ્રવાસ પદ્ધતિ
- (7) ટેકનોલોજીની મદદથી સ્વઅધ્યયન
- (8) આનંદ - ઉલ્લાસમય શિક્ષણ પદ્ધતિ

ઉપરાંત શિક્ષણશાસ્કની અધ્યાપન પદ્ધતિઓની મુજબની તમામ પદ્ધતિઓનો ઉપયોગ પણ વિષય, વિષયોગ અને વયક્ષણ અનુસાર થાય છે.

સામાજિક સાંસ્કૃતિક અનેકતા :

ભારતના બંધારણના મૂળ પાયા માટે વિવિધતામાં એકતા અને સાંસ્કૃતિક વારસાના જતનની સાથે અખંડિતતાનો ધ્યાલ સંકળાયેલો છે. રાષ્ટ્રાના જુદા જુદા રાજ્યો અને પ્રદેશોમાં સમાજના જુદા જુદા વર્ગમાંથી આવતા લોકો પોતાના સામાજિક આર્થિક દરજાને ધ્યાને ન લઈ શૈક્ષણિક સંકુલો અને સંસ્થાઓમાં બાળકને બાળક તરીકે સ્વીકારી તેના સર્વાંગી વિકાસ માટે પ્રયત્નો કરે તે માટે સરકાર, સંસ્થાઓ અને લોકો દ્વારા કારગત પગલાં લેવાય તે અપેક્ષિત છે.

એક જ રાજ્યના જુદા જુદા વિસ્તારમાં વૈવિધ્યતા જોવા મળે છે. દા.ત. આદીજાતિ વિસ્તાર, શહેરીવિસ્તાર, બોર્ડર વિસ્તાર, સાગરકાંઠાના વિસ્તારના રણવિસ્તાર, જંગલ વિસ્તાર, આમ ભૌતિક વૈવિધ્ય હોવા છતાં પણ તેમના જીવન અને વિકાસના હેતુઓ મુજબ તેમનામાં સંગઠિત રહેવાની અને જુથ આધારિત ભાવનાનો વિકાસ જોવા મળે છે.

સમીક્ષાલિત શિક્ષણના વિકાસ માટે શાળાઓ, શિક્ષકો અને વાલીઓ દ્વારા બાળકોમાં સામાજિકતાના ગુણો માટે નીચે મુજબની પદ્ધતિઓનો વિકાસ કરવો જોઈએ.

- (1) બાળ પરિષદનું આયોજન અને તમામ બાળકોની સહભાગીતા
- (2) જુદા જુદા જુથના બાળકો વચ્ચે જુદી જુદી હરિઝાઈઓ અને પ્રવૃત્તિ
- (3) સાંસ્કૃતિક લોક વારસાને લગભગ નાટક, ભવાઈ, નૃત્યો કળાઓનો પ્રચાર અને પ્રસાર
- (4) ગામના ઐતિહાસિક સ્થળોનો પરિચય અને પ્રવાસ

1.6 સંમિલિત શિક્ષણના સિદ્ધાંતો :

સમીક્ષાલિત શિક્ષણનો જ્યાલ સામાજિકરણના મૂળભૂત અધિકારો અને Child Rights પર આધારિત છે. સંપૂર્ણ સમાજવ્યવસ્થામાં સમાન તકના આધારે કાર્યાન્વિત થયેલ છે. આમ સમીક્ષાલિત શિક્ષણના અસરકારક અમલીકરણ માટે તેના પાયારુમ સિદ્ધાંતોની વિગતો નીચે મુજબ છે.

પ્રવેશ : કાયદાકીય અને બંધારણીય જોગવાઈ અનુસાર જે તે રાજ્યમાં જન્મેલા અને વિકલાંગતા ધરાવતા શિક્ષણાં પ્રવેશમાત્ર બાળકોનો સમાનતાના ધોરણે વયક્ષા મુજબનાં જે તે ધોરણમાં પ્રવેશ થાય તે માટે નીચેની બાબતો ધ્યાને લેવી ધટે.

- (1) બાળકના નજીકના વિસ્તારમાં શાળાની ઉપલબ્ધતા
- (2) વિકલાંગ બાળકો સરળતાથી શાળામાં આવી જઈ શકે તે માટે રેમ્પ અને રેલીંગ તેમજ આરામદાયક બેઠક વ્યવસ્થા કરવી.
- (3) આવાં બાળકોનો પ્રવેશ વધે તે માટે ખાસ પ્રવેશોત્સવનું આયોજન કરવું.
- (4) શાળાનું અંતર દૂર હોય તેવા વિસ્તારોમાં ટ્રાન્સપોર્ટ-એસ્કોરટ સુવિધા પૂરી પાડવી.
- (5) મફત પાઈપુસ્ટકો, ગણવેશ, બ્રેઇલ પુસ્ટકો પૂરો પાડવાં
- (6) જરૂરિયાત મુજબ શૈક્ષણિક સાધનો પુરાં પાડવા અને રેમેડીયલ ટીચીંગ આપવું.

સમતા/સમાનતા :

શાળામાં પ્રવેશનાર તમામ બાળકો જાતિ, ધર્મ કે સામાજિક જૂથના ભેદભાવને ધ્યાને લીધા સિવાય સમાન વિકાસની તક પૂરી પાડી તેની અંદર રહેલી સુખુપ્ત શક્તિઓના વિકાસ માટેની તક પૂરી પાડી અને શૈક્ષણિક, સામાજિક પ્રવૃત્તિઓમાં સહભાગીતા વધારવા માટે અવકાશ પુરો પાડવો.

ભાગીદારી :

RTE ACT અને વિકલાંગતા ધારાની જોગવાઈ મુજબ સમાનતાના જ્યાલના વિકાસ માટે સામાન્ય બાળકોની સાથે સાથે વિકલાંગ બાળકોની પણ શાળાની શૈક્ષણિક અને સહ અભ્યાસિક પ્રવૃત્તિઓમાં સહભાગીતા વધારવી જોઈએ. દા.ત. શાળાના વર્ગવ્યવહારમાં અને સહ અભ્યાસિક પ્રવૃત્તિઓમાં (1) પ્રાર્થના સભા (2) બાળ સભા (3) સમાચાર વાચન (4) વર્ગખંડમાં મોનીટર (5) શાળાના વિજ્ઞાન મેળો, પ્રવાસ, સાંસ્કૃતિક કાર્યક્રમોમાં સહભાગીતા વધારવી.

બાળકોની સહભાગીતાની સાથે સાથે વાલીઓની પણ સહભાગીતા વધારવી જોઈએ. જેથી શિક્ષક અને વાલીના સેતુ દ્વારા બાળવિકાસની પ્રક્રિયા જરૂરી બને.

બાળકોના વિકાસ માટે ભાગીદારી નીચેના સ્તરે મેળવવી જોઈએ.

- (1) શાળા કક્ષાએ
- (2) બાળકના વાલીની શાળામાં ભાગીદારી
- (3) સ્વૈચ્છિક સંસ્થાઓની ભાગીદારી
- (4) સરકારના અન્ય વિભાગોની ભાગીદારી

(5) વાલી સંગઠનોની ભાગીદારી

સશક્તિકરણ / અધિકારીતા :

વિકલાંગો સમાવેશન માટે જુદા જુદા ક્રોમાં ફેરફાર અને સુધારા દ્વારા તેમજ કાયદાકીય જોગવાઈઓના પ્રચાર-પ્રસારનાને કારણે અમલીકરણની નીતિને પ્રોત્સાહન આપી અને શાળામાં હાજરી અને સહભાગિતામાં વધારો થાય તે માટે નીચે મુજબની વ્યવસ્થા કરવી ઘટે

(1) યોજનાઓનો પ્રચાર અને પસાર

(2) શાળામાં વિકલાંગોની જરૂરિયાત મુજબ માળખાકીય સુવિધાઓ

(3) જરૂરી સાધન સહાય

(4) શૈક્ષણિક વિકાસ માટેના સાધનોની ઉપલબ્ધતા

(5) મૂલ્યાંકન પદ્ધતિમાં સરળતા

(6) ટેકનોલોજીનો સમન્વય

1.7 સમીક્ષાના અંતરાયો :

વૈદિક કાળથી આધુનિકકાળની શિક્ષણ યાત્રામાં કેન્દ્રીકરણથી વિકેન્દ્રીકરણ તરફ શિક્ષણનો જ્યાલ વ્યાપેલ છે. આમ શિક્ષક કેન્દ્રી શિક્ષણથી બદલાઈ આવે બાળકેન્દ્રી એટલે શિક્ષણનો અભિગમ આકાર બનેલ છે.

માળખાકીય સુવિધા અને શિક્ષણના વ્યાપના કારણે જુદા જુપદા સમુદ્દરયના લોકોના શિક્ષણમાં વધારો થયો છે. આમ ઇતાં પણ વિકલાંગ બાળકોનું સમીક્ષાના અંતરાયો અને આજે પણ એક પડાકર રૂપ છે.

આવા પડકારોમાં ભૌતિક, માળખાકીય સુવિધાઓ, સાધનની ઉપલબ્ધતાનો અભાવ, શિક્ષકોની તત્પરતા અને આ બાળકો સાથેના વ્યવહાર માટેની પદ્ધતિઓનો વિનિયોગની મર્યાદા એ સમીક્ષાના અંતરાયો અવરોધ ઊભો કરે છે. આવા અવરોધો અને અંતરાયોમાં મુજબત્વે ત્રણ પ્રકાર જોવા મળે છે.

(1) ભૌતિક અંતરાયો

(2) સૂચનાત્મક / અધ્યાનાત્મક અંતરાયો

(3) વલણાત્મક અંતરાયો

ભૌતિક અંતરાયો :

સમીક્ષાના જ્યાલ સાકાર કરવા માટે શાળાના વર્ગિઝનો, પ્રવેશ, શૌચાલય, પાણીની સુવિધા તેમજ પુસ્તકાલય, વર્ગમાં હવાઉંશ અને પ્રકાશની વ્યવસ્થા તે જો યોગ્ય રીતે ન હોય તો શારીરિક, મનોવૈજ્ઞાનિક, ભાવાત્મક વિકલાંગતા ધરાવતા બાળકોના સમીક્ષાનમાં અવરોધ ઊભો કરે છે. દા.ત. શાળાના પ્રવેશમાં પગથિયાંની વ્યવસ્થા હોય પરંતુ યોગ્ય ઢાળવાળો રેમ્પ અને યોગ્ય ઊંચાઈવાળી રેલિંગની વ્યવસ્થા ન હોય તો શારીરિક વિકલાંગ બાળકો, વાલીઓ નિયમિત શાળામાં મોકલતા નથી.

શાળામાં વર્ગિઝમાં બેઠક વ્યવસ્થા ફ્લેક્શીબલ અને ફેરફાર કરી શકાય તેવી ન હોય તો શારીરિક વિકલાંગતાવાળા અને મગજનો લક્કવો ધરાવતા બાળકો વર્ગમાં બેસી શકતા નથી. પરિણામે ડ્રોપ આઉટ થાય છે. તેવી જ રીતે વર્ગના પાદ્યપુસ્તકો જો બ્રેઇલલિપીમાં અથવા ઉપયોગમાં લેવાના સાધનો ટેક્ટાઈલ મોડમાં ન હોય તો પ્રજ્ઞાચ્યુબ બાળકો માટે અવરોધરૂપ બને છે.

(2) સૂચનાત્મક / અધ્યાનાત્મક અંતરાયો :

શાળામાં શિક્ષક અને વિદ્યાર્થી વચ્ચે થતી આંતર કિયાઓમાં વિકલાંગતા સંબંધિત શિક્ષકના મર્યાદિત જ્ઞાનને કારણે પણ વર્ગવ્યવહાર પ્રક્રિયામાં અવરોધ થાય છે. દા.ત. સ્લો લર્નર બાળકોને વધુ પુનરાવર્તનની જરૂર હોય છે. પરંતુ શિક્ષક માટે તે મર્યાદા છે. પ્રજ્ઞાચ્યુબ બાળકો માટે શાળામાં બ્રેઇલ પુસ્તકો અને બ્રેઇલ લીપી અંગે શિક્ષકોનું મર્યાદિત જ્ઞાન વિકલાંગોના સમીક્ષાનીકરણ માટે અવરોધરૂપ બને છે. મુકબધીર બાળકો માટે સાઈન લેગેજનું શિક્ષકનું મર્યાદિત જ્ઞાન અવરોધરૂપ બને છે.

(3) વલણાત્મક અંતરાયો :

મનોવિજ્ઞાનની એક શાખા તરીકે માપન અને મૂલ્યાંકનનો ઉદ્ભવ થયો જેમાં બુદ્ધિ, રસ, રૂચિ, અભિયોગતાની સાથે સાથે વલણના માપન માટેની પણ વૈજ્ઞાનિક તુલનાનો વિકાસ થયો. થસ્ટન અને લીક્ટ દ્વારા વલણની સમજ અને માપન માટેનું વૈજ્ઞાનિક તુલાઓનો અભ્યાસ કરી વલણના પ્રકારોની સમજ આપી આમ વલણ એ વક્તિના જીવન અને વિકાસ માટે ખૂબ જ અગત્યનું છે.

વલણ એટલે કોઈપણ વક્તિ વસ્તુ કે પરિસ્થિતિ પ્રયેનો ભૂતકાળના અનુભવો આધારિત દણિકોષ વલણના મુખ્ય ત્રણ પ્રકારો જોવા મળે છે (1) વિધાયક વલણ (2) નિષેધક વલણ અને (3) તટસ્થ વલણ આમ સમીક્ષિત શિક્ષણ માટેનું શિક્ષક, વાલી, સમાજ અને બાળકોનું પોતાનું અનુભવ આધારિત વલણ એ નિષેધક કે તટસ્થ હોય તો તે અવરોધ રૂપ બને છે. દા.ત. વિકલાંગ બાળકોને શાળામાં નામાંકન થતા દેવું કે કેમ તે વિશેનું શિક્ષકનું વલણ

- ◆ વિકલાંગ બાળકને ઘરે રાખીને ભણાવીએ જેથી અન્ય લોકોને મુશ્કેલી ન પડે તેવું વાલીનું વલણ
- ◆ વિકલાંગ બાળકો જેના મિત્રો હોય તેવા બાળકોનો વિકાસ ધીમો થાય છે તેવું વાલીનું વલણ
- ◆ વિકલાંગ બાળકોનું સમીક્ષિત શિક્ષણ અધરી અને અશક્ય બાબત છે તેવું સમાજ અને અન્ય લોકોનું વલણ

આમ સમીક્ષિત શિક્ષણના અમલીકરણ માટે બાળકમાં પોતાનામાં, આત્મ વિશ્વાસની સાથે સાથે શિક્ષકોનું આ પરત્વે વિધાયક વલણ હોવું તે સમીક્ષિત કરણ માટેના પ્રયાસોમાં નવીનતા અને વ્યવહારિકતા લાવી શકે છે સાથે સાથે વાલીઓ અને સમાજના વિધાયક વલણ વિકસાવવા સમૂહ માધ્યમોનો ઉપયોગ કરી આ વલણ બાળકોના સમીક્ષિતનીકરણ માટે ઉપયોગી બનશે.

1.8 સારાંશ :

પ્રસ્તુત એકમમાં વિશિષ્ટ જરૂરિયાતવાળા બાળકોના શિક્ષણ માટે થયેલ ક્રમિક જોગવાઈઓ અંગે વિગતે ચર્ચા કરેલ છે. વર્તમાન સમયમાં આર.ટી.ઇ. 2010 મુજબ વિશિષ્ટ જરૂરિયાતવાળા બાળકો માટેની સંમેલિત શિક્ષણ માટેની જોગવાઈ, તેના સિદ્ધાંતો અને તેના સમલિકરણમાં થતાં અંતરાયોની ચર્ચા કરેલ છે. આમ, આ એકમ સંમેલિત શિક્ષણ અંગેની પ્રાથમિક માહિતી પુરી પાડે છે.

: રૂપરેખા :

- 2.1 પ્રસ્તાવના
- 2.2 ઉદેશો
- 2.3 આંતરરાષ્ટ્રીય ઘોષણાઓ
  - આંતરરાષ્ટ્રીય માનવ અધિકાર ઘોષણા પત્ર (1948)
  - વૈષવિક સર્વ શિક્ષણ ઘોષણા પત્ર (1990)
- 2.4 આંતરરાષ્ટ્રીય સંમેલનોઃ
  - ભેદભાવ વિરોધી - સમેલન (1960)
  - બાળ અધિકાર અન્વયે - સમેલન (1998)
- 2.5 આંતરરાષ્ટ્રીય ફેમવર્ક્સ
  - સાલમનક ફેમવર્ક (1994)
  - બિવકો મિલ્લેનિયમન એક્સન ફેમવર્ક (2002)
- 2.6 રાષ્ટ્રીય પંચ અને નીતિઓ :
  - કોઠારી પંચ
  - રાષ્ટ્રીય શિક્ષણ નીતિ (1968)
  - રાષ્ટ્રીય શિક્ષણ નીતિ (1986)
  - સુધારેલ રાષ્ટ્રીય શિક્ષણ નીતિ (1992)
  - રાષ્ટ્રીય અભ્યાસ અંતર્ગત કાર્ય યોજના (2005)
  - રાષ્ટ્રીય વિકલાંગતા ધારો / નીતિ (2006)
- 2.7 રાષ્ટ્રીય કાયદાઓ અને કાર્યક્રમો :
  - વિકલાંગો માટેનું સંકલિત શિક્ષણ (આઈ.ઈ.ડી.સી.) 1974
  - ભારતીય પુનર્વસન પરીષદ કાયદો (આર.સી.આઈ) 1992
  - વિકલાંગો માટેનો કાયદો (1995)
  - નેશનલ ટ્રેસ્ટ એક્ટ (1999)
  - શિક્ષણનો અધિકાર (2009)
  - રાષ્ટ્રીય માધ્યમિક શિક્ષા અભિયાન (2009)
  - માધ્યમિક સ્તરનું વિકલાંગો માટેનું સમીલતા શિક્ષણ (આઈ.ડી.એસ.એસ.) -2013
- 2.8 સારાંશ

2.1 પ્રસ્તાવના :

માનવ અધિકાર ઘોષણા પત્ર (1948) મુજબ દરેક વ્યક્તિને સ્વતંત્રતાનો અધિકાર છે. જે મુજબ દરેક વ્યક્તિ સ્વતંત્ર પણે શિક્ષણ મેળવવા માટે પણ અધિકૃત છે. કોડારી કમિશન (1960-66) રાષ્ટ્રીય શિક્ષણ નીતિ (1958), વિકલાંગ વ્યક્તિ માટેની રાષ્ટ્રીય શિક્ષણ નીતિ (2006) અને જુદી જુદી અન્ય તમામ જોગવાઈ મુજબ પ્રત્યક્ષ કે પરોક્ષ રીતે શિક્ષણ વિકાસને અને સુધારણા પર ભાર મુકવામાં આવેલ છે. આ શિક્ષણની સુવિધાઓ વિકલાંગ વ્યક્તિઓને પ્રામ થાય તે હેતુથી જુદી જુદી જોગવાઈઓનો અંતર્ગત સંમેલિત શિક્ષણ અંગેનો ટૂંકો અભ્યાસ આ એકમમાં રજૂ કરેલ છે.

2.2 ઉદેશો :

આ એકમના અભ્યાસને અંતે

- ◆ સંમેલિત શિક્ષણની જુદી જુદી નીતિઓ વિશે માહિતી પ્રામ થશે.
- ◆ આંતરરાષ્ટ્રીય ઘોષણાઓ વિશે માહિતી પ્રામ થશે.
- ◆ રાષ્ટ્રીય સંમેલનો વિશે માહિતી પ્રામ થશે.
- ◆ આંતરરાષ્ટ્રીય માળખાઓ વિશે માહિતી પ્રામ થશે.
- ◆ રાષ્ટ્રીય કમિશન અને નીતિઓની માહિતી પ્રામ થશે.
- ◆ રાષ્ટ્રીય કાયદાઓ અને કાર્યક્રમોની માહિતી પ્રામ થશે.

2.3 આંતરરાષ્ટ્રીય ઘોષણાઓ

આંતરરાષ્ટ્રીય માનવ અધિકાર ઘોષણાપત્ર : (1948) (Universal Declaration of Human Rights) (1948)

10 ડિસેમ્બર 1948 ના રોજ યુનાઇટેડ નેશન્સ જનરલ એસેમ્બલી દ્વારા આ ઘોષણા પત્રની રજુઆત કરવામાં આવી જેને ટૂંકમાં UDHR તરીકે પણ ઓળખવામાં આવે છે. આ ઘોષણાપત્રમાં કુલ 30 આર્ટિક્લ્સનો સમાવેશ થાય છે. જેમાં માનવજીતને સ્વતંત્રતાનો આનંદ લેવાનો, બોલવાની મુક્તતા (વાણી સ્વતંત્ર્ય), વિચાર સ્વતંત્ર્યના અધિકારોની હિમાયત કરવામાં આવેલી છે. જેમાં બધા જ નાગરિકો માટેના તમામ રાષ્ટ્રોમાં સિદ્ધિના સર્વસામાન્ય ઘોરણોની ધ્યાનવટ કરવામાં આવેલ છે.

આર્ટિક્લ્સ - 1

દરેક માનવનો જન્મ સાથે સ્વતંત્રતા અને સમાનતાનો હક્ક જોડાયેલો છે. તેઓ એ ભાઈચારાની ભાવાનથી અરસપરસ વ્યવહાર કરવો જોઈએ.

આર્ટિક્લ્સ - 2

આ ઘોષણાપત્રમાં દરેક નાગરિકને જાતિ, વર્ણ, લિંગ, ભાષા, ધર્મ, રાજકીય કે અન્ય અભિપ્રાયો, મિલકત, જન્મ કે અન્ય દરજાને ધ્યાનમાં લીધા સિવાય સમાન હક્ક અને સ્વતંત્રતાની પાત્રતા છે.

આર્ટિક્લ્સ - 3

દરેક નાગરિકને જીવન જીવવાનો, સ્વતંત્રતાનો અને સલામતીનો હક્ક છે.

આર્ટિક્લ્સ - 4

દરેક પ્રકારની ગુલામી પ્રથમાં વ્યાપાર પર પ્રતિબંધ અને ગુલામી કે ગુલામ ખરીદ પદ્ધતિમાં કોઈને પણ રાખી શકાય નહીં.

આર્ટિક્લ્સ - 5

કોઈપણ નાગરિકને ગ્રાસ, અમાનવીય ધાતકીય વ્યવહાર કે દરજામાં ઘટાડો કે સજા કરી શકાશે નહીં.

આર્ટિક્લ્સ - 6

કાયદાથી પ્રસ્તાવિત દરેક નાગરિકને પોતાની વ્યક્તિ તરીકેની ઓળખ મેળવવાનો અધિકાર છે.

આર્ટિકલ - 7

કાયદાની દણિએ તમામ નાગરિકો સમાન છે અને કોઈપણ પ્રકારના ભેદભાવ સિવાય કાયદાકીય રક્ષણ મેળવવા હક્કદાર છે. આ ઘોષણાપત્રની જોગવાઈઓનો ભેદભાવ કે ઉશ્કેરણીના સંજોગોમાં ભંગ થાય તેની સામે રક્ષણ મેળવવાનો સમાન અધિકાર છે.

આર્ટિકલ - 8

દરેક વ્યક્તિને સંવિધાન અથવા કાયદા દ્વારા તેને મળેલા મૂળભૂત અધિકારોનો ભંગ કરતા ફૂટ્યો માટે સક્ષમ રાષ્ટ્રીય ન્યાયાધિકરણ દ્વારા અસરકારક ઉપાયો લેવાનો હક્ક છે.

આર્ટિકલ - 9

કોઈપણ વ્યક્તિને આપખુદ રીતે ગીરફ્તાર કરવાનો, અટકાયતમાં રાખવામાં અથવા દેશનિકાલ કરવામાં આવશે નહીં.

આર્ટિકલ - 10

દરેક વ્યક્તિને પોતાના અધિકારો અને બંધનોના અને તેની વિરુદ્ધ કોઈપણ ફોજદારી આરોપોનો એક સ્વતંત્ર અને નિષ્પક્ષ ન્યાયાધિકરણ દ્વારા વ્યાજભી અને જાહેર સુનવણી કરવાનો સંપૂર્ણ સમાન ધોરણે અધિકાર છે.

આર્ટિકલ - 11

- (1) દરેક વ્યક્તિને પોતાની સામે મૂકેલ પેનલ ગુના સાથે ચાર્જ સામે પોતાના બચાવ માટે જરૂરી બાંહેધરીઓ આપવામાં આવી હોય, જે એક જાહેર સુનવણી કાયદા પ્રમાણે ગુન્હેગાર સાબિત થાય ત્યાં સુધી પોતે નિર્દોષ માનવાનો અધિકાર છે.
- (2) કોઈ એક રાષ્ટ્રીય અથવા આંતરરાષ્ટ્રીય કાયદા હેઠળ પેનલ ગુન્હો કાયદાની રૂચના ન હતીકે જે કોઈપણ વ્યક્તિ શિક્ષાત્મક ગુન્હામાં દોષિત કરવામાં આવશે, દંડ શિક્ષાનો સમયની કાયદાકીય જોગવાઈ મુજબ રહેશે.

આર્ટિકલ - 12

કોઈપણ નાગરિકને પોતાના માન, પ્રતિષ્ઠા પર એક વ્યક્તિગત, કુટુંબ, ઘર, પત્ર વ્યવહારમાં મનસ્વી દખલગીરી કરી શકશે નહીં. દરેક વ્યક્તિને આવી દખલગીરી છે. આકમણ સામે કાયદાનું રક્ષણ મેળવવાનો અધિકાર છે.

આર્ટિકલ - 13

- (1) દરેક વ્યક્તિને રાજ્યની હંદની અંદર હરવાફરવા અને વસવાનો અધિકાર છે.
- (2) દરેક વ્યક્તિને કોઈપણ દેશ છોડી તેમના પતિના સહિત જવાનો અને પોતાના દેશમાં ફરવાનો અધિકાર છે.

આર્ટિકલ - 14

- (1) દરેક વ્યક્તિને અત્યાચારમાંથી છૂટી બીજા દેશમાં આશ્રયનો અધિકાર છે.
- (2) આ અધિકાર યથાર્થ, બીન રાજકીય ગુન્હાઓમાંથી અથવા સંયુક્ત રાષ્ટ્રોના હેતુઓ અને સિદ્ધાંતોની વિરુદ્ધ હોય તેવા કિસ્સામાં અધિકારની માગણી કરી શકશે નહીં.

આર્ટિકલ - 15

- (1) દરેક વ્યક્તિને રાષ્ટ્રીયતાનો અધિકાર છે.
- (2) કોઈપણ વ્યક્તિ પાસેથી આપ ખુદ રીતે તેની રાષ્ટ્રીયતામાં ફેરફાર કરી શકશે નહીં.

આર્ટિકલ - 16 લગ્નની સ્વતંત્રતાનો અધિકાર

આર્ટિકલ - 17 વ્યક્તિગત અને સંસ્થાકીય સંપત્તિનો અધિકાર

આર્ટિકલ - 18 ધાર્મિક સ્વતંત્રતાનો અધિકાર

આર્ટિકલ - 19 વાડી અને અભિપ્રાય આપવાનો અધિકાર

આર્ટિકલ - 20 શાંતિપૂર્વક સભાઓ યોજવાનો અધિકાર

આર્ટિકલ - 21 માન આપવાનો સમાન અધિકાર

આર્ટિકલ - 22 સામાજિક સલામતી અને વિકાસનો અધિકાર

આર્ટિકલ - 23 સમાનકામ - સમાન વેતનનો અધિકાર અને કામની સ્વતંત્રતા

આર્ટિકલ - 24 કામના કલાકો, રજાઓ મેળવવાનો અધિકાર સમાન વેતનનો અધિકાર

આર્ટિકલ - 25 દરેકને ગુણવત્તા યુક્ત જીવવાનો અધિકાર તેમજ સમાજ સુરક્ષાનો અધિકાર

આર્ટિકલ - 26

(1) શિક્ષણનો અધિકાર દરેક વ્યક્તિને શિક્ષણનો અધિકાર છે શિક્ષણમાં ઓછામાં ઓછું પ્રાથમિક અને પાયાના તબક્કાઓમાં મહિત રહેશે. પ્રાથમિક શિક્ષણ ફરજિયાત રહેશે. ટેક્નીકલ અને વ્યવસાયિક શિક્ષણ સામાન્ય રીતે ઉપલબ્ધ કરવામાં આવશે અને ઉચ્ચતર શિક્ષણ ગુણવત્તા આધારે તમામ માટે સમાન રીતે સુલભ રહેશે.

(2) શિક્ષણ માનવ વ્યક્તિત્વ સંપૂર્ણ વિકાસ અને માનવ હક્કો અને મૂળભૂત સ્વતંત્રતાઓ પ્રત્યેના માનદિઝિભૂત કરવા તરફ આવશે. તે બધા દેશો જાતિ અથવા ધાર્મિક સમૂહો વચ્ચે તે સમજ સહિષ્ણુતા અને મૈત્રી પ્રોત્સાહન રહેશે અને શાંતિની જળવણી માટેની સંયુક્ત રાષ્ટ્રોની પ્રવૃત્તિને આગળ રહેશે.

આર્ટિકલ - 27

દરેક વ્યક્તિને વિજ્ઞાનસ, કલાક્ષેત્રે પ્રગતિ કરવાનો અને સાંસ્કૃતિક જીવનની મુક્તતાનો અધિકાર છે.

આર્ટિકલ - 28

સ્વતંત્રતા તેમજ સામાજિક આંતરરાષ્ટ્રીય વ્યવસ્થાનું પાલન કરવાનો અધિકાર છે.

આર્ટિકલ - 30

આ મુખ્યપત્રમાં દર્શાવેલ અધિકારો અને સ્વતંત્રતાનો ખોટું અર્થધટન કરવાનો અધિકાર નથી.

વૈશ્વિક સર્વ શિક્ષા ઘોષણાપત્ર (1990) (World Declaration for Education for All) (1990)

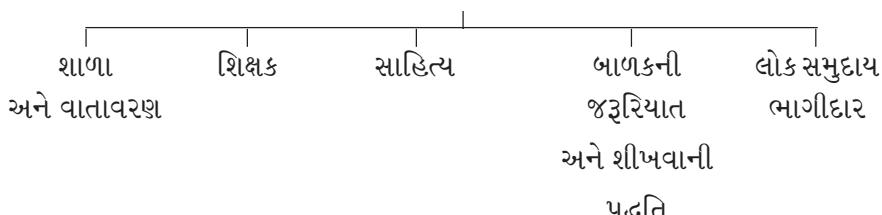
9 માર્ચ 1990ના રોજ આંતરરાષ્ટ્રીય કોન્ફરન્સોમાં આંતરરાષ્ટ્રીય શિક્ષણનીતિ સંદર્ભ થયેલ ઘોષણાઓમાં અને જોગવાઈઓની વિગતો નીચે મુજબ છે.

“Every one has a right to education” દરેક શિક્ષણ મેળવવાનો અધિકાર છે. શિક્ષણને દરેક નાગિરકો માટેનો બંધારણીય અને મૂળભૂત અધિકાર છે. કારણકે શિક્ષણ દ્વારા સલામત આરોગ્યપ્રદ, વધુસમૃદ્ધ અને સારા વાતાવરણનું વિશ્વમાં નિર્મિત થશે. તેવો ગર્ભિત જ્યાલ રહેલ છે. આ ઘોષણાપત્રમાં કુલ 10 આર્ટિકલ્સનો સમાવેશ થાય છે.

આર્ટિકલ - 1 પ્રાથમિક શિક્ષણ સંબંધી જરૂરિયાતોને ઓળખાવી. કોઈપણ વયજીથના વ્યક્તિને પોતાના જીવનકામ દરમિયાનની પોતાની શિક્ષણની જરૂરિયાતને અનુરૂપ તક પુરી પાડવી જોઈએ. અને જરૂરી સહયોગ મળવો જોઈએ. કારણ કે શિક્ષણ એ સતત ચાલતી પ્રક્રિયા છે.

આર્ટિકલ - 2 Shaping the vision : દિલ્લીને આકાર આપણે દરેક વ્યક્તિની પોતાની શિક્ષણની જરૂરિયાતને ધ્યાનમાં રાખી શિક્ષણના મૂળભૂત જરૂરિયાતને ધ્યાનમાં રાખી શિક્ષણના મૂળભૂત જ્યાલોમાં ફેરફાર કરવો અને શિક્ષણનો વ્યાપ અને દિલ્લીનો વિસ્તાર કરવો દા.ત.

શિક્ષણ

આર્ટિકલ - 3 આંતરરાષ્ટ્રીય પ્રવેશની સરળતા અને સમતાને પ્રોત્સાહન પ્રારંભિક શિક્ષણ દરેક બાળકો, યુવાનો અને પુઅંસોને મળવું જોઈએ. તેમના સ્તર મુજબ શિક્ષણ માનવું જોઈએ.

- ◆ કન્યાઓ સ્ત્રીઓના શિક્ષણમાં આવતા અવરોધો દૂર કરી તેમની સહભાગિતા વધારે તે માટે ગુણવત્તા લાવવી.
- ◆ શિક્ષણમાં અસમતુલાનો ઘ્યાલ દૂર કરી ગરીબો રસ્તા પર રહેતા બાળશ્રમિકો, ગ્રામ્ય અને અંતરિયાળ વિસ્તારના તેમજ વિચરતા સમુદ્દરયાના સ્થળાંતર કરતાં લોકોના શિક્ષણ માટે તેમજ ભાષાકીય લઘુ મતિવાળા યુદ્ધ પ્રભાવિત લોકોના બાળકોનું શિક્ષણમાં કોઈ ભેદભાવ ન રહે તેમજ શિક્ષણની સરળતા માટેની તકો પૂરી પાડવી.
- ◆ વિકલાંગોની જરૂરિયાતો પરત્વે ખાસ ધ્યાન આપી સમાન સુવિધા શિક્ષણના ક્ષેત્રમાં પૂરી પાડવા વિકલાંગોની અલગ અલગ કક્ષાએ નક્કી કરવી સંકલિત શિક્ષણની વચ્ચે કરવી.

આર્ટિકલ - 4 Focussing on Learning : શિક્ષણને અસરકારક બનાવવા માટે વ્યક્તિલક્ષી જરૂરિયાત મુજબ સરળ બનાવ્યું કે જેમાં ઉપયોગી જ્ઞાન બૌદ્ધિક ક્ષમતા, કૌશલ્ય અને મૂલ્યોમાં વધારો થાય. જેમાં શિક્ષણની સાથે સાથે મૂલ્યાંકન સહભાગિતા અને કમ્પ્લીશન સર્ટિફિકેટ અને Minimum level of learning નક્કી કરવું જોઈએ.

આર્ટિકલ - 5 મૂળભૂત શિક્ષણને સાર્થક રૂપમાં વ્યાપ કરવો શિક્ષણને અસરકારક બનાવવા માટે વિવિધતા જટિલતા પરિવર્તન પામતી પ્રકૃતિ, પાયાની શિક્ષણ જટિલતા, પરિવર્તન પામતી પ્રક્રિયા, પાયાની શિક્ષણ જરૂરિયાતો, બાળકો, યુવાઓ અને પુણોની જરૂરિયાતોને ધ્યાન રાખી શિક્ષણનો વ્યાપ વધારવા.

આર્ટિકલ - 6 શિક્ષણ માટે ભૌતિક અને શાળાકીય પર્યાવરણમાં ફેરફાર :

અહીં સમાજના લોકોના સહયોગ અને તમામ બાળકોના શિક્ષણ માટે લોક સમુદ્દરયની ભાગીદારી વધારવા માટે સૂચન કરેલ છે.

આર્ટિકલ - 7 સહભાગિતામાં અભિવૃદ્ધિ :

શિક્ષણમાં ગુણવત્તા અને ફેરફાર માટે જુદા જુદા વંચિત સમુદ્દરયના બાળકોની ઓળખ કરી સશક્તિકરણ સમુદ્દરયના બાળકોની ઓળખ કરી સશક્તિકરણ વધારવા નીચે મુજબ સૂચનો થયેલ છે.

- ◆ શિક્ષણના તમામ પેટાવિભાગોનો વચ્ચે સંકલન
- ◆ શિક્ષકો અને વહીવટી અધિકારીઓ અને અન્યની ભૂમિકાની સ્પષ્ટતા
- ◆ શિક્ષણ અને સરકારના અન્ય વિભાગોનું સંકલન દા.ત. આયોજન, નાણાં, શ્રમ વિભાગ, પ્રચાર - પ્રસાર,
- ◆ સરકારી અને સ્વૈચ્છિક સંસ્થાઓની સહભાગિતા
- ◆ લોકસમુદ્દરય અને ધાર્મિક જૂથો જૂથોની સહભાગિતા
- ◆ પારિવારિક સહભાગિતા

આર્ટિકલ- 8 સહાયક નીતિનો વિકાસ : શિક્ષણ એ વ્યક્તિ વિકાસની સાથે સાથે સમાજવિકાસની પ્રક્રિયા હોવાથી સમાજના તમામ ક્ષેત્રો, દ્વારા આ માટેની નીતિ વિષયક બાબતોમાં જરૂરી સુધારા લાવવા માટે અને નીતિઓ ઘડવા માટે વૈજ્ઞાનિક પદ્ધતિસરના પ્રયત્નો

આર્ટિકલ - 9 સંસાધનો પ્રચાર : શિક્ષણની સુવિધાનો વધુ વ્યાપ કરવા માટે લોક સહભાગિતા અને સ્વૈચ્છિક વધારવા પર ભાર

આર્ટિકલ - 10 આંતરરાષ્ટ્રીય એકતામાં વધારો :

ઓંતરરાષ્ટ્રીય એકતામાં વધારો કરવા માટે શિક્ષણ અને શૈક્ષણિક સંસ્થાઓ તેમજ લોક સમુદ્દર દ્વારા પ્રવૃત્તિઓનું આયોજન થાય.

2.4 આંતરરાષ્ટ્રીય સંમેલનો (Inter National Conventions)

14 ડિસેમ્બર 1960ના રોજ UNESCO દ્વારા આયોજિત કરેલ સંમેલનમાં નાગરિકોના મૂળભૂત અધિકારો અને શિક્ષણના અધિકારને Discrimination ની નીતિ દૂર કરવા માટે બોલાવવામાં આવેલ હતું. આ સંમેલનમાં 19 મુદ્દાઓ અન્વયે ચર્ચા કરવામાં આવી હતી.

- ◆ જાતિ, ધર્મ, લિંગના આધારે થતા બેદભાવને દૂર કરવો.
- ◆ શાળામાં પ્રવેશ અને ગુણવત્તા તેમજ Well Qualified શૈક્ષણિક સ્ટાફની વિગતોને ધ્યાનમાં લેવી.
- ◆ ધાર્મિક, ભાષાકીય અને શિક્ષણામાં નવા વિકલ્પો પુરા પાડવા.
- ◆ ખાનગી શૈક્ષણિક સંસ્થાઓને પ્રોત્સાહન
- ◆ શિક્ષણ દ્વારા સંપૂર્ણ વ્યક્તિત્વનો વિકાસ અને માનવીય મૂળભૂત અધિકારોનું જતન.
- ◆ વાલીઓની સ્વતંત્રતાનું સન્માન

બાળ અધિકાર અન્વયે સંમેળન (1989) (Convention on Right of a child (1989)

આ સંમેળન 20 નવેમ્બર 1989ના રોજ બાળ અધિકારો સંદર્ભે યોજાયેલ હતું જેના મુખ્ય હેતુઓ નીચે મુજબ છે.

- ◆ બાળકોની જરૂરિયાત અને અધિકારોને સમજવા
- ◆ કાયદાકીય જોગવાઈઓની સમજ
- ◆ જીવન જીવવાનો અધિકાર - વાલીની ભૂમિકા સાંસ્કૃતિક જૂથો.
- ◆ આ સંમેળનની મુખ્ય વિગતો નીચે મુજબ છે.
- ◆ આ સંમેળનમાં કુલ 41 મુદ્દાઓ અંગે ચર્ચા કરવામાં આવી હતી.
- ◆ 18 વર્ષ સુધી બાળક ગણાય તેવી વ્યાખ્યા
- ◆ બેદભાવ વગર સમાનતાના ધોરણે શિક્ષણ
- ◆ વિકલાંગ બાળકોની જરૂરિયાત મુજબ રક્ષણ અને માર્ગદર્શન
- ◆ આ માટેની સંસ્થાઓ દ્વારા કાળજી અને રક્ષણની જરૂરિયાતો પૂરી પાડવી.
- ◆ આ બાળકોનું શૈક્ષણિક, સામાજિક અને આર્થિક પુનઃવસન
- ◆ રાજ્ય દ્વારા માનસિક અને શારીરિક વિકલાંગ બાળકોનું આનંદમય જીવન અને શિક્ષણની સાથે સાથે સ્વાલંબન પોષતી પ્રવૃત્તિઓ અને સામુદ્દરિક સહભાગિતા માટે ખાતરી પૂરી પાડવી (23)
- ◆ જરૂરી આરોગ્ય સેવાઓ પૂરી પાડવી.

યુનાઇટેડ નેશન્સ વિકલાંગ બાળકોના અધિકારોનું સંમેળન (યુ.એન.સી.આર.પી.ડી) (2006)

(United Nations Convention of Rights of Persons with Disabilities (UNCRPD) (2006)

13 ડિસેમ્બર 2006ના રોજ Rights of Persons with Disabilities અંતર્ગત સંમેળનનું આપોજન થયું જેમાં કુલ 50 મુદ્દાઓ પર વિકલાંગોના હક્કો અને અધિકારો સંદર્ભે થયેલ ચર્ચાતા મુખ્ય હેતુઓ નીચે મુજબ છે.

- ◆ વિકલાંગતામાં રહેલ વૈવિધ્યતાની ઓળખ
- ◆ તેમને પ્રોત્સાહિત કરવા અને તેમના હક્કોનું રક્ષણ કરવું.
- ◆ તેમના પરત્વેના બેદભાવને દૂર કરવો.
- ◆ સમાજમાં અસરકારક સહભાગિતા અને સમીક્ષાલિતતા વધારવી
- ◆ વિકલાંગ મહિલાઓ અને કન્યાઓનું પુનઃવસન
- ◆ લોક સમુદ્દર્યમાં જાગૃતિ
- ◆ માળખાકીય સુવિધાઓમાં વિકલાંગોની જરૂરિયાત મુજબ ફેરફાર
- ◆ કાયદાકીય ન્યાયિક બાબતોમાં સમાનતા
- ◆ ગ્રાસ અને અત્યાચાર સામે રક્ષણ

- ◆ આ બાળકોની શૈક્ષણિક તકોની સમાનતા અને જરૂરિયાત મુજબ સુવિધાઓ અને ટેકનોલોજીના ઉપયોગ દ્વારા અન્ય તકો અને લાભો પુરા પાડવા.
- ◆ શૈક્ષણિક વિકાસની સાથે સાથે આર્થિક સ્વાલંબન
- ◆ જાહેર સામાજિક જીવનમાં સહભાગિતા વધારવી
- ◆ આંતરરાષ્ટ્રીય પ્રચાર અને ગુણવત્તાનું ધોરણ સુધારવું .
ઉપરોક્ત પરિષદ અંતર્ગત વિકલાંગોના અધિકારો માટે નીચે મુજબની જોગવાઈઓ અને ભલામણો કરેલ છે.
- ◆ આ પ્રકારનાં બાળકોના હક્કોનું બાળહક્કો અને નાગરિકતાના હક્કોના ધોરણે મૂળભૂત હક્કોનું રક્ષણ મળવું જોઈએ.
- ◆ આ બાળકો પરતે કોઈપણ પ્રકારનું ભેદભાવ યુક્ત વર્તન થવું જોઈએ નહીં.
- ◆ આ બાળકોને શિક્ષણ અને વિકાસ માટે તેમની જરૂરિયાત મુજબની માળખાકીય સુવિધાઓ અને શૈક્ષણિક વાતાવરણ મળવું જોઈએ.
- ◆ આ બાળકો માટે સંશોધન, શૈક્ષણિક ટેકનોલોજી અને મોબિલીટી વધારવી.
- ◆ આ ક્ષેત્રના વ્યવસાયિક તજ્જોની તાલીમમાં નવીનતા લાવવી
- ◆ શિક્ષણમાં તેઓને સમાન તક અને સહભાગિતા પૂરી પાડવી (Act - 5)
- ◆ કન્યાઓ અને મહિલાઓના શિક્ષણ માટેની સ્વતંત્રતા અને સમાનતક (Act - 7)
- ◆ આ માટેની માળખાકીય સુવિધાઓનાં સરળતાથી પ્રવેશ થઈ શકે તે માટેનું યોગ્ય આયોજન કરવું.
- ◆ જીવનનો અધિકાર - આ બાળકોને પણ સામાન્ય બાળકોની જેમ જીવનનો આનંદ મેળવવાનો અધિકાર છે.
- ◆ કાયદા સમક્ષ ન્યાય મેળવવાનો અને સલામતિનો અધિકાર
- ◆ શોધણ સામેનો અધિકાર
- ◆ સમાન શિક્ષણ અને સ્વાવલંબન મેળવી સામાજિક પુનઃવસનનો અધિકાર

2.5 આંતરરાષ્ટ્રીય ફેમવર્ક (International Frame Works)

7થી 10 જૂન 1994 દરમિયાન સાલ મનક દ્વારા વૈશ્વિક કાર્યશિબિરનું આયોજન કરવામાં આવ્યું જેનો મુખ્ય ઉદેશ વિશિષ્ટ જરૂરિયાતવાળા બાળકોને પ્રવેશ અને ગુણવત્તા પર ભાર આપવામાં આવેલ હતો.

Salmanca Frame Work (1994)

UNESCO ની મદદ દ્વારા તૈયાર કરવામાં આવ્યું આ ફેમ વર્કમાં કુલ 85 મુદ્દાઓનો સમાવેશ થાય છે. જેમાં નીચે મુજબના વિશિષ્ટ જરૂરિયાત વાળા બાળકોના હક્કો અને રક્ષણ માટેના મુદ્દાઓ પર ભાર આપવામાં આવેલ છે.

- ◆ દરેક બાળકને શિક્ષણનો મૂળભૂત અધિકાર છે. અને હોવો જ જોઈએ જે હાંસલ કરવા માટે તેને પૂરી તક આપી લઘુત્તમ શૈક્ષણિક સિદ્ધિનું સર મામ કરે તે અપેક્ષિત છે.
- ◆ દરેક બાળક અનન્ય લક્ષણો અને ક્ષમતાઓ ધરાવે છે જેથી તેની શીખવાની જરૂરિયાતો પણ જુદી છે.
- ◆ શિક્ષણ યોજના અને કાર્યક્રમો બાળકોમાં રહેલ વેવિધની જરૂરિયાતને ધ્યાનમાં લઈ બેઠક વ્યવસ્થા અને શૈક્ષણિક પદ્ધતિઓનો શિક્ષણ માટે ઉપયોગ કરવો જોઈએ.
- ◆ આ ફેમવર્કના મુદ્દા- 3 માં સરકારી વિભાગ માટે નીચે મુજબ સૂચનો કરવામાં આવેલ છે.

- ◆ શિક્ષણ નીતિને અંદરાજપત્રીય અગ્રતા આપી તેમની શિક્ષણ પદ્ધતિમાં ફેરફાર કરવો અને વધુમાં વધુ બાળકો ભાગ લઈ શિક્ષણ પ્રાપ્ત કરે તે માટે વ્યવસ્થાઓ કરવી.
- ◆ કાયદાકીય નીતિઓ અને સિદ્ધાંતોમાં સમાનતાનું ધોરણ રાખવું.
- ◆ આ બાળકોના વિકાસ માટે વિદેશ પ્રવાસ તેમજ સમાવેશી શાળાઓ તેમજ નિર્દર્શ પ્રોજેક્ટ યોજનાને પ્રોત્સાહન આપવું.
- ◆ ખાસ જરૂરિયાત અને પુઅખ્યવયના બાળકો માટે સહભાગી અને વિકેન્દ્રિત આયોજન, મોનીટરીંગ અને શૈક્ષણિક મૂલ્યાંકનની પદ્ધતિઓ ગોટવવી અને શૈક્ષણિક મૂલ્યાંકનની પદ્ધતિઓ ગોટવવી. દા.યત. પ્રજાચ્યાસુ બાળકો માટે શ્રવજી વ્યવસ્થા અથવા Writer
- ◆ વાતીઓ, લોકસમુગદાય અને સ્વૈચ્છિક સંસ્થાઓની સહભાગિતા વધારી જરૂરી સુધારા અને જોગવાઈઓ કરવી.
- ◆ સમાવેશી શિક્ષણ માટે વિશિષ્ટ જરૂરિયાતવાળા બાળકોની ઓળખ અને યોજનાકીય પદ્ધતિમાં વિલંબ ઘટાડી વિકાસકીય યોજનાઓમાં સરળતા કરવી.
- ◆ વિશિષ્ટ જરૂરિયાતવાળા બાળકોની સમાવેશી શાળાઓમાં શિક્ષણકાર્યક્રમો, શિક્ષક તાલીમમાં જરૂરિયાત મુજબ ફેરફાર કરવા.

આંતરરાષ્ટ્રીય સમુદ્ધારોને સૂચના :

- ◆ વિશિષ્ટ જરૂરિયાતવાળા બાળકોના વિકાસ અને પુનઃવસન માટે આંતરરાષ્ટ્રીય સંસ્થાઓ એ ખાસ ફંડની તેમજ કાર્યકરોનું આયોજન અને જોગવાઈ કરવી જોઈએ. દા.ત. World Conference on Education for All
- ◆ UNESCO, UNICEF, UNDP, WORLD BANK જેવી સંસ્થાઓએ કાર્યક્રમો અને નાણાંકીય જોગવાઈઓનું આયોજન કરવું.
- ◆ સમાવેશી શાળાના ઘ્યાલને વ્યાપક બનાવવા માટેની બાબતો તેમજ વિશિષ્ટ જરૂરિયાતવાળા બાળકોનો શિક્ષણ માટે પ્રોત્સાહન આપવું.
- ◆ આ બાળકોને આપવામાં આવતી સુવિધાઓ અને લાભો માટે સ્વૈચ્છિક સંસ્થાઓનો સહયોગ લેવો.
- ◆ આમ આ ભલામણોએ સર્વગ્રાહી ભલામણો તરીકે સ્વીકાર પામેલી છે.

બિવકો મિલેનિયમનું એકશન ફેમ વર્ક (2002) (Biwako Millenium Frame Work of Action) (2002)

28 ઓક્ટોબર 2002ના રોજ બિવકો મિલેનિયમ દ્વારા વિશિષ્ટ જરૂરિયાતવાળા બાળકોના સમ્મિલિતીકરણ અને અવરોધ મુક્ત અધિકારીના આધ્યારિત વિકલાંગો માટેના ફેમ વર્કની રજુઆત કરવામાં આવી. જેના મુખ્ય હેતુઓ અને સૂચનના મુદ્દાઓ નીચે મુજબ છે.

- ◆ મિલેનિયમ ફેમવર્કના નીતિ વિષયક નિર્દેશો
- ◆ એશિયાઈ દેશોમાં વિશિષ્ટ જરૂરિયાતવાળા લોકોના અધિકારો આધ્યારિત સરળ પ્રવેશ વાળા સમાજની રચના કરવી.
- ◆ વિશિષ્ટ જરૂરિયાતવાળા લોકોને પણ નીતિ દ્વારા નિર્ધારિત સમાનતાઓ, શિક્ષણમાં, આરોગ્યમાં, માહિતીમાં સંચારમાં, તાલીમ, અને નોકરી, સમાજસેવા અને અન્ય ક્ષેત્રોમાં તક મળે તેવી સુધારાત્મક નીતિ તૈયાર કરી અમલ કરવો જેમાં મહિલાઓ, પુસ્તકો ગ્રામ્ય અને શહેરી તમામ વિસ્તરના વિશિષ્ટ જરૂરિયાતવાળા લોકોના બહુવિધતા યુક્ત બાબતોને ધ્યાને લઈ સમાવેશનના કયાલને વિકસાવવો.
- ◆ રાષ્ટ્રીય કક્ષાની વિકલાંગતા સંબંધિત નીતિઓ સંદર્ભે સંકલન દ્વારા સશક્તિકરણ અને અસરકારક અમલીકરણ
- ◆ રાષ્ટ્રીય સ્તરે વિકલાંગતા માટેની માહિતીના એકગીકરણ અને વિશ્લેષણ માટે વિકલાંગતા આંકડાશાસ્ત્ર અને નીતિઓ તેમજ પ્રોગ્રામોનું આયોજન

- ◆ બાળકના જન્મથી 14 વર્ષ સુધીના સમયગાળામાં બહુવિધ વિકાસ માટે આરોગ્ય, સમાજસેવા, શિક્ષણ અને પુનઃવસન સંબંધી સંકલિત નીતિ ધરવો.
- ◆ આ માટે સ્વ સહાય સંસ્થાઓ, વાલી સંગઠનો, વ્યવસાયિક તાલીમ જહેર પરિવહન સુવિધા, પૂરી પારી વિકાસ કરવો.
- ◆ આઈ.સી.ટી. (ICT) આધારિત બાબતોના ઉપયોગ દ્વારા આવા વ્યક્તિઓને સ્વાલંબી બનાવવાની ભલામણ કરેલ છે. આમ બાળકે પોતાના ફેમવર્કમાં વિશિષ્ટ જરૂરિયાતવાળા લોકોના સર્વાંગી, સામાજિક, શૈક્ષણિક વ્યવસાયિક, પુનઃવસન અને સંભિલિનીકરણની નીતિ વિષયક ફેરફારની સાથે સાથે સ્વૈચ્છિક સંસ્થાના અહિયા થી બહુવિધ પાસાંઓને આવરી લઈ આવા વ્યક્તિઓની ઓળખ માટે સર્વે, વિશ્લેષણની માહિતી તૈયાર કરી તેમના આરોગ્ય, અને સામાજિક સંભિલિનીકરણ માટે સ્પષ્ટ નિર્દેશ કરેલ છે. સાથે સાથે મહિલાઓના વિકાસ અને ટેકનોલોજીના સમન્વય અને માળખાકીય સુવિધાઓ ઊભી કરવા માટે પણ નિર્દેશ કરેલ છે.

પ્રવૃત્તિ : આપના ગામ શહેરી વિસ્તારની નજીકની શાળામાં વિકલાંગો અભ્યાસ કરતા હોય તેવી શાળાની મુલાકાત લઈ નીચેના મુદ્દાઓ અન્વયે શૈક્ષણિક, પ્રશ્નાર્થ અભિપ્રાયવલી દ્વારા પ્રાયોગિક અભ્યાસ હાથ ધરવો

- ◆ શિક્ષકો સંભિલિતકરણ માટે કેટલા તત્પર છે ?
- ◆ કેટલાક ટકા વાલીઓ શાળામાં સહભાગિતા ધરાવે છે.
- ◆ અન્ય ગમના લોકો આ પ્રવૃત્તિમાં કેટલા ટકા રસ ધરાવે છે ?
- ◆ આવા બાળકોની સમસ્યો કઈ કઈ છે ?

આ માટે આપના દ્વારા ટૂંકાગાળા અને લાંબાગાળાના લક્ષ્યો નિર્ધરિત કરી તે માટેના કાર્યક્રમો કરી સંભિલિકરણનું પ્રમાણ કેટલું વધ્યું છે તે જાણવું.

2.6 રાષ્ટ્રીય પંચ અને નીતિઓ :

કોઠારી પંચ :

ભારત દેશ આજાદ થયા બાદ લોકશાહી સમાજવયવસ્થાની અપેક્ષાઓ અને આંકાશાઓ પૂર્ણ થઈ શકે તે માટે જુદા જુદા પંચોની રૂચના થઈ. જેનો મુખ્ય ઉદેશ શિક્ષણના અંગોનું તલસ્પર્શી અવગાહન કરી વિકાસલક્ષી શિક્ષણનો નિર્દેશ કરવાનો હતો.

ભારત સરકારે 14 જુલાઈ 1964 ના રોજ ડૉ. કોઠારી અધ્યક્ષ સ્થાને 14 સભ્યોની કમિટી રચી જેને કોઠારી શિક્ષણપંચ 1964-66 તરીકે ઓળખવામાં આવે છે. આ પંચની નિયુક્તિના ઉદેશો નીચે મુજબના હતા.

- (1) રાષ્ટ્રીય પરંપરાઓ અને મૂલ્યોને આર્થિક આકાંક્ષાઓના સંદર્ભમાં આગવી અને વિશિષ્ટ શિક્ષણ
- (2) સર્વાંગી શિક્ષણની રાષ્ટ્રીય નીતિ તૈયાર કરવી
- (3) શિક્ષણની ગુણવત્તા માટે નીતિ તૈયાર કરવી
- (4) 6થી 14 વર્ષના તમામ બાળકોના શિક્ષણ માટે નીતિ.

પ્રાથમિક શિક્ષણ માટે કોઠારી કમિશને કરેલ ભલામણો :

- (1) વિદ્યાર્થીઓનો સર્વાંગી વિકાસ અને બુનિયાદી પ્રાથમિક શિક્ષણ
- (2) વિદ્યાર્થીઓમાં સ્વાવલંબન અને હસ્તકૌશલ્યનો વિકાસ

પ્રાથમિક શિક્ષણનો સમયગાળો 7 વર્ષનો (5થી 12)

- પ્રાથમિક શિક્ષણના મુખ્ય બે ભાગ
- નિભ પ્રાથમિક સ્તર (ધો. 1થી 4)
  - ઉચ્ચ પ્રાથમિક શિક્ષણ (ધો. 5 થી 7)

કોઠારી શિક્ષણપંચ શિક્ષણનું સર્વગ્રાહી અને તલસ્પર્શી અભ્યાસ કરેલ હોઈ તેને શિક્ષણના ભેગા કાર્ય તરીકે ઓળખવામાં આવે છે. જેની મુખ્ય ભલામણો નીચે મુજબ છે.

- શિક્ષણના રાષ્ટ્રીય ધ્યેયો
- વિજ્ઞાન શિક્ષણનું મહત્વ
- સામાજિક અને રાષ્ટ્રીય સેવાઓ
- કાર્યાનુભવ
- શિક્ષણનું વ્યવસાયીકરણ
- શિક્ષણનું માધ્યમ
- સમાન શૈક્ષણિક માળખું
- પછાત વર્ગો માટેનું શિક્ષણ
- પ્રૌઢ શિક્ષણ
- શિક્ષણનો પ્રાચર અને પ્રસાર
- માર્ગદર્શન અને નિર્દેશ
- અભ્યાસ, શિક્ષણ પદ્ધતિઓ અને મૂલ્યાંકનની સુધારણા

કોઠારી કમિશન દ્વારા ભાષાના વિવાદ અને રાષ્ટ્ર વિકાસને ધ્યાનમાં રાખી શિક્ષણ માટે ત્રિભાષા સૂત્રની ભલામણ કરી જેમાં હિન્દી ભાષાને રાષ્ટ્રભાષા અને બીજા દેશો સાથેના વ્યવહાર માટે અંગ્રેજ અને ગ્રીઝ ભાષા તરીકે પ્રાદેશિક ભાષા શીખવવાની ભલામણ

કોઠારી પંચની ભલામણ અન્વયે ગુજરાતની ભાષા નીતિની સમીક્ષા

ગુજરાતમાં શિક્ષણ સંદર્ભે નિભા પ્રાથમિક સ્તરે ગુજરાતી ભાષા - માતૃભાષા તરીકે શિક્ષણ આપવામાં આવે. ધો. 5 થી 7ના વિદ્યાર્થીઓને માતૃભાષા, હિન્દી અને અંગ્રેજનું શિક્ષણ તેમજ ધો. 6 અને 7માં સંસ્કૃત એમ કુલ ચાર ભાષાઓનો સમાવેશ કરવામાં આવ્યો.

કોઠારી પંચમાં કરેલ ભલામણમાં મુખ્ય ભલામણ શિક્ષણની સમાનતક અને પછાતવર્ગના વિદ્યાર્થીઓ માટે મુખ્ય ચાર ભલામણો કરેલ છે.

રાષ્ટ્રીય શિક્ષણનીતિ (1986) :

- ભારતની આજાદી બાદ શિક્ષણમાં સુધારા માટે સમયાંતરે જુદા જુદા પંચની રચના કરવામાં આવી જેમાં કોઠારી પંચની ભલામણને આધારે થયેલ સુધારા અન્વયે દેશમાં શૈક્ષણિક સુવિધાઓમાં નોંધપાત્ર વધારો થયો જે અન્વયે ભારતના વડાપ્રધાન સ્વ. રાજવગાંધીએ નવી શિક્ષણ નીતિ માટે 1986માં શિક્ષણ નીતિથી તૈયાર કરવામાં આવી.

આ શિક્ષણ નીતિમાં અપવ્યય અને સ્થગિતતા ઘટાડવા અને પરીક્ષા પદ્ધતિમાં સુધારણા, સમગ્ર રાષ્ટ્રમાં સમાનપ્રકારની મૂલ્યલક્ષી શિક્ષણનીતિ, કન્યાશિક્ષણને વધારવું અને અનુસૂચિત જાતિ અને જનજાતિ લોકોને શિક્ષણના પ્રવાહમાં સાંકળી લેવા.

રાષ્ટ્રીય શિક્ષણનીતિ (1986)ની વિશેષતાઓ :

શિક્ષણમાં ભાષાનીતિ :

સમગ્ર દેશમાં શિક્ષણના જુદા જુદા તબક્કે ભાષાકીય નીતિની સમાનતાના ધોરણે અમલીકરણ કરી હેતુપૂર્ણ બનાવી. જેમાં પ્રાથમિક સ્તરે માતૃભાષા અને માધ્યમિક સ્તરે હિન્દી, અંગ્રેજ અને સંસ્કૃત જેવી ભાષાઓ

નૈતિક શિક્ષણ :

નાગરિકામાં નૈતિક મૂલ્યોનું સંવર્ધન થાય તેની જવાબદારી શિક્ષણની છે. એ માટે સ્વદેશી અને સાંદર્ભીનો મંત્રક અપનાવવાની સાથે સાથે આવકની અસમાનતા ઘટાડવી અને શિક્ષણના જુદા જુદા તબક્કે નૈતિક મૂલ્યોનું સિંચન થાય.

યોગશિક્ષણ

રાષ્ટ્રીય શિક્ષણનીતિમાં બાળકના શારીરિક વિકાસની સાથે સાથે માનસિક વિકાસને પણ મહત્વ આપ્યું. જેમાં ખાસ કરીને શાળા અને કોલેજોમાં અભ્યાસલક્ષી શિક્ષણની સાથે સાથે બાળકોના શારીરિક અને માનસિક સ્વાસ્થ્યનો વિકાસ થાય તેમજ યોગશિક્ષણની વિવિધ પદ્ધતિઓના અમલ માટે જરરી સાધન અને શિક્ષકોને તાલીમ પુરી પાડવાનું આયોજન કરવું તેમજ ક્ષતિ ધરાવતા બાળકોની અભ્યાસ વિષયક સમસ્યાઓને સમજી શિક્ષણ નીતિમાં જુદા જુદા પગલાં લેવા સૂચના આપેલ છે.

મૂલ્યાંકન પદ્ધતિ :

રાષ્ટ્રીય શિક્ષણનીતિમાં બાળકના એક પાસાઓ નહીં પરંતુ સર્વગ્રાહી અને સતત મૂલ્યાંકન માટેની નીતિનો અમલ કરવો તે માટે નિર્દેશ કરવામાં આવ્યા

ઓપરેશન બ્લેક બોર્ડ યોજના :

પ્રાથમિક શાળામાં વધતા નામંકનને ધ્યાને લઈ પ્રાથમિક શાળાઓમાં માળખાડીય સુવિધાઓમાં અને જરૂરી શૈક્ષણિક સાધન સામગ્રી માટે ભલામણ કરવામાં આવી.

1986ની શિક્ષણનીતિ ભલામણોમાં સમગ્ર રાષ્ટ્રમાં શિક્ષણનું સમાન માળખું, સમાન અભ્યાસક્રમ, રાષ્ટ્રભાવનાનો વિકાસ, પર્યાવરણ શિક્ષણ તેમજ અધ્યેતા કેન્દ્રી શિક્ષણ પદ્ધતિઓ અને વ્યવસાયલક્ષી શિક્ષણની સાથે સાથે સતત સર્વગ્રાહી મૂલ્યાંકન પર ભાર મૂકવામાં આવેલ.

આ નીતિનું હાઈન્ડ, બાળકોની જરૂરિયાત વિકલાંગતા ક્ષતિ અને સામાજિક આર્થિક જરૂરિયાતને ધ્યાનમાં લઈ સર્વાંગી વિકાસ માટે માળખાડીય સુવિધાઓ જરૂરી સામગ્રી અને મૂલ્યાંકન પદ્ધતિમાં ફેરફારની સાથે સાથે મૂલ્યશિક્ષણ અને યોગશિક્ષણ પર ભાર આપવામાં આવેલ છે.

સુધારેલ રાષ્ટ્રીય શિક્ષણ નીતિ (1992) (Revised Policy of National Education) (1992)

તા. 7મી મે 1990ના રોજ બિહાર રાજ્યના શિક્ષણશાસ્ત્રી આચાર્ય રામમૂર્તિના અધ્યક્ષ પદે રાષ્ટ્રીય શિક્ષણ નીતિની સમીક્ષા માટે એક કમિટી રચાઈ. જેનો મુખ્ય ઉદ્દેશ 1986ની શિક્ષણ નીતિની સમીક્ષા કરી શિક્ષક સજ્જતા, ક્ષમતા, નિષા, વિદ્યાયક અભિગમો અને વલણો જેવા ગુણાનો શિક્ષકમાં વિકાસ કરવા અને શિક્ષક પ્રશિક્ષણ અંગેની પદ્ધતિઓ વિકસાવવી તે માટે NCERT ના માર્ગદર્શન હેઠળ દરેક જિલ્લામાં શિક્ષણ તાલીમ ભવનની સ્થાપના અને દરેક જિલ્લામાં શિક્ષણ તાલીમ ભવનની સ્થાપના અને અભ્યાસક્રમ તેમજ શિક્ષણની પદ્ધતિ દ્વારા શિક્ષણને અસરકારક બનાવવા રાષ્ટ્રીય શિક્ષણ નીતિ (1992) માં જુદી જુદી ભલામણો કરવામાં આવી.

પ્રો. રામમૂર્તિ દ્વારા નીચે મુજબની મુખ્ય ભલામણો કરવામાં આવી.

- ◆ સાર્વત્રિક પ્રાથમિક શિક્ષણની જરૂરિયાતને ધ્યાનમાં લઈ તાલીમ પદ્ધતિ અને સમયગાળામાં ફેરફાર
- ◆ ઈન્ટર્નશીપ તાલીમ યોજના - માધ્યમિક શાળાના શિક્ષકોની તાલીમ, નિરંતર શિક્ષક પ્રશિક્ષણ યા સેવાકાલીન તાલીમ અંગે ભલામણો
- ◆ નેતૃત્વ માટેની ભૂમિકા
- ◆ જિલ્લા શિક્ષણ અને તાલીમ ભવન
- ◆ શિક્ષક વિદ્યાર્થી સંબંધ
- ◆ વ્યવસ્થાપનમાં શિક્ષકોની ભાગીદારી.

સાર્વત્રિક પ્રાથમિક શિક્ષણ માટે તાલીમ :

પ્રો. રામમૂર્તિ સમિતિના મંત્ર્ય અનુસાર તાલીમો યંત્રવત અને નિરસ બનતાં તેમાં સુધારા વધારા કરી અને સેવાકાલીન તાલીમનો પ્રાથમિક, માધ્યમિક અને યુનિ. કક્ષાએ સંશોધન આધારિત જરૂરિયાત મુજબ તાલીમ વ્યવહારિક બનાવવા તેમજ વિદ્યાર્થીઓમાં મૂલ્ય વિકાસ આધારિત તાલીમ આપવી જોઈએ. આ તાલીમ, નવસંસ્કરણ કાર્યક્રમો, શિક્ષકની જરૂરિયાતો સાથે સુસંગત હોવી જોઈએ અને તેનું મૂલ્યાંકન થવું જોઈએ. તાલીમમાં નાવીન્યતા લાવવા માટે રેઝિયો, મુદ્રિત માધ્યમો અને ટી.વી. જેવા માધ્યમોનો ઉપયોગ કરવો જોઈએ. તેમજ જરૂરી સાહિત્ય પૂરું પાડવું જોઈએ.

ઇન્ટરન્શીપ તાલીમ યોજના :

પ્રો. રામમૂર્તિ સમિતિના મત પ્રમાણે ભાવિ શિક્ષકોને પોતાની ફરજો અને કામગીરીનો ક્યાસ મળે તે માટે તેમના અભ્યાસક્રમ દરમિયાન જ વૈકલ્પિક મોડલ તરીકે શાળાના વર્ગખંડમાં જઈ વાસ્તવિક, વર્ગવ્યવહારનો અનુભવ અને તાલીમ પ્રાપ્ત કરવી અને એક સફળ શિક્ષક બનવા માટે પ્રત્યાયન કળામાં પારંગતતા મેળવવી આ તાલીમનો સમયગાળો ટૂંકો હોય છે. પરંતુ વાસ્તવિકતા આધારિત હોવાથી પ્રશિક્ષકો અને બાળકો માટે ઉપયોગી નીવડે છે. પ્રાથમિક કક્ષાએ પ્રશિક્ષણાર્થીઓ માટે આ પદ્ધતિ ખૂબ જ ઉપયોગી નીવડે છે.

માધ્યમિક શાળાના શિક્ષકની તાલીમ :

NCTE દ્વારા પ્રશિક્ષણાર્થીઓ માટેના રચેલ અભ્યાસક્રમના સંદર્ભે તાલીમ સંસ્થાઓ પાસેથી માર્ગદર્શન અને સૂચનો મેળવવામાં આવ્યા હતા. જે અન્વયે રામમૂર્તિ કમિટી દ્વારા પ્રાદેશિક કોલેજોનો ધોરણે ચાર વર્ષનો તાલીમી અભ્યાસક્રમ ચલાવવનારી સંસ્થાઓને પ્રોત્સાહિત કરવી.

પ્રશિક્ષકની નેતૃત્વ માટેની ભૂમિકા :

પ્રશિક્ષણાર્થીનિ પોતાની તાલીમ દરમિયાન નેતૃત્વના ગુણોનો વિકાસ થાય તે માટે તાલીમ દરમિયાન વ્યવસ્થાપનની કામગીરીનો પણ અનુભવ થાય અને નેતૃત્વના ગુણોનો વિકાસ થાય જેવા કે સ્વતંત્ર વિચારવાની અને કામ કરવાની શક્તિ, સાર્વનિક લોકપ્રીયતા, લોકોને સમજાવવાની અને પ્રેરણા આપવાની શક્તિ, વૈચારિક અને વ્યવહારિક રીતે દોરવણી સર્જનાત્મકતા અને ડિયાત્મકતાની આવડત.

નિરંતર શિક્ષક - પ્રશિક્ષણ :

શિક્ષકને પોતાના વ્યવસાયના સમયગાળા દરમિયાન અભ્યાસક્રીય મુશ્કેલીઓમાં ઉકેલ માટે સમયાંતરે તાલીમ મળવી જરૂરી છે. આ અંગે કમિટી દ્વારા કરવામાં આવેલી ભલામણ મુજબ અમુક ચોક્કસ વિસ્તારમાં આવેલી શૈક્ષણિક સંસ્થાને તેની આસપાસના વિસ્તારોમાં આવેલી શાળાઓના શિક્ષકોને માટે સેવાકાલીન તાલીમ પૂરી પાડવાની જવાબદારી સોંપવી જોઈએ. જેનું સંકલન જિલ્લા તાલીમ ભવન સાથે થવું જોઈએ. વહીવટી અને નાણાંકીય સત્તાઓ સંસ્થાઓના વડાઓને સોંપવી જોઈએ.

જિલ્લા શિક્ષણ અને તાલીમ ભવન :

રામમૂર્તિ સમિતિના મત પ્રમાણે તાલીમ પ્રક્રિયા જરૂરિયાત મુજબ વિકેન્દ્રીકરણના ખ્યાલ સાથે થવી જોઈએ. આ માટે દરેક જિલ્લામાં શિક્ષક તાલીમ ભવનની સુવિધા હોય કે જેના માધ્યમથી તાલીમની અસરકારકતા જળવાય.

ભલામણો :

- ◆ ગુણવત્તા સુધારણા માટે સંશોધન અને તાલીમને સ્વતંત્ર કાર્યક્રમ તરીકે યોજવાની છૂટ
- ◆ પ્રાથમિક શિક્ષણનું સાર્વનિકરણ વધારવું.
- ◆ ક્રી કેળવણી પર ભાર
- ◆ અનુસૂચિત જાતિ અને જનજાતિ તેમજ નબળા સમુદ્યાના વર્ગોમાં સામાજિક ન્યાય અને સમાનતા માટેનું શિક્ષણ

શિક્ષક વિદ્યાર્થી સંબંધો :

પ્રો. રામમૂર્તિ સમિતિના મત પ્રમાણે શિક્ષક એ વિદ્યાર્થીના આદર્શ તરીકે પ્રસ્થાપિત થવા માટે ભૌતિક લાભોની સાથે વિદ્યાર્થી માર્ગદર્શન અને પ્રેરણા આપવાની ક્ષમતા, શ્રેષ્ઠ વિદ્વત્તા અને શૈક્ષણિક સિદ્ધિઓને મહત્વ આપવું.

રાષ્ટ્રીય અભ્યાસ અંતર્ગત કાર્ય યોજા (2005) (National Curricular Frame Work) (2005) (NCF)

ડૉ. એન્ડ પ્રો. કૃષ્ણકુમારજીના અધ્યક્ષ સ્થાને NCERT દ્વારા નિયુક્ત કરવામાં આવેલ કમિટી દ્વારા જુલાઈ - 2005માં શિક્ષણમાં ગુણવત્તા સુધારણા અને શિક્ષકોની કારગતતા વધારવા માટે તેમજ બાળકેન્દ્રી શિક્ષણ પદ્ધતિ ટેક્નોલોજીનો ઉપયોગ, અને સર્વગ્રાહી મૂલ્યાંકન માટે કમિટી દ્વારા જુદા જુદા વિષયના શિક્ષણ અને તેના મુદ્દાઓ તેમજ વર્ગ અને શાળાનું પર્યાવરણ અન્વયે ભલામણો કરી NCF ની રચનાના મુખ્ય હેતુઓ નીચે મુજબ છે.

- ◆ શાળા શિક્ષણ અને જ્ઞાનને વ્યવહારિક જીવન સાથે સાંકળવું.
- ◆ અભ્યાસક્રમની રચના સરળ અને વ્યવહારું તેમજ બાળકોના સર્વાંગી વિકાસને લગતી હોવી જોઈએ.
- ◆ મૂલ્યાંકન પદ્ધતિ સરળ અને સર્વગ્રાહી, વૈવિધ્યપૂર્ણ હોવી જોઈએ.
- ◆ શિક્ષણની પદ્ધતિ બાળકેન્દ્રી હોવી જોઈએ.
- ◆ બાળકોની શારીરિક, મનોવૈજ્ઞાનિક અને બોધાત્મક સ્તરને અનુરૂપ લઘુતમ શિક્ષણ પ્રાપ્ત કરી શકે તેવું ભેદભાવ રહિત. ગુણવત્તાયુક્ત સમાનતાનું વાતાવરણ અને સમાન તક.
- ◆ શિક્ષણ એ તમામ માટે મફત અને ફરજિયાત હોવાની સાથે ગુણવત્તા યુક્ત પણ હોવું જોઈએ.
- ◆ બાળકોની અભિયોગતા આધ્યારિત શિક્ષણ અને મૂલ્યાંકન.
- ◆ શિક્ષણપ્રણાલીએ સમાજ વ્યવસ્થાને અનુરૂપ, વિકાસલક્ષી હોવી જોઈએ. કે જેના દ્વારા સમાજના તમામ વર્ગોનું ઉન્મૂલન થાય.
- ◆ શાળાનું વસાહતથી અંતર અને વિદ્યાર્થી શિક્ષક સંઘા નિશ્ચિત હોવી જોઈએ.

NCF (2005) મુજબ શિક્ષણના ધ્યેયો :

- ◆ પ્રવર્તમાન સમાજની જરૂરિયાતને અનુરૂપ શિક્ષણ
- ◆ શિક્ષણમાં મૂલ્ય
- ◆ બાળકેન્દ્રી શિક્ષણ પ્રવૃત્તિ અને અભિગમ
- ◆ શૈક્ષણિક સતત સર્વગ્રાહી મૂલ્યાંકન
- ◆ ક્ષમતા વર્ધક અને અભિયોગતાનો વિકાસ કરે તેવું શિક્ષણ
- ◆ વિકલાંગો માટે અવકાશપૂર્ણ શિક્ષણ પદ્ધતિ અને વાતાવરણ

Learning and Knowledge (શીખવું અને જ્ઞાન)

શિક્ષણનો મુખ્ય ઉદ્દેશ બાળકનો સર્વાંગી વિકાસ કરવાનો હોઈ બાળકના જ્ઞાનની સાથે સાથે શારીરિક ક્ષમતાઓ, શારીરિક શક્તિ, સામાજિક કૌશલ્યો અને સ્વાવલંબન પ્રાપ્ત થાય તેવી વ્યવસાયિક સ્ક્લિલ પ્રાપ્ત થાય તેવી પ્રવૃત્તિઓને પ્રોત્સાહન

- ◆ ભાર વગરનું ભણતર
- ◆ કન્યાઓ માટે અલગ શૌચાલયની વ્યવસ્થા
- ◆ શારીરિક શિક્ષા માટે પ્રતિબંધ
- ◆ શાળાની માળખાકીય સુવિધાઓમાં બાળકોની જરૂરિયાત મુજબ ફેરફાર
- ◆ બાળકેન્દ્રી પ્રવૃત્તિલક્ષી વર્ગ વ્યવહારની પદ્ધતિઓ
- ◆ યોગ શિક્ષણ અને રમતગમતને મહત્વ
- ◆ સહ અભ્યાસિક પ્રવૃત્તિઓને પ્રાધાન્ય
- ◆ શાળામાં સમાવેશી વાતાવરણ
- ◆ મફત પરિવહન સુવિધા
- ◆ માતૃભાષામાં પ્રાથમિક શિક્ષણ
- ◆ દ્વિતીય ભાષા તરીકે હિન્દિને પ્રાધાન્ય
- ◆ પ્રાથમિક કક્ષાએ વાચન, લેખન અને ગણન કૌશલ્યનો વિકાસ
- ◆ શિક્ષણને બાળકોના જ્ઞાન અને આસપાસના પર્યાવરણ સાથે સાંકળી પ્રયોગ, પ્રયાસ, નિર્દર્શ, પ્રોજેક્ટ પદ્ધતિ દ્વારા શિક્ષણ
- ◆ અભ્યાસક્રમાં ભાષા, ગણિત, વિજ્ઞાન, સામાજિક વિજ્ઞાનના વિષયોની સાથે સાથે કળા શિક્ષણ, શારીરિક શિક્ષણ, કામનું શિક્ષણ, શાંતિનું શિક્ષણ તેમજ સુટેવોના વિકાસનું શિક્ષણ અને મૂલ્યાંકનમાં ગ્રેડિંગ પદ્ધતિ.

- ◆ NCF (2005) માં બાળકોની જિજાસાવૃત્તિને પ્રોત્સાહન આપવા માટે પ્રવૃત્તિ, પ્રશ્નો અને મૂલ્યાંકન સંદર્ભે નિર્દેશ કરેલ છે.
- ◆ NCF (2005) માં બાળકના ૬થી ૮ વર્ષ સુધીના શિક્ષણના માથમિક તબક્કાને જીવનવિકાસના મુખ્ય તબક્કા તરીકે ગણાવેલ છે. સાથે સાથે આ સમયગાળા દરમિયાન આનંદદાયક અનુભવો દ્વારા શિક્ષણ પૂરું પાડી શાળા તત્પરતા માટે તૈયાર કરવા બાબત પર ભાર મૂકવામાં આવ્યો છે.
- ◆ NCF (2005) ની ભલામણ મુજબ ધો. ૧થી ૮ ના શિક્ષણને પ્રાર્થભિક શિક્ષણ તરીકે મૂલવવામાં આવ્યું છે. આ સાથે સાથે (Secondary અને Higher Secondary અન્વયે પણ ધોરણ - 10 અને 11-12 ના મૂલ્યાકન પર ભાર મૂકવામાં આવ્યો છે.
- ◆ NCF (2005) માં માથમિક કક્ષાએ ગ્રામી આદિજાતિ વિસ્તારોની જરૂરિયાતને ધ્યાનમાં રાખી Bilingual (દ્વિભાષી) Education નો નિર્દેશ કરેલ છે. કારણ કે બાળકની પ્રાદેશિક ભાષા તેના પ્રાથમિક શિક્ષણમાં ખૂબ જ ઉપયોગી બને છે. -NCF (2005) માં શાળા અને વર્ગનું વાતાવરણ બાળકને આવવું, બેસવું અને ભાષવું ગમે તેવું સાથે સાથે બાળકની શારીરિક જરૂરિયાત મુજબ હોવું જોઈએ. જેમાં ટેકનોલોજીનો વધુમાં વધુ ઉપયોગ કરવો જોઈએ.

બાળ અધિકારી અને સમ્મિલિકરણ :

કાયદાકીય જોગવાઈ મુજબ શાળામાં અને વર્ગમાં કોઈપણ પ્રકારના ભેદભાવ વગર વિકલાંગ બાળકનું શાળામાં સમ્મિલિકરણ વગર વિકલાંગ બાળકનું શાળામાં સમ્મિલિકરણ થાય તે માટે શાળા તંત્ર અને સમાજ દ્વારા વાતાવરણ નિર્માણ કરવું તેની મુખ્ય બાબતો નીચે મુજબ છે.

- ◆ પ્રવેશ માટે કોઈપણ પ્રકારની પરીક્ષા નહીં.
- ◆ પાસ નાપાસની નીતિ નહીં માત્ર ગ્રેડિંગ
- ◆ વ્યક્તિગત ભેદભાવો સ્વીકારી વૈવિધ્યતામાં સમાવેશતા.
- ◆ વિકલાંગતા એ સામાજિક ઘ્યાલ હોવાથી સમાજમાં ફેરફારની જરૂર.
- ◆ ભૌતિક, સામાજિક અને વલણાત્મક અંતરાય દૂર કરવા.
- ◆ જરૂરી સપોર્ટ સર્વિસ પૂરી પાડવી
- ◆ મુક્ત શિસ્ત
- ◆ બાળકોની જરૂરિયાત મુજબના પાઠ્યપુસ્તકો
- ◆ શાળામાં પુસ્તકાલય અને પ્રયોગશાળા
- ◆ શિક્ષક અને વાલીઓની શાળાકીય પ્રવૃત્તિઓમાં સહભાગિતા.

આમ NCF (2005) માં સમાવેશી શિક્ષકના ઘ્યાલ આધારિત બાળકેન્દ્રી શિક્ષણ માટે જરૂરી શિક્ષણ સામચ્ચી, શિક્ષણમાં ટેકનોલોજીનો ઉપયોગ અને બાળ અધિકારો મુજબ સમાનતાના ધોરણે સર્વ્યોગી વિકાસની વ્યવહારું નીતિનો નિર્દેશ કરેલ છે.

રાષ્ટ્રીય વિકલાંગતા ધારો / નીતિ - (2006) National Policy for Persons with Disabilities - (2006)

ભારત સરકારના સામાજિક અને ન્યાય અધિકારીના વિભગ દ્વારા 10 ફેબ્રુઆરી 2006ના રોજ ભારતના સંવિધાન દ્વારા આપેલ સમાનતા, સ્વંતત્રતા, ન્યાય અને સ્વાભિમાનથી જીવવાના અને સંમિલિત સમાજના વિકાસ માટે આ નીતિની ઘોષણા કરવામાં આવી હતી.

આ અધિકારીની જોગવાઈના મુખ્ય પાયારુપ ઘટકો નીચે મુજબ છે.

1. વિકલાંગોને પણ સામાન્ય નાગરિકની જેમ જ સમાનતકનો અને સમાન વિકાસની તક મળે તેમજ તેઓનું શાળાકીય, આર્થિક અને સામાજિક પુનઃવસન અને સમાવેશન થાય.
2. સેશન - 2001 મુજબ પ્રથમ વાર પાંચ પ્રકારની વિકલાંગતા ધરાવતા લોકોનું શૈક્ષણિક પ્રમાણ અને ઓવરઅલોલ પોષ્યુલેશનની ગણના થઈ. આ નીતિ મુજબ પંચાયત હેઠળ પાયા સુધીના તંત્રના તાલીમ અને સુધારણા દ્વારા જાગૃતિ લાવવી. અવરોધમુક્ત

3. ભારતે એશિયા પેસિફિક પ્રદેશોમાં વિકલાંગો લોકો ના સમાન અધિકાર સંદર્ભે પૂર્ણ ઘોષણા પત્ર બિવીકો મીલેનિયમ ફેમવર્ક પરવ સહી કરી છે. પરિણામે સમાજમાં વિકલાંગોનું અભીલીકરણ થાય તે માટે વધુ સમાજક સહભાગીતા અને સામાજિક વાતાવરણનું નિર્માણ થાય તે જરૂરી છે. આ નીતિ અંતર્ગત લોક જાગૃતિ લાવી જેથી તબીબી પદ્ધતિ અને સારવાર દ્વારા આ પ્રકારની વિકલાંગતા ઘટાડી રાકાય ૪ - પુનવસન એ ગ્રામ પ્રકારે કરવું (1) શારીરિક પુનઃવસન (2) શૈક્ષણિક પુનવસન (3) આર્થિક પુનઃવસન

(1) શારીરિક પુનવસન :

- પ્રારંભિક તબક્કે નિદાની, વિકલાંગતાનું પ્રમાણ ઘટાડવા દવા, ઔપચાર અને થેરાપી દ્વારા શરૂઆતની તબક્કામાં નિદાન કરી જરૂરી સાધન સહાય અને સુવિધા પૂરી પાડવી.
- ◆ માર્ગદર્શન અને તબીબી પુનઃવિસન શારીરિક આવાની સાથે-સાથે સલાહ, માર્ગદર્શન અને ફીઝીયોથેરાપી મનોવૈજ્ઞાનિક માર્ગદર્શન, વ્યવસાયિક માર્ગદર્શન સર્જરી વિકલાંગતાનું નિદાન, સ્પીચ થેરાપી, શ્રવણ યંત્રો ખાસ તાલીમ આપવા માટે સૈચિછિક સંસ્થાઓનો સાથ લેવો અને જિલ્લા કક્ષાએ પુનઃવસન કેન્દ્રોનો વધારો કરવા.
  - ◆ રાષ્ટ્રીય ગ્રમાણી મીશન અંતર્ગત: આશા વર્ક રોની નિમણૂક કરવી જે વિકલાંગોની કાળજીની કામગીરી કરશે.
  - ◆ જરૂરી સાધન સહાય પૂરી પાડવી. સાથે - સાથે આ માટેના વ્યવસાયિકોની તાલીમ અને સર્જાતાના કાર્યક્રમનું આયોજન કરવું.
  - ◆ વિકલાંગતા ધરાવતા 18 વર્ષની વય સુધીના બાળકનું સામાન્ય શિક્ષણ વ્યવસ્થામાં સમાવેશન અને શિક્ષણ વ્યવસ્થા જેમાં
  - ◆ સર્વ શિક્ષા અભિયાન અંતર્ગત આ વિકલાંગ બાળકોન સંકલિત શિક્ષણ યોજના અંતર્ગત આવરી લઈ મફકત શિક્ષણ પૂરું પાડવું તેમજ તેમને ગણવેશ, પરીવહન સુવિધા, ખાસ શિક્ષક, પુસ્તકો જેવી સુવિધાઓ પૂરી પાડવી અને શિષ્યવૃત્તિનો લાભ આપવો. તેમજ પ્રિવોકેશનલ ટ્રેનિંગ દ્વારા વ્યવસાયિક સર્જાતા કેળવી સ્વાલંબી બનાવવા.
  - ◆ આ બાળકો માટે અવરોધ મુક્ત ભૌતિક બાળકેન્દ્રી સુવિધાનો વિકાસ કરવો. જેમાં શાળા પ્રવેશ, બેઠક, અને ટોયલેટ સુવિધા વિકસાવવી.
  - ◆ વિકલાંગતાનું પ્રમાણપત્ર સરળતાથી મળી રહે તે માટેના કાર્યક્રમોનું આયોજન અને જિલ્લા કક્ષાના પુનઃવસન કેન્દ્રનું સશક્તિ કરણા
  - ◆ સૈચિછિક સંસ્થાઓ દ્વારા આ ક્ષેત્રમાં કરવામાં આવતા પ્રયાસોને બિરદાવા અને પ્રોત્સાહિત કરવા તેમજ તેમની સફળ વાતાઓનું રાષ્ટ્રીય કક્ષાએ પ્રદર્શન કાર્યક્રમ ગોઠવી સંગઠન અને યાદી તૈયાર કરી તેનો પ્રયાર-પ્રસાર કરવો અને તેના ગુણવત્તાના ધોરણો નક્કી કરવા અને સરકાર દ્વારા તેને જરૂરી અનુદાન પૂરુ પાડવું. આ ક્ષેત્રના સંશોધનો ને વધુ પ્રોત્સાહન આપવું આ બાળકોને સહઅભ્યાસી પ્રવૃત્તિઓમાં સહભાગીતા વધારી.

માનવ સંશોધનનો વિકાસ :

વિકલાંગોના પુનઃવસન અને વિકાસ માટે નીચેના ક્ષેત્રોમાં માનવ સંસાધનમાં વૃદ્ધિ :

- (1) આરોગ્યમાં પ્રાથમિક કક્ષાના કામદારો અને તજ્જોની વૃદ્ધિ અને સંખ્યામાં વધારો. તાલીમ અને યોગ એન્ટેશિન માટે સૈચિછિક સંસ્થાઓ દ્વારા સહયોગ પંચાયતન સર્વોમાં આ તેમજ જાગૃતિમાં વધારો, કેરળ રવર્સની નિમણૂક આ માટે જરૂરી સમાવેશી તાલીમના મોડ્યુલ તૈયાર કરવા આવા શિસ્ત માટે જરૂરી સુવિધાઓ પૂરી પાડવી.

2.7 રાષ્ટ્રીય કાયદાઓ અને કાર્યક્રમો (National Acts & Programmes)

રાષ્ટ્રીય કક્ષાએ શિક્ષણમાં સમાવેશન થાય તેમજ ગુણવત્તા જળવાઈ રહે તે માટે ભારત દેશની આજાદી બાદ જુદા જુદા કાયદાઓ અને નીતિ વિષયક રચનાઓ કરવામાં આવેલ છે. જેના પરિણામે સામાજિક શૈક્ષણિક રીતે પછાત વર્ગના સમુદ્ધાયોમાં જેમાં કન્યાઓ અને વિકલાંગોના શૈક્ષણિક પ્રમાણમાં ગુણાત્મક અને પ્રમાણાત્મક ફેરફારો નોંધાયા છે. જેની કેટલીક વિગતો નીચે મુજબ છે.

વિકલાંગો માટેનું સંકલિત શિક્ષણ IEDC (1974) (Integrated Education for Disable Children (1974)

ખાસ કરીને વિકલાંગો હક્કોનું રક્ષણ થાય તેમજ તેમને સમાજમાં સ્થાપિત થવા માટે શિક્ષણ અને વ્યવસાયિક પુનઃવસન માટેની તક મળે તે માટે આ યોજના અમલીકૃત બની. આ યોજના અંતઃ ગર્ત મુખ્ય પાંચ પ્રકારની વિકલાંગતાઓને આવરી લેવામાં આવેલ છે.

(1) હડકાં સંબંધી (OH)

(2) બુદ્ધિ સંબંધી (MR)

(3) દિષ્ટિ સંબંધી (VI)

(4) શ્રવણ સંબંધી (HI)

(5) મગજનો લક્વો (CP)

આ યોજનાના મુખ્ય ઉદ્દેશો નીચે મુજબ છે.

(1) વિકલાંગોની ઓળખ અને પ્રમાણિકરણ

(2) વિકલાંગોનું આરોગ્ય સુવિધાઓ દ્વારા પુનઃવસન

(3) શૈક્ષણિક સમાજ તક

(4) માળખાકીય સુવિધાઓમાં જરૂરિયાત મુજબ ફેરફાર

(5) વિકલાંગ બાળકોને જરૂરિયાત મુજબ પુસ્તકો, ગણવેશ, ટ્રાન્સપોર્ટ અને સાધન સહાય પુરી પાડવી.

(6) આ યોજનાનું અમલીકરણ સામાજિક ન્યાય અને અધિકારીતા દ્વારા

(7) માળખાકીય સુવિધાઓમાં ફેરફાર

આ યોજનાના ઉદ્દેશોમાં અમલીકરણ માટે જુદા જુદા રાજ્યોમાં વિકલાંગો માટેની જુદી જુદી યોજનાઓનો પ્રચાર અને પ્રસાર થાય તેમજ વિકલાંગ બાળકોના સંકલિત શિક્ષણ માટે સમાજના લોકોની ભાગીદારી વધે તેમજ આ બાળકોનું નિદાન નાની વધે થાય તેમજ નિદાનની સાથે સાથે વિકાસ માટે જુદી જુદી સુવિધાઓનો લાભ મળે અને સામાન્ય શાળાઓમાં તેમને આવકારવામાં આવે તેમજ તેમના શિક્ષણનું પ્રમાણ વધવાની સાથો સાથ વ્યવસાયિક પુનઃવસન પણ થાય.

ભારતીય પુર્નવસન પરિષદ કાયદો (RCI) (1992) (Rehabilitation Council of India Act) (1992)

ભારતમાં શિક્ષણના પ્રચાર પ્રસાર અને વ્યાપની સાથે સાથે આવી રહેલ જુદી જુદી શૈક્ષણિક સમસ્યાઓ જેવી કે આદિજ્ઞાતિનું શિક્ષણ, કન્યાઓનું શિક્ષણ તે પૈકી એક મોટી સમસ્યા વિકલાંગોની ઓળખ, નિદાન અને તે માટે જરૂરી તજ્જ્ઞો પૂરા પાડવા તેમજ તાલીમબદ્ધ તજ્જ્ઞો દ્વારા સમાજમાં જાગૃતિ લાવવી અને શિક્ષણો પ્રચાર અને પ્રસાર કરવો આ માટે સપ્ટેમ્બર 1992માં ભારત પાલ્મેન્ટ દ્વારા આ કાયદાની મંજુરી આપવામાં આવી આ કાયદામાં કુલ 22 સેક્રશનનો સમાવેશ થાય છે. આ કાયદાની જોગવાઈ અનુસાર વિકલાંગતાની વ્યાખ્યા અંતર્ગત ચાર પ્રકારની વિકલાંગતાઓનો સમાવેશ કરવામાં આવ્યો છે.

(1) દિષ્ટિ સંબંધી વિકલાંગતા (VI)

(2) શ્રવણ સંબંધી વિકલાંગતા (HI)

(3) અસ્થિ સંબંધી વિકલાંગતા (OH)

(4) માનસિક વિકલાંગતા (MR)

આ કાયદામાં વિકલાંગતાનું પ્રમામ કેટલું હોય તો નોન વિકલાંગતા ગણવી એ સ્પષ્ટ કરવામાં આવ્યું છે. કાયદાકીય જોગવાઈ મુજબ સરકારના પ્રતિનિધિ તરીકે ચેર પરસનની નિમણૂક કરવામાં આવશે.

તેમજ પુનઃવસન વ્યવસાયિક તરીકે 8 (આઠ) પ્રકારના તજ્જ્ઞોની યાદી પણ રજુ કરવામાં આવી છે.

(1) Audiologist and Speech Therapist

(2) Clinical Psychologist

- (3) Hearing Aid and Ear mold Technician
  - (4) Rehabilitation Engineer and Technician
  - (5) Special Teachers Training for handicapped
  - (6) Vocationla Counsellor for handicapped
  - (7) Multipurpose Rehabilitation Technician Theropist
  - (8) Central Govt notified other Council
- શ્રવણમાપક તજજી અને વાળી ચિકિત્સક
  - ચિકિત્સા મનોવૈજ્ઞાનિક
  - શ્રવણ યંત્રો અને ઈધર મમોલ ટેકનીશીયન
  - પુનઃ વસન ઈજનેર અને ટેકનીશીયન
  - વિકલાંગો માટેના ખાસ શિક્ષકોની તાલીમ
  - વિકલાંગો માટેના વ્યવસાયિક સલાહકાર
  - બહુવિધ પુનઃ વસન ટેકનીશીયન અને ચિકિત્સક
  - કેન્દ્ર સરકાર દ્વારા જાહેર થયેલ અનેય પરિષદો

આ કાયદામાં સમાજ સેવા વિભાગ, આરોગ્ય વિભાગ, યુનિ. ગ્રાન્ટ કમિશન (UGC) ના સંકલનમાં રહી. કામગીરી કરવા નિર્દેશ કરેલ છે. આ કાયદાના મકરણ -2 માં RCI નું માળખું, ભરતી અન્ય સુવિધાઓની વિગતોની સ્પષ્ટતા કરેલ છે. પ્રકરણ - 3માં જુદી જુદી શૈક્ષણિક સંસ્થાઓના સહયોગથી પુનઃવસન કાયદા અંતર્ગત જુદા જુદા અભ્યાસક્રમો ચલાવવાની અને તે અંતર્ગત સંસ્થાઓ નક્કી કરવાની સત્તા સોંપવામાં આવેલ છે. તેમજ આ માટે કેટલા સમયગાળામાં કેટલી / કઈ કામગીરી પૂર્ણ કરવી તેમજ કયા અભ્યાસક્રમો કેટલા સમયગાળા માટે કરવા તેવું પણ માર્ગદર્શન આપવામાં આવેલ છે.

ભારતમાં પુનઃ વસન અંતર્ગત કામ કરતા તમામ વ્યવસાયોઓએ ફરજિયાતપણે નોંધણી કરાવવાની રહેશે. તેમજ સમયાંતરે હવા માટે નક્કી કરેલ વ્યવસાયિક તાલીમ અને અન્ય તાલીમો મેળવી નોંધણીનું રીન્યુઅલ કરાવવું રહેશે.

RCI એકટ એ પુનઃ વસનના ક્ષેત્રમાં ભારત સરકારનો રચાયેલ ઐતિહાસિક કાયદો છે. જેના પરિણામે વિકલાંગોમાં પુનઃ વસન, પ્રચાર, પ્રસાર અને સમાવેશના તેમજ

- (1) શિક્ષણ
- (2) સામાજિક સમાવેશન
- (3) વ્યવસાયિક સ્વાવલંબન

જેવી પ્રવૃત્તિઓને વેગ મળેલ છે જેમાં સરકારના જુદા જુદા વિભાગો જેવા કે આરોગ્ય, શિક્ષણ, સામાજિક ન્યાય અને અધિકારીના વિભાગ તેમજ વિભાગોનું યોગદાન ખૂબ જ મહત્વનું છે.

વિકલાંગો માટેનો કાયદો (1995) (PWD ACT - 1995) (Person with Disabilities Act - 1995)

1992 માં રચાયેલ RCI Act બાદ વિકલાંગોના હક્કો અને રક્ષણ માટે સમગ્ર દેશમાં સ્વૈચ્છિક સંસ્થાઓ અને વાલી સંગઠનો ગદ્વારા થયેલ રજૂઆતના પગલે આ સરકાર દ્વારા વિકલાંગોના પુનઃવસન અને પ્રોત્સાહન માટે તેમજ સમાનતાના અધિકાર હેઠળ વિકાસની સમાન તક મળે તે માટે 1995 PWD Act જાહેર થયો. આ Act માં કુલ 14 પ્રકરણોનો સમાવેશ થાય છે. જેનું અમલીકરણ 1 લી જાન્યુઆરી 1996 થી થયું. જેના પ્રકરણ - 1 માં સાત પ્રકારની વિકલાંગતાઓના પ્રકાર, કેન્દ્ર સરકાર અને રાજ્ય સરકારની કામગીરીનો નિર્દેશ કરેલ છે.

પ્રકરણ - 2 : આ પ્રકરણમાં કેન્દ્રીય સંકલન સમિતિ, તેની યોગ્યતાઓની વિગતો છે.

પ્રકરણ - 3 : જેમાં રાજ્ય સંકલન સમિતિની વિગતો અને ફરજોનો - નિર્દેશ અને સ્પષ્ટતા કરેલ છે.

પ્રકરણ - 4 : આ પ્રકરણમાં વિકલાંગતાનું સમયસર નિદાન અને ઉપચાર થાય તે માટે સંશોધન, પ્રચાર અને પ્રસાર લોકજાગૃતિના કાર્યક્રમો, આરોગ્યના કર્મચારીઓને તાલીમ તેમજ જન્મ પહેલા અને જન્મ પછીના સમયગાળામાં યોગ્ય સારવાર પર ભાર મૂકવામાં આવ્યો છે. જેનો મુખ્ય ઉદ્દેશ “Prevention is better than cure” છે.

પ્રકરણ - 5 : આ પ્રકરણમાં વિકલાંગોના શિક્ષણ અન્વયે બાળ અધિકાર અને સમાનતાના અધિકાર અન્વયે વિકલાંગોને અઠાર વર્ષ સુધી યોગ્ય અનુકૂળ વાતાવરણમાં વિનામૂલ્યે, સમાનતાના ધોરણે શિક્ષણની તક પ્રાપ્ત થવી જોઈએ.

- આ બાળકોને શિક્ષણ માટે સરકારી અને ખાનગી ખાસ શાખાઓની સ્થાપના થવી જોઈએ.

- જરૂરી ખાસ પુસ્તકો અને સાધનો વિના મૂલ્યે પૂરાં પાડવા.

- તાલીમબદ્ધ શિક્ષકોની નિમણૂંક કરવી.

પ્રકરણ - 6 : રોજગાર આ પ્રકરણમાં વિકલાંગો માટે વ્યવસાયિક જગ્યાઓમાં અનામત માટેની જોગવાઈ પર ભાર મૂકવામાં આવેલ છે. તેમાં વિકલાંગોને બધી જ શૈક્ષણિક સંસ્થાઓમાં અનામત પ્રશ્નોના લાભ મળે જેમાં ઓછામાં ઓછી 3 % ગરીબી નિર્મૂલન યોજના, અંતર્ગત અને કામદારોમાં જાહેર અને ખાનગીકૌત્રોમાં 5% અનામત.

પ્રકરણ - 7 : સકારાત્મક અભિગમ : વિકલાંગોના સર્વાંગી વિકાસ માટેની પ્રોત્સાહન અને યોજનાનો લાભ

પ્રકરણ - 8 : સમાન અધિકાર : આ પ્રકરણમાં વિકલાંગોની જરૂરિયાત મુજબ માળખાકીય વ્યવસ્થા સાધનો, સુવિધાઓ અને ટેકનોલોજોનો વિકાસ કરવો.

પ્રકરણ - 9 : વિકલાંગો માટેની યોજનાઓના અસરકારક અમલીકરણ માટે સંશોધનને પ્રોત્સાહન

પ્રકરણ - 10 : વિકલાંગ વ્યક્તિઓ માટેની સંસ્થાઓને માન્યતા આપવાના નિયમો

પ્રકરણ - 11 : તીવ્ર વિકલાંગતા ધરાવતી વ્યક્તિઓ માટે એટલે કે 80% કે તેથી વધુ વિકલાંગતા ધરાવતી વ્યક્તિઓ માટે રાજ્ય સરકારે સંસ્થાઓ સ્થાપતા અથવા અન્ય સંસ્થાઓને માન્યતા આપવી.

પ્રકરણ - 12 : વિકલાંગ વ્યક્તિઓ માટે રાજ્યકક્ષાએ મુખ્ય કમિશનરની નિમણૂંક કરવી અને તેને દિવાની કોર્ટની સત્તાઓ આપવી જે વિકલાંગોના અધિકારોના અમલીકરણ અન્વયે જરૂરી પગલાં લઈ અહેવાલ રજુ કરશે.

પ્રકરણ - 13 : વિકલાંગોના આર્થિક અને સામાજિક પુનઃવસન માટે વિકલાંગ કર્મચારીઓની વીમા યોજના અને બેરોજગારી ભથ્થું પૂરું પાડવું.

પ્રકરણ - 14 : શુદ્ધ બુદ્ધિથી લીધેલા કાયદાના અમલીકરણવાળા નિર્ણયો સામે રક્ષણ કેન્દ્ર સરકાર, રાજ્યસરકાર અને સ્થાનિકતંત્રને વિકલાંગોના રક્ષણ અને અધિકાર માટે કરેલ ફેરફારને પ્રોત્સાહન.

નેશનલ ટ્રસ્ટ એક્ટ (1999) (National Trust Act (1999))

19 મી સદીમાં શરૂ થયેલ વિકલાંગોના કાયદાઓ અને ગ્રંબેશના કારણે વિકલાંગોના અધિકારો માટે સૈચિંદ્રિક સંસ્થાઓ, સંગઠનો, વાલીઓ સક્રિય બન્યા જેના પરિણામે ભારત સરકારના કાયદો ન્યાય અને અધિકારિતા મંત્રાલય દ્વારા તા. 30 ડિસેમ્બર 1999ના રોજ ઓટેસ્ટિક, સેરેબલ પાલ્સી, મંદબુદ્ધ અને બહુવિધ વિકલાંગતા ધરાવતા બાળકોના હક્કોના રક્ષણ માટે સમગ્ર ભારતમાં લાગુ પાડેલ કાયદાને National Trust Act તરીકે ઓળખવામાં આવે છે. જેમાં કુલ 36 મુદ્દાઓનો સમાવેશ થાય છે. જે કુલ 1 પ્રકરણમાં આવરી લેવામાં આવેલ છે. પ્રકરણ - 1માં સંકલ્પનાઓની સ્પષ્ટતા કરવામાં આવેલ છે. પ્રકરણ - 2માં આ કાયદો મુખ્યત્વે ખાસ કરીને ચાર પ્રકારની વિકલાંગતાઓ વાળા બાળકોના સંપૂર્ણ વિકાસ માટે થયેલ છે. જેના અંતર્ગત એક બોર્ડની રચના કરવામાં આવશે. જેમાં ચેરમેન, મેમ્બર અને અન્ય હોદ્દાઓનો સમાવેશ થસે. એ અંગેની નિમણૂંકના યોગ્યતાના ધોરણોનો ઉલ્લેખ કરેલ છે.

પ્રકરણ - 3 : આ ટ્રસ્ટના કાયદાની રચનાનો હેતુ વિકલાંગોને સ્વાવલંબી બનાવવાના અને સામાજિક, સામુદ્રાયિક વિકાસ અને પારિવારિક સપોર્ટ મળી રહે તે માટે સમાન તક, રક્ષણ અને સંપૂર્ણ સહભાગિતાની જોગવાઈ કરેલ છે.

પ્રકરણ - 4 : આ પ્રકરણમાં આ ટ્રસ્ટ માટે રચવામાં આવેલ કમિટીના સભ્યોની ફરજો અને સત્તાઓ અંગે દિશા નિર્દેશ કરેલ છે. જેમા સ્વસહાય જૂથ, નિવાસી છાત્રાલયોડ - કેર સર્વિસની સ્થાનિક સ્તરે સુવિધાઓ પૂરી પાડવી.

પ્રકરણ - 5 : આ કાયદાની જોગવાઈ હેઠળ વાલીમંડળો, સૈન્ચિક સંસ્થાઓકે સંગઠનની રચના માટે રજિસ્ટ્રેશન કરવવાનું રહેશે. આ કાયદાની જોગવાઈ અંતર્ગત રજિસ્ટ્રેશન થઈ શકશે.

પ્રકરણ - 6 : સ્થાનિક સ્તરે વિકલાંગોના અધિકાર માટે રક્ષણ સંદર્ભે સ્થાનિક સમિતિની રચના કરવામાં આવશે. જેમા વિકલાંગ વ્યક્તિનું પ્રતિનિધિત્વ રહેશે. જેથી મહત્તમ મર્યાદા ત્રાણ વર્ષો સુધીની રહેશે. જે દર ત્રણ માસે નિયમિત મળશે.

પ્રકરણ - 7 : આ કાયદાની જોગવાઈ હેઠળ કામ કરતી સંસ્થાઓ અને મંડળોનું મોનીટરીંગ અને પ્રમાણિત કામગીરીની ચકાસણી કરી શકાશે. અને પ્રકરણ - 8 ની જોગવાઈ મુજબ મળતી ગ્રાન્ટ, અનુદાનની વિગતોના વાર્ષિક હિસાબો અને ઇન્કટેક્ષની વિગતો રાખવાની રહેશે.

પ્રકરણ - 9 : આ કાયદાની જોગવાઈ હેઠળ કેન્દ્ર સરકાર, રાજ્ય સરકારની સત્તાઓ તે માટેના નીતિ નિયમોની ચર્ચા કરવામાં આવેલ છે.

શિક્ષણનો અધિકાર (RTE) (2009) : (Right to Education) (2009)

ભારત સરકાર દ્વારા વર્ષ 2009 માં પસાર કરેલા RTE - 2009 નું અમલીકરણ સમગ્ર દેશમાં 1 લી એપ્રિલ 2010થી શરૂ થયું જેનો મુખ્ય હાર્દ નીચે મુજબ છે.

- (1) 6થી 14 વર્ષના તમામ બાળકોને પ્રારંભિક શિક્ષણ પૂર્ણ થાય ત્યાં સુધી શિક્ષણ વ્યવસ્થા
  - (2) વિનામૂલ્યો - મફત અને ફરજિયાત શિક્ષણ
  - (3) Act - ના પ્રકરણ 12 C ની જોગવાઈ મુજબ કોઈપણ બિન અનુદાનિત શાળાઓએ Disadvantage અને વંચિત સામુદ્દરાયના બાળકોને ધો.-1 માં વિના મૂલ્યે પ્રવેશ આપવાનો રહેશે અને ધો. 8 સુધીનું શિક્ષણ પૂર્ણ થાય ત્યાં સુધીની જવાબદારીનું વહન રાજ્યસરકારે કરવાનું રહેશે.
  - (4) પ્રકરણ - 2 ના મુદ્દાનાં / પેરા - 4 ની જોગવાઈ મુજબ વયકક્ષા મુજબની ક્ષમતા સિદ્ધિ ન થઈ હોય તેવા બાળકો માટે નિશ્ચિત સમય ગાળા સુધી ખાસ તાલીમ મેળવવાનો અધિકાર. આ તાલીમનું આયોજન શાળા વ્યવસ્થાપન સમિતિ (SMC) દ્વારા કરવામાં આવે.
    - ◆ સ્પેશિયલ ટ્રેનિંગ વધ્યને ધ્યાનમાં રાખી તૈયાર કરેલ ખાસ માટેરિયલ જે શૈક્ષણિક સક્ષમ સત્તા દ્વારા પ્રમાણિત થયેલ હોવું જોઈએ.
    - ◆ ખાસ તાલીમ વર્ગો શાળાના પ્રાંગણ કે શાળાની નજીકમાં સલામત રહેવાની સુવિધા સાથે ચુલાવવા.
    - ◆ આ તાલીમ શાળાના શિક્ષકો અથવા આ માટે નિયુક્ત થયેલ ખાસ શિક્ષકો દ્વારા અપાવી જોઈએ.
    - ◆ જેનો ઓછામાં ઓછો સમય ગાળો ત્રાણ માસ અને શિક્ષણ સ્તર મુજબનો હોવો જોઈએ.
  - (5) ખાસ મેપીગ દ્વારા ધો. 1 થી 8ની શાળાઓ 1Km ના વોકેન્બલ ડિસ્ટન્સમાં શરૂ કરવી.
  - (6) બાળકોની સંખ્યા મુજબ ધો. 5 થી 8 ની શાળાઓ 3 Km ના ચાલીને જરૂર શકાય તેવા અંતરમાં શરૂ કરવી.
  - (7) ધો. 1 થી 8નું શિક્ષણ સર્વાંગ રાખવું જેને પ્રારંભિક શિક્ષણ તરીકે ઓળખવામાં આવશે.
- આ એકટના પ્રકરણ-3ની જોગવાઈ મુજબ રાજ્ય સરકારની જવાબદારીઓ નક્કી કરવામાં આવેલ છે. જેમાં દરેક બાળકોની વિગતે માહિતી રાખવી. જેમાં સ્થાનિક સત્તા તંત્રએ જે તે વય જૂથના તમામ બાળકોનું શિક્ષણ સુનિશ્ચિત કરવાનું રહેશે.

- ◆ નેશનલ કરીક્યુલર ફેમવર્ક અન્વયે કેન્દ્ર સરકાર દ્વારા ફેમવર્ક તૈયાર કરવાનું રહેશે.
- ◆ શિક્ષક તાલીમના ધોરણો નક્કી કરવાનાં રહેશે. કેન્દ્ર સરકારે નિશ્ચિત લક્ષ્યોને રાજ્ય સરકારને પહોંચી વળવા માટે જરૂરી Innovaion અંતર્ગત ક્ષમતા વર્ધન માટે સંસાધનો દ્વારા પાડવાનાં રહેશે.
- ◆ ફરજિયાત નામાંકન, હાજરી અને પ્રારંભિક શિક્ષણ પૂર્ણ થાય તે સુનિશ્ચિત કરવું (6થી 14 વર્ષના બાળકો માટે)
- ◆ વોકેલાલ ડિસ્ટન્સમાં ગ્રાથમિકશાળા ઉપલબ્ધ કરાવવી.
- ◆ વંચિત જૂથના અને સામાજિક, આર્થિક નબળા સમુદ્દરયના લોકો પ્રત્યે ભેદભાવ ન થાય તેમ જ તેઓનું પ્રારંભિક શિક્ષણ પૂર્ણ થાય તે માટે સુનિશ્ચિત કરવું.
- ◆ સારી ગુણવત્તાવાળું પ્રારંભિક શિક્ષણ પૂરું પાડવું.,
- ◆ સ્થળાંતર કરતા પરિવારોના બાળકોનું શિક્ષણ સુનિશ્ચિત કરવું.
- ◆ માળખાકીય સુવિધાઓ પૂરી પાડવી.
- ◆ શૈક્ષણિક સમયપત્રક નક્કી કરવું.

આ એકટના પ્રકરણ - 4માં શાળા અને શિક્ષકની જવાબદારી પર ભાર મૂકેલ છે. જેમાં પ્રવેશ પામનાર તમામ બાળકોને સમાનતાના ધોરણો મફત અને ફરજિયાત શિક્ષણ પૂરું પાડવું. પંચવર્ષીય યોજનાનું આયોજન કરવું જેમાં વંચિત સમુદ્દરયના લોકો માટે યોજનાકીય બાબતોનું આયોજન કરવું સૂચયા મુજબ પ્રિસ્કૂલ કાર્યક્રમનું આયોજન કરવું.

- ◆ કોઈપણ બાળકને દડ કે સજા કરી શકાશે નહીં.
- ◆ પ્રવેશ માટે ના પાડી શકાશે નહીં.
- ◆ બાળકની ઈચ્છા અને જરૂરિયાત મુજબ ટ્રાન્સફર સ્ટીફિકેટ આપવાનું રહેશે.
- ◆ વધના પૂરવાના અભાવે કોઈપણ બાળકને શિક્ષણ માટે ના પાડી શકાશે નહીં.
- ◆ દરેક ગ્રાન્ટ મેળવતી શાળા અંતર્ગત શાળા વ્યવસ્થાપન સમિતિ (SMC) ની રચના કરવાની રહેશે.
- ◆ જેમાં 75 % વાલીઓને રાખવાના રહેશે જેમાં કુલ સભ્યોના 50% મહિલાઓ હોવી જોઈએ.
- ◆ શિક્ષકની પસંદગી વખતે અભિયોગતા / નિશ્ચિત કસોટી દ્વારા જ યોગ્યતા ધરાવતા અને નિયત લાયકાતવાળા શિક્ષકોની જ ભરતી કરવાની રહેશે.
- ◆ શાળામાં નિયમિત હાજરી પુરવાની રહેશે. તેમજ બાળકોના શૈક્ષણિક સ્તરનું સતત અને સર્વગ્રાહી મૂલ્યાંકન કરવાનું રહેશે.

પ્રકરણ - 5ની જોગવાઈ અનુસાર બાળકોને પ્રારંભિક સ્તરે ભાષાવા માટેના અભ્યાસક્રમમાં નીચે દર્શાવેલ મુદ્દાઓ મુજબ જોગવાઈ કરવામાં આવેલ છે.

- ◆ ભારતીય બંધારણમાં દર્શાવેલ મૂલ્યોને આવરી લેવા
- ◆ બાળકનો સર્વગ્રાહી (સર્વીંગી) વિકાસ
- ◆ બાળકના જ્ઞાન, શક્તિ અને ક્ષમતાઓનો તેમજ આવડતનો વિકાસ થાય.
- ◆ બાળકની મનોશારીરિક ક્ષમતાઓનું વર્ધન થાય.
- ◆ બાળક પ્રવૃત્તિઓ દ્વારા શીખે, મુક્તતાનો બાળકેન્દ્રી મિત્રતા યુક્ત અભિગમ.
- ◆ બાળકને ભય, આધાત અને ચિંતામુક્ત બનાવવો અને પોતાનો વિચારો અભિવ્યક્ત કરવાની તક આપવી.
- ◆ ધો. 1થી 8નું પ્રારંભિક શિક્ષણ પૂરું થાય ત્યાં સુધી કોઈપણ પ્રકારની બોર્ડની પરીક્ષા નહીં.
- ◆ દરેક બાળકને પ્રારંભિક શિક્ષણ (1 થી 8) પૂર્ણ થયે પ્રમાણપત્ર આપવું.
- ◆ પ્રકરણ - 6 માં બાળ સંરક્ષણ અધિકાર આયોગની રચના અને રાજ્ય સ્તરે રાજ્ય બાળ સંરક્ષણ

- આયોગની રચના આ આયોગનું મુખ્યકાર્ય રાષ્ટ્રીય અને રાજ્ય સ્તરે બાળ અવિકાર કાયદા અન્વયે થયેલી કામગીરીનું મોનીટરીંગ અને મૂલ્યાંકન અને રીવ્યું કરવાનું રહેશે.
- ◆ આ આયોગ લોકો દ્વારા, સૈચિક સંસ્થાઓ દ્વારા મળેલ ફરિયાદો અને રજૂઆતો અંગકે જાહેર સુનાવણી હથ ધરી તેનો નિકાલ લાવવાની કામગીરી કરશે, સાથે સાથે રાષ્ટ્રીય સ્તરે નેશનલ એડવાઈઝરી કાઉન્સિલરચના કરવામાં આવશે અને રાજ્ય સ્તરે રાજ્ય સલાહ પરિષદની રચના કરવામાં આવશે.
  - ◆ પ્રકરણ - 7 માં શાળા વ્યવસ્થાપન સમિતિ (SMC) ની રચના, તેનાં કાર્યો, તેની ફરજો અને શાળા વિકાસ યોજનાની વાત કરવામાં આવી છે.

આમ RTE Act એ ૬થી 14 વર્ષના તમામ બાળકોનો તેમની જરૂરિયાત મુજબ ગુણવત્તાલક્ષી પ્રવૃત્તિલક્ષી શિક્ષણને લગતો વ્યવહારું કાયદો છે. જેમાં સમાનતા અને સમાવેશન પર ભાર મૂકવામાં આવેલ છે.

સર્વશિક્ષા અભિયાન (SSA) (2000)

શિક્ષણના સાર્વત્રીકરણ અને શિક્ષણનો વ્યાપ વધારવા માટે વર્ષ 1997 માં ડિસ્ટ્રીક્ટ પ્રાયમરી એજયુકેશન પ્રોગ્રામ (DPEP) ભારત સરકારના માનવસંસાધન વિકાસ મંત્રાલય અંતર્ગત અમલી બન્યો. પરંતુ આ કાર્યક્રમ માત્ર special focuss District (SFD) અને આદિજાતિ વિસ્તારો પૂરતો જ મર્યાદિત હતો. આ કાર્યક્રમની અસરકારકતા વધારવા માટે ભારત સરકાર દ્વારા માનવ સંસાધન વિકાસ મંત્રાલયના નેજા હેઠળ વર્ષ 2000માં સર્વ શિક્ષા અભિયાન (SSA) યોજના અમલી બની.

સર્વ શિક્ષા અભિયાનના મુખ્ય ઉદ્દેશો નીચે મુજબ છે.

- (1) માળખાકીય સુવિધાઓ ઊભી કરવી.
- (2) સામાજિક આર્થિક અસમાનતા દૂર કરી કન્યા શિક્ષણ, લઘુમતિ સમુદાયનું શિક્ષણ, આદિજાતિ વિસ્તાર જેમાં અનુસૂચિત જનજાતિ અને જાતિના શિક્ષણમાં વધારો કરવો.
- (3) શિક્ષણમાં ગુણવત્તા વધે તે માટેના કાર્યક્રમોનું આયોજન
- (4) સંશોધન તેમજ લોકજાળતિમાં વધારો કરવા માટેના કાર્યક્રમોનું આયોજન

માળખાકીય સુવિધાઓ : જે વિસ્તારોમાં કાયદાકીય જોગવાઈ મુજબ આગવી જરૂરિયાત હોય, વધારાની ઓરડી, ટોઇલેટ - બાથરુમ, મધ્યાન્ધ ભોજન રસોણું, વિકલાંગો માટે રેમ્પ રેલીંગ, રંગ રોગાન ફર્નિચર પાદ્યપુસ્તકો, ટી.એલ.એમ. જેવી જરૂરી સામગ્રી પૂરી પાડવી. અને શાળાના ભૌતિક વાતાવરણને સલામત, આનંદદાયક બનાવવું.

સમતા : ખાસ કરીને અંતરિયાળ વિસ્તારમાં, આદિજાતિ વિસ્તારોમાં, જંગલ વિસ્તાર, પછાડી વિસ્તાર, રણ વિસ્તાર, બોર્ડ વિસ્તાર આ તમામ વિસ્તારોમાં કન્યા શિક્ષણ, વિકલાંગોનું શિક્ષણ, લઘુમતિ સમુદાયના બાળકોનું શિક્ષણ, સ્થળાંતર કરતા લોકોનું શિક્ષણ, આર્થિક સામાજિક સ્તરને કારણે શિક્ષણના પ્રવાહમાં ન સંકળી શકતા બાળકોને શિક્ષણના પ્રવાહમાં લાવવા

- (1) વૈકલ્પિક શિક્ષણ વ્યવસ્થા : શાળામાંથી ઊઠી ગયેલા અને કદી શાળામાં ન ગયેલા બાળકો માટે બ્રીજકોર્સ, ફર્મી સ્કૂલ, ટેન્ટ સ્કૂલ, વૈકલ્પિક શિક્ષણ કેન્દ્રો, સીઝનલ હોસ્પિટ, કસ્તુરબા ગાંધી બાલિકા વિદ્યાલય NPEGL
  - (2) શિક્ષકોની ક્ષમતા વધારવા માટે ઈન સર્વીસ ટ્રેનિંગ
  - (3) વિકલાંગ બાળકોના શિક્ષણ માટે સંકલિત શિક્ષણ યોજના
  - (4) મહિલા સામઘ્ય
  - (5) 2 1/2 થી 5 વર્ષના બાળકો માટે ECC
  - (6) શાળા પુસ્તકાલય
  - (7) દ્વિભાષામાં શિક્ષણ
  - (8) Urban deprived બાળકો માટે નિવાસી ધાત્રાલય
- **શિક્ષણમાં ગુણવત્તા :** પ્રાથમિક શિક્ષણમાં ગુણવત્તા વધે તે માટે સંશોધન, ડિસ્ટન્સ એજયુકેશનના કાર્યક્રમો, શિક્ષક તાલીમ, અને વર્ગવ્યવહારની નવીન પદ્ધતિઓનો તેમજ શૈક્ષણિક સાધનોનો ઉપયોગ

લોક સમુદાયની ભાગીદારી અને સંશોધન :

શિક્ષણના લોક સમુદાયની ભાગીદારી વધે તે માટે શાળા કક્ષાએ VEC/ WEC, MTA, PTA ની રચના અને ગામના લોકો ગામના બાળકોના શિક્ષણની ચિંતા કરે તે માટે ગ્રામ શિક્ષણ સમિતિને તાલીમ અને પ્રોત્સાહન

આમ, સર્વશિક્ષા અભિયાનનો ઉદેશ 2010 સુધીના શિક્ષણને સાર્વત્રિકરણ કરવાનો હતો.

રાષ્ટ્રીય માધ્યમિક શિક્ષા અભિયાન - (2009) (RMSA) (2009)

આ યોજનાનો મુખ્ય ઉદેશ સર્વશિક્ષા અભિયાન અંતર્ગત પ્રાથમિક શિક્ષણ પૂર્ણ થયેલ હોય તેવા બાળકોનું માધ્યમિક અને ઉચ્ચતર માધ્યમિક શિક્ષણ પૂરું થાય તે માળખાડીય સુવિધાઓ, ટેકનોલોજી આધ્યારિત સાધનો, શિક્ષક તાલીમ, કન્યા શિક્ષણ, વચ્ચિત સમુદાયના લોકોનું શિક્ષણ, અને વિકલાંગોનું પ્રવાસી શિક્ષકો દ્વારા જુદી જુદી સ્વૈચ્છિક સંસ્થાઓની મદદથી માધ્યમિક અને ઉચ્ચતર માધ્યમિકત શિક્ષણ પૂર્ણ કરાવવાની સાથે સાથે Pre vocational Training દ્વારા સ્વાવલંબન આપવું. કારકિર્દી અંતર્ગત માર્ગદર્શનના કાર્યક્રમો દ્વારા વિદ્યાર્થીઓને પોતાની રસ, રુચિષ ક્ષમતા અને અભિયોગતા મુજબના વ્યવસાયલક્ષી અભ્યાસક્રમની પસંદગીમાં મદદરૂપ થવું.

વિકલાંગ બાળકોને ડિસ્ટન્સ એજયુકેશન હોમ બેઇઝ એજયુકેશન અને નેશનલ ઓપન સ્કૂલ દ્વારા જરૂરી માર્ગદર્શન પૂરું પાડી શાળા શિક્ષણમાં વૃદ્ધિ અને આ માટે જરૂરી સહાયક સાધન સામગ્રી ખાસ પુસ્તકો, પરીક્ષા માટે Writer ની જોગવાઈ વધુ સમયની જગોવાઈ પૂરી પાડવી તેમ જ માધ્યમિક અને ઉચ્ચતર માધ્યમિક સ્તરે શિક્ષણમાં ટેકનોલોજીનો સમન્વય કરી ડ્રોપ આઉટ રેટ ઘટાડવો. જેમાં ખાસ કરીને કન્યા શિક્ષણ માટે નિવાસી છાત્રાલયો, નિવાસી સ્કૂલોની વ્યવસ્થા કરવી આ યોજનાના અમલીકરણને પરિણામે માધ્યમિક સત્ત્રે શિક્ષણમાં પ્રમાણાત્મક વિદ્યાયક ફેરફાર જોવા મળેલ છે.

Inclusive Education for Disable At Secondary Stage : (2013) IEDSS (2013)

વિકલાંગોના શિક્ષણ અન્વયે રચાયેલ જુદા જુદા કાયદાઓ, નીતિઓ, બાળ અધિકાર, વિકલાંગતા ધારો, શૈક્ષણિક પુનઃવસન પરિષદ, સર્વ શિક્ષા અભિયાન જેવા કાર્યક્રમોના અમલીકરણને કારણે પ્રાથમિક શિક્ષણમાં સંચારી વધારાની સાથે સાથે ડ્રોપ આઉટમાં ઘટાડો થયેલ છે. અને વિકલાંગોમાં પણ ખાસ શાળાની જગ્યાએ સામાન્ય શાળામાં શિક્ષણ મેળવવાનો અભિગમ વધી રહ્યો છે.

વિકલાંગોનું પ્રાથમિક સ્તરની સાથે સાથે માધ્યમિક સ્તરે પણ શાળાડીય શિક્ષણનું પ્રમાણ જળવાઈ રહે તે માટે રાષ્ટ્રીય માધ્યમિક સર્વ શિક્ષા અભિયાન હેઠળ IEDSS યોજનાને આવરી લેવામાં આવેલ છે. આ યોજનાના મુખ્ય ઉદેશ નીચે મુજબ છે.

- (1) પ્રાથમિક શિક્ષણ પૂર્ણ કરેલ હોય તેવા તમામ વિકલાંગ બાળકોને સમાવેશી વાતાવરણ દ્વારા ધોરણ 9થી 12નું માધ્યમિક શિક્ષણ પૂરું પાડવું.
- (2) સામાન્ય શાળાઓમાં જ આ શિક્ષણ પૂરું પાડવું.
- (3) સામાન્ય શિક્ષકો વિકલાંગતાની જરૂરિયાતોને ધ્યાને લઈ મદદ થાય તે માટે શિક્ષક તાલીમનું આયોજન.
- (4) વિકલાંગતા વાળા દરેક બાળકની ઓળખ અને તેની જરૂરિયાતોનું માપન.
- (5) જરૂરિયાત મુજબ સાધન સહાય.
- (6) આઈટિકયરલ બેરીયર દૂર કરવા
- (7) દરેક બાળકોને પોતાની જરૂરિયાત મુજબ શૈક્ષણિક સામગ્રી પૂરી પાડવી.
- (8) સામાન્ય શાળાના શિક્ષકોને વિકલાંગતા અંગેની તાલીમ પૂરી પાડવી.
- (9) વિકલાંગ તમામ બાળકોને મદદરૂપ થાય તે માટે દરેક તાલુકા કક્ષાએ Resource Room અને ખાસ શિક્ષકની જોગવાઈ.
- (10) સમાવેશી શાળાનું ઉદાહરણ પૂરું પાડવા માટે દરેક રાજ્યમાં Model School તૈયાર કરવી.
- (11) આ યોજનાની જોગવાઈ મુજબ 14 વર્ષથી વધુ વધુ વધુ વધુ બાળકોને (9) પ્રકારની નક્કી થયેલ વિકલાંગતાઓ અને આ સિવાય વાણી સંબંધી અને બન્નાં ડિસેબીલીટીવાળા બાળકોની સર્જણતા માટે આયોજન

- (12) આ યોજના અંતર્ગત ભારત સરકાર દ્વારા નિયત દરમાં આર્થિક સહાય પૂરી પાડવામાં આવે છે.
- (13) આ યોજનાના વ્યાપક ઉપયોગ માટે કમ્પ્યુટર અને ટેકનોલોજી દા.ત. પ્રજ્ઞા ચક્ષુ બાળકો માટે “જો સોફ્ટવેર”, શૈક્ષણિક સામગ્રી જાતે તૈયાર કરવા માટેની ગ્રાન્ટ, યોજના તૈયાર કરવામાં આવે છે. અને શિક્ષણમાં મૂલ્યાંકન પર ભાર મૂકવામાં આવે છે.

આમ RMSA અંતર્ગત IEDSS યોજના 2013થી અમલીકૃત બની છે. જેમાં 9 પ્રકારની વિકલાંગતા ધરાવતા 14 વર્ષથી વધુ વયનાં બાળકોને શાળાકીય સમાવેશન માટે શાળાના ભૌતિક વાતાવરણના ફેરફારની સાથે સાથે જરૂરી સામગ્રી અને શિક્ષણની પદ્ધતિઓ અપનાવી વધુમાં વધુ બાળકો સામાન્ય બાળકોની સાથે માધ્યમિક કક્ષામાં શિક્ષણ પ્રાપ્ત કરે તે અપેક્ષા રાખવામાં આવે છે. આ યોજનાના અમલીકરણને પરિણામે વિકલાંગોના માધ્યમિક શિક્ષણમાં અસરકારકતા સંદર્ભે પ્રમાણાત્મક ફેરફાર જોવા મળશે.

2.8 સારાંશ :

આ એકમનાઅભ્યાસને અંતે સંમેલિત શિક્ષણ માટે જુદા જુદા સમયે જુદા-જુદા પંચો અને આયોગ દ્વારા કરેલ ભલામણ કર્યા અને કક્ષાએ ઉપયોગી છે તે જાણી શકાય છે. આ ઉપરાંત શિક્ષણ અંગે જુદા-જુદા પંચો અને આયોગોની ભલામણની પણ વિશેષ માહિતી પ્રાપ્ત થાય છે. ભારત દેશની સ્વતંત્રતાથી શરૂ થઈ વર્તમાન સમય સુધીમાં પંચો અને આયોગે કરેલ ભલામણોની માહિતી પણ પ્રાપ્ત થાય છે.